Берди Кербабаев

2

Берди Кербабаев

САЙЛАНАН ЭСЕРЛЕР
АЛТЫ ТОМДАН
ЫБАРАТ

«ТҮРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ
Ашгабат, 1971

ТВ/4082

Берди Кербабаев

ИКИНЖИ ТОМ

АЙГЫТЛЫ ӘДИМ

РОМАН

Икинжи ве үчүнжи китаплар

Т/В 5243

«ТҮРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ
Ашгабат, 1971

Гадырлы окыҗы, яшулы языҗымыз Берди Кербабаевиң «Айгытлы әдим» романының бирингҗи китабыны онуң алты томлугының биринҗи томунда окансыңыз.

Алты томлугың икинҗи томуна болса онуң «Айгытлы әдим» романының икинҗи хем үчүнҗи китаплары гиризилди.

ИКИНҖИ КИТАП

Биринҗи баш

Мүң докуз йүз он единҗи йыл адатдакыдан үйтгешик гелди.

Шол йыл хова булашмады. Асмандан бир катра нем даммады. Ерден екеже-де гөк зат дүвберип чыкмады. Җарлар, нобурлар таңкырап галды. Әңкамы гиден сыгырлар гуррук гуюларың дашына эгеленди. Какап ятан гуры ерден гүнсайын тозан турды. Гышдан кынлык билен чыкан агажет, ачгөз маллар ондан-оңа небсевүрлик билен тебсинди, эмма агзы гөк ота дегмән, гуры саман тапман, барҗа гурбуны хем алдырды, алабахардан гырлып башлады.

Экилен дәнелер ташланан еринде галып, шудугәриң тозап ятмагы, йылың яман режеси дайханы рухдан дүшүрди. Дайхан үчин шол йыл эдере иш галмады. Онуң үстүне екеже дүеси я яңыв байталы, я-да җоннук сыгры өз гөзүниң өңүнде гүнсайын эрәп акды. Дайханда малына эмлемәге артыкмач галла нирәде? Хатда онуң өз гүнделик мезиллиги хем хыллаалла болуп галды.

Гоша обасындакы бир күмәниң гапдалында бирнәче дайхан яныны ере берип, башлы-барат гышарышып ятырды. Кимлер ишсизликден дүзүм ойнаярды. Кимлер агыр гүнлерини бири-бирлери билен пайлашярды. Кимлер муштек гамыны, кимлер-пәлесиниң аладасыны эдип, өз яныңдан ичини гепледип ятырды. Көвсәрләп гелйән шемал гышарышып ятанларың үстүне чалымтык тозан совурярды. Хова гевүнсиз чаңҗарярды.

Яшы етмишден агап, бурны дүвүнли чал, тозан сиңен селчең сакгалыны сыпап, агрылҗык бир сес билен сөзе башлады:

— Йылың шейле геленини хенизе ченли гөрүп-эшиден дәлдирис. Херно, худайым, эйгилик бола-да!

Гүрвелек бир яшулы кирпикмен габакларыны эмай билен галдырып, тозан турян мейдана гөз гездиренден соң, улудан демини алды.

— Ачлыгам гөрендирис, ялаңачлыгам гөрендирис, эмма азан-көпден нем даммадык асмана хениз душ гелен дәлдирис. Элбетде, бу бир задың аламатыдыр!.. Моллаларың айтмагына гөрә, ахырзаман голайланда, ер йүзүндеки берекет гөтерилермиш — гахатлык болармыш. Кыямат голайлап йөрен болмаса-да биридир?

Ол көне шыпырмасы билен йүзүниң тозаныны сүпүрди.

Гожаларың гайгылы гүррүңлери дүззүм ойнаянларың пикирини бозмаса-да, оларың хеммесиниң пикирини бир ере жемлән тапылды. Шол вагтда бир ерден гарныны гәбердип, моймуллап гелен Пөкги Вала көплүгиң үнсүни өзүне чекди. Ол аңырдан геле-гелмәне, чуканак гөзлерини юмжукладып самрап башлады.

— А хав, адамлар, эшитдиңизми ха-ав?.. Ак патыша йыкылыпдыр диййәлер.

Пөкги Валаның хабары булутсыз гүнде чыкан йылдырым ялы, адамларың барыны аңалдып гойды. Дүззүм ойнаянларың эллери япышан чөплерини гымылдатман саклады. Хеммәниң гөзи Пөкги Вала дирелди. Ол өз сөзүни довам этди.

— Юртда ирепллюсе болупдыр диййәлер.

Пөкги Валаның соңкы сөзүне хич ким дүшүнмеди. Ол, сорага-да гарашман, өз акылының етишине гөрә, дүшүндирип башлады.

— Диймәйин дийсем, ил ичинде азгынлар кән; месликги гөтерип биленоклар. Хий, патышалы дүзгүнден говам бир дүзгүн бормы? Ерсиз-ере бири-бири билен гырлашып йөрен түркмен хем ак патышаның адалаты саясында бал гүнүне батыпды. Ана, инди патыша йыкылыпдыр; нәхили гөненйән болсаңыз, гөнениң гөрейин!.. [illegible] ялы хечгәрәң ызына дүшүп, патыша хөкүметиниң [illegible] чөзуб-а гөнендиңиз?.. Инди барыңыз күле көпе[illegible] ... [illegible]жесини ялаймазмыкаңыз? Патышасыз халк, нә[illegible] [illegible]сыз сүрүдир-дә: оны мөжегем алар, ийжегем [illegible]

[illegible] Валаң сөзи кирпикмен чала тәсир этди. Ол [illegible] бөрки тутуп, билимдарлык сатды.

— Бу бир задың аламатыдыр дийип, мен айтмадыммы?

Бурны дүвүнли гожа кирпикмен чала нәразылык билен гарады.

— Өлен аял болсун, дөкүлен айран дийлендир. Мен шол сөзи: өлен патыша болсун, йыкылан тагт дийип дүзедесим гелйә. Сен, белки, унудан дәлсиң, икимизиң шу сакгалымыз патыша адыны эшитмәнкәк дүртерипди. Патыша вагтында, сакгалымызың реңки үйтгән вагтында, бизиң гөзүмиз нәмелер гөрмеди? Басып гиден ызынча ёк, дырнагыңа дегмез келпезелер, — гожа гөзүни алартмак билен Пөкги Вала ышарат этди, — патышаның зарбындан гамчыларыны чоммалдып, сениң башыңа әр болдулар. Ана, гөр, яшымың соңунда мениң еке бурунныгымы элимден дартып алдылар, сениң еке чагаңы болса юртдан чыкардылар... Патыша йыкылан болса, ол-а бизиң гөкдәки дилегимиз! Белки, худай, ягыш ягып, сил хем геләеди: гиҗрәк хем болса, җуда болмаса иерлик галламызы алардык!

Пөкги Вала, яшулының сөзүни кесҗек болуп, бирнәче гезек сынанды, эмма ол дурдугыча батлы сөзләни үчин, оңа мүмкинчилик бермеди. Диңе гожа сөзүни гутарандан соң ол гыкылык этди.

— А ха-а ха-ав, сен нәхили гүррүң эдйәрсиң! Патыша, белки, йыкылан дәлдир. Белки, йөне шов-шов гүррүңдир?

— Нәме-де болса, ил-э шоны сенден эшидйәр.

— Ак патыша йыкыланда-да онуң оглы, агтыгы ёк дәлдир ахыр! Ене бири патыша бор. Сениң шу гүнки айдан сөзүң болса эртир оңа барып етер; дат шондан соңра бизиң гүнүмизе!.. Сен йөне агзыңы хайыр ач-да, айтҗак сөзүңи билип кепле. Хернә, худайым, патыша узак өмүр, сынмаз гурп берсин!

Пөкги Валаның җаныгып айдан сөзлери көпүң гулагына илмеди. Онуң үстүне, чермегини чекип, Халназарыңка бакан хайдап барян Умсагул хем гыгырып гечди:

— Аю, адамлар, ак патыша йыкыланмышын, эшитдиңизми?

Өз хәсиетинден хабарсыз Пөкги Вала Умсагулуң сөзи яраман, оңа кинаялы гыҗыт берди.

— Ай, кесбиңден берекет тап-а!

Шол хабара хер ким айры-айры баха берди.

...ла, патышаның йыкыланы чынмыка?
...дилмаса — түссе чыкмаз. Элбетде, чындыр!
..., бу йене бир уйдурма хабар болаймасын?
...тыша болмаса, баш-баша, жан-жана болмазмы?
— Патыша йыкылан болса, уруш нэхили боларка?
— Нэхили бор өйдйәсиң, баярсыз солдат уршармы?
Пекги Вала ене сөзе гошулды.
— Ана, шонда ирепмюсе бор-да!
Хелиден сөзе гошулман, бөврүни диңләп отуран Черкез Пекги Вала сораг берди:
— Пекги мирап, ирепмюсе дийилйэн нэме?
— Ай, мен нэбилейин? Өз-э гаты ери ярып чыкан сонаррак ялы тэзе дөрэн бир ат. Готур сөвдагэриң оглы оны бизе душундирҗек боланда, «Яңкылап» диййэдими, «Ыңкылап» диййэдими, — шолар ялы бир ад-а дакяды.
— Элхепис, мирап, юсе дийдиң, хакылап дийдиң чашың гөзүне середен ял-а этдиң! Белки хем, ол патыша еринде отурҗагың адыдыр?
— Ана, бардың үстүнден! Бирвагтда Перенде-де шонуң ялы бир вака боланмыш. Ирепмюсэни, мирап тутан ялы, сайлав билен тутулямыш.
— Сайлава байларам гошулямыка?
— Мунуң айдян самсык гүррүңине серет-ле!.. Байсызам пукараның гүни гечерми?
— Ай, онда гарамаяк дайхана ене гүн ёк дий гутар-да!
Ене бирсалым дүрли пикир, дүрли душунже довам этди. Хер сөзүң арасына сөз гошуп, «Пэхей, ягшам бир гүррүң тапдың!» дийип, янҗап дуран Пекги Вала гыкылык этди.
— Пэхейдэниним! Адамларың агзының җахеги болмаса, ондан бир яман зат болмаҗак экен-ов!
Черкез оңа кинаялы җогап гайтарды:
— Пекги мирап, каны өзүң ялы хер айтҗак сөзүни йүз ойлап, бир кесйэн адам!
Отуранлар гүлүшдилер.
Пекги Валаң дылчарып дуран яңаклары тисгинди, ...бурны мүңкүлдеди. Ол өзүнде болан үйтгешик... төверегиндәкилере дуйдурмазлык нйети билен йү... билен сүпүрди-де, гөзлерини юмҗуклатды.
— Пэхей-де велиниңим! Сизден адама абрай гелесй ёк. Душунмезе кеп душундирҗек боландан — Васа ... гидип гелен аңсат!

Пөкги шол сөзүнден соң Халназарыңка бакан мөймүлдап уграды. Черкез онуң ызындан:

— Хэ, мирап, инди угруңы тапдың; шол ерде сизиң сөзүңиз алшар! — диенде, яңадандан гүлкэ бердилер. Пөкги Вала, итден горканың болшы ялы, бирнэче гезек ызына гаранҗаклап, көверҗеклэп гитди.

Шол хабарың чын-яланы, пейда-зыяны барада Черкезиң сөзи көпүң үнсүни өзүне чекди.

— Адамлар! Сиз ойлап гөрүң: патышаңдан ишчи разымы, — ёк. Солдат разымы, — ёк. Сиз разымы? — диенде:

— Ёк! — дийип, бирнэче ерден сес чыкды.

— Эйсем, ондан ким разы? Хич ким!

— А Халназар бай?

— Халназар халк дэл!.. Бүтин халк ондан йүз өвренден соң, патыша хөкман йыкылмалы болар. Онуң йыкылмагы хем халк үчин бэхбитдир. Бабахан арчын, Халназар бай ялылар гамчыларыны чоммалдып, үстүңизе абанып дурмазлар. Белки, гиденлериңиз хем гайдып гелер.

Яш йигитлерден бири оңа совал берди.

— Артыгам гелермикэ?

— Мен хем шоны айтмак ислэпдим.

— О нэхили хезиллик!

Хованың чаңҗарып дурмагына гараман, дурмушың аграмы бираз еңлэн ялы, адамларың тозан сиңен йүзлеринде бир хили ягтылык, гөзлеринде бир хили рухубелентлик ойнаян ялы гөрүнди. Дүзүмчилериң арасында шовхунлы гүррүң гитди.

Генерал губернатор Куропаткиниң буйругына, Закаспи областының начальниги Калмаковың хөкүмине гөрэ, уезд начальниги полковник Белановичпатышаның йыкылан хабарыны халкдан гизлемэге сынанды: хәкимиет адамлары Николай 2-нҗиниң ерине башга бир монарх отурдарыс тамасыны этдилер. Эмма шол шатлыклы, хеммелери гозгалаңа салян хабар, революцияның үстүнлиги — телеграфчыларың гоңшы-голамларына болан хышы-вышыларындан, кимиң агзындан, кимиң голтугындан сыпып, март айының башларында илден-иле, областдан-областа, уездден-уезде, өйден-өе ат чапып гезди.

Шол хабар Айналарың өйүне хем барып етди.

— Бә, валла, патышаның йыкыланы чынмыка?
— От янамаса — түссе чыкмаз. Әлбетде, чындыр!
— Ай, бу йөне бир уйдурма хабар болаймасын?
— Патыша болмаса, баш-баша, жан-жана болмазмы?
— Патыша йыкылан болса, уруш нәхили боларка?
— Нәхили бор өйдйәсиң, баярсыз солдат уршармы?
Пөкги Вала ене сөзе гошулды.
— Ана, шонда ирепниюсе бор-да!
Хәлиден сөзе гошулман, бөврүни диңләп отуран Черкез Пөкги Вала сораг берди:
— Пөкги мирап, ирепниюсе дийилйән нәме?
— Ай, мен нәбилейин? Өз-ә гаты ери ярып чыкан сокаррак ялы тәзе дөрән бир ат. Готур сөвдагәриң оглы оны бизе дүшүндирҗек боланда, «Яңкылап» диййәдими, «Ыңкылап» диййәдими, — шолар ялы бир ад-а дакяды.
— Әлхепис, мирап, юсе дийдиң, хакылап дийдиң чашың гөзүне середен ял-а этдиң! Белки хем, ол патыша еринде отурҗагың адыдыр?
— Ана, бардың үстүнден! Бирвагтда Перенде-де шонуң ялы бир вака боланмыш. Ирепниюсәни, мирап тутан ялы, сайлав билен тутулямыш.
— Сайлава байларам гошулямыка?
— Мунуң айдян самсык гүррүңине серет-ле!.. Байсызам пукараның гүни гечерми?
— Ай, онда гарамаяк дайхана ене гүн ёк дий гутар-да!
Ене бирсалым дүрли пикир, дүрли дүшүнҗе довам этди. Хер сөзүң арасына сөз гошуп, «Пәхей, ягшам бир гүррүң тапдың!» дийип, янҗап дуран Пөкги Вала гыкылык этди.
— Пәхейдәниним! Адамларың агзының җәхеги болмаса, ондан бир яман зат болмаҗак экен-ов!
Черкез оңа кинаялы җогап гайтарды:
— Пөкги мирап, ханы өзүң ялы хер айтҗак сөзүни йүз ойлап, бир кесйән адам!
Отуранлар гүлүшдилер.
Пөкги Валаң дылчарып дуран яңаклары тисгинди, япбашык бурны мүңкүлдеди. Ол өзүнде болан үйтгешикликлиги төверегиндәкилере дуйдурмазлык ниети билен йүзүни еңи билен сүпүрди-де, гөзлерини юмҗуклатды.
— Пәхей-де велиниким! Сизден адама абрай гелеси ёк. Дүшүнмезе кеп дүшүндирҗек боландан — Васа пыяда гидип гелен аңсат!

Пөкги шол сөзүнден соң Халназарыңка бакан моймулдап уграды. Черкез онуң ызындан:

— Хә, мирап, инди угруңы тапдың; шол ерде сизиң сөзүңиз алшар! — диенде, яңадандан гүлкә бердилер. Пөкги Вала, итден горканың болшы ялы, бирнәче гезек ызына гаранҗаклап, көверҗеклэп гитди.

Шол хабарың чын-яланы, пейда-зыяны барада Черкезиң сөзи көпүң үнсүни өзүне чекди.

— Адамлар! Сиз ойлап гөрүң: патышаңдан ишчи разымы, — ёк. Солдат разымы, — ёк. Сиз разымы? — диенде:

— Ёк! — дийип, бирнәче ерден сес чыкды.

— Эйсем, ондан ким разы? Хич ким!

— А Халназар бай?

— Халназар халк дәл!.. Бүтин халк ондан йүз өвренден соң, патыша хөкман йыкылмалы болар. Онуң йыкылмагы хем халк үчин бәхбитдир. Бабахан арчын, Халназар бай ялылар гамчыларыны чоммалдып, үстүңизе абанып дурмазлар. Белки, гиденлериңиз хем гайдып гелер.

Яш йигитлерден бири оңа совал берди.

— Артыгам гелермикә?

— Мен хем шоны айтмак ислэпдим.

— О нәхили хезиллик!

Хованың чаңҗарып дурмагына гараман, дурмушың аграмы бираз еңлән ялы, адамларың тозан сиңен йүзлеринде бир хили ягтылык, гөзлеринде бир хили рухубелентлик ойнаян ялы гөрүнди. Дүэзүмчилериң арасында шовхунлы гүррүң гитди.

Генерал губернатор Куропаткиниң буйругына, Закаспи областының начальниги Калмаковың хөкүмине гөрә, уезд начальниги полковник Беланович патышаның йыкылан хабарыны халкдан гизлемәге сынанды: хәкимиет адамлары Николай 2-нҗиниң ерине башга бир монарх отурдарыс тамасыны этдилер. Эмма шол шатлыклы, хеммелери гозгалаңа салян хабар, революцияның үстүнлиги — телеграфчыларың гоңшы-голамларына болан кышы-вышыларындан, кимиң агзындан, кимиң голтугындан сыпып, март айының башларында илден-иле, областдан-областа, уездден-уезде, өйден-өе ат чапып гезди.

Шол хабар Айналарың өйүне хем барып етди.

Айна шол вагт өйүң төрүнде кешдә гүйменип отырды. Түйнүкден дүшйән гүнүң шөхлеси онуң дарайы көйнегинде, әл ишинде ойнаярды. Ол санжан иңңесини элинден айырман, хайран галыжылык билен үшерилди. Онуң бурнуның гапдалындакы гаража мениң төвереги бираз тисгинди... Бу нәхили хабар?.. Хий, патыша-да йыкылармы? Онда-да ак патыша? Я урушда басылып, душманлара есир дүшәйдимикә? Я угурсыз хабармыка? Я-да чынмыка?.. Там йыкылса, онуң керпижем-э дагар. Патыша йыкылан болса, онуң арчынлары, волостнойларам-а аяк үстүнде дуруп билмез. Арчына аркасыны даямаса, Халназарам-а ыранар... Белки, худай, чын болаяды-да!.. Патыша болмаса, пощы болмаса, туссагханасам-а болмаз. Белки, Артык жан хем бошар? Белки, мениң ики гөзүмиң гөрежи ене гайдып, ерине гелер?.. Ах, мен нәмәң гүррүңини эдйән? Алты айдан бәри Артыкдан хабар гелмесе, оны гөрен-билен болмаса, ол нireден гелсин? Мениңки йөне бир хыял!.. Маңа гөвүнлик бермек ислейәнлер: «Артык сагмышын. Оны хич киме гөркезмән, гараңкы ерде, Ашгабат түрмесинде саклаярлармышын» дийсе, мениң яралы йүрегиме дуз басмак ислейәнлерден бирнәчеси: «Артык пронтуң өңүне экидиленмишин» дийип чах-чах урялар, олардан кәбири болса: «Артык шол бада атыланмышын» дийип буйсаняр. Мениң шу алты айда чекен жебрим дагың депесинден инсе, белки, йыкыларды, деря дүш гелсе, белки, Тежениң дерясы ялы таңкырадып ташларды!..

Гең хабар Айнаның дертли йүрегини гозгалаңа салды; жошуп гелен гөзяш оны богды.

Айна нәхили гызды! Ол — асманың әлемгошары, ер йүзүниң гүләлеги, мениң китабымың безегиди! Эмма хәзир онуң гызгылт өвүсйән ал яңаклары солуп, йүзи аксовулт, пакгылач гөрүнйәрди. Онуң балкылдаян гара гөзлериндәки дурмуш учгунлары сөнүп, күлжерйән ожар көзи ялы, умытсыз середйәрди, дүнйә пархсыз гараярды. Онуң белент башы эглен ялы, тайлы эгинлери салланан ялы, гуршунлы кенек кимин ыкжам гөвреси лагшан ялы, ере аграм салман, галкыжаклап эдйән аякларының ысгыны гачан ялыды.

Айна алты айда, белки, алты йыллык гаррапды.

Айнаның шол агыр ягдайының үстүне, бир ерден Мама-да моймулдап гелди. Ол бизиң өңки гөрен Мамамызды. Ол өңки болшундан не гаррапды, не-де йигделипди.

Оңа гопгунлы гүнлер хем, Айнаның агыр халы хем, Тежениң гураклыгы хем тәсир этмәнди. Онуң яңаклары дылчарып, алкымы гошаланып гөрүнйәрди. Онуң кешбинде дүнйәниң гайгы-гамындан хич бир аламат гөрүнмейәрди. Айнаның оны масгараламагы, агыр ягдая салмагы-да биреййәм онуң ядындан чыкып гидипди.

Мама агжымак йүәүни гыңажының ужы билен сүпүренден соң, хашлап дем алды. Ондан соң галың габакларыны галдырып, ала гөзлерини Айна бакан айлады.

— А гыз, болуп отурышың нәтеңет! Хей, шумжарып гал, шумжарып галан!.. Нәме, патышаның йыкыланына гынанямың?

Айнаның еке дашкы гөрнүши дәл, онуң ички гылыгы хем бирнеме үйтгәпди. Онуң утанжаңлыгының орнуна бир хили гөнүмеллик, хырсызлык хәсиети гелип гонулды: шол, айратын-да, Мама гезек геленде шейледи. Айна, әжелигиниң йүзуне-де серетмән, кесгин жогап гайтарды.

— Маңа галса, еке патыша дәл, дүнйәси хем агдарылайса, шонча говы боларды!

— Лал бол-а, ер чекен! Сен нәмәңе кеплейәсиң? Сениң кепләре нәме йүзүң бармы? Дүнйәниң ыраң атып дураны, жаханың гураклыгы сениң ялы позгакларың, хаясызларың көпелмеги зерарлы дәлми?

Айна әжелигиниң йүзүне чиңериленде, онуң язылып ятан гара гашлары хырсызланды.

— Мениң сап йүрегими парчалан, мениң өмүр багымың көкүни кертен, мени шу гүне салан — сен дәл-де, әйсем, ким?!

Мама адатда кинаялы сөзлере дүшүнмезек, гыжытлы сөзе үнс бермезек болса-да, Айнаның соңкы сөзи оны алжыратды, иңңе урлан ялы тисгинди, йүзүни тутды-да:

— *Яман* дилиң шеринден өзүң сакла, худайым! — дийип, дик дуран еринден өзүни яссыгың үстүне гойберди.

Икинжи баш

Гыссанмач баран Умсагүл патышаның йыкылан хабарыны мәлим эденде, Халназарың овуртлан чайы богазындан гечмеди. Ол, гара басан ялы, габагыны галдырып билмән, сортдурып отурды. Ондан соң, агыр йүк астындан сыпан мал ялы хашлап, Умсагүле чиңерилди, газап билен далады.

— Сен, гырнак, нәме самахуллаясың? Дилме айдамышым, сениң гулагың эшидйәми? Акмак хелей, шол йүрек булаҗы сөзүң үчин сени дардан асарлар!

Халназарың абыр-забры Умсагүлүң суссуны басды. Ол алҗырады: хич вагтда шатлыгыны, гайгысыны сайгартмаян гара йүзүне өлүм ховпы яйылды, дили тутулды, саканаклады.

— Б-бай ага, мен... мен гынанҗымы саңа билдирмек иследим.

— Сен, мурдар гырнак, ит аягыны иен ялы ыгярсың! Сен ниреде бир шум хабар болса, шоны тапярсың!.. «Артык Халназарың агзына гоюпдыр» дийип самахуллаян сен дәлми? Сен, ялы менден ийип, үйреңде башганың хайрына үйрйәсиң! Нәдерсиң, шу дуран ериңде ере сокайсам!

Умсагүлүң ганы гачып, гара додаклары мүңкүлдежек боланда, Халназар онуң өңүни габзады.

— Сем бол, гырнак!

Халназар өз газабына чыдап билмән сандырады; кәсесиндәки чайы чәйнегине гуйҗак боланда, дашына дөкди. Ол хырчыны дишләп, мавы-ала кәсәни элиниң терси билен зыңып гойберди. Кәсе гапбөврдәки тагана дегип, жыңңырды билен пытрады. Ол чәйнеги ялаңач аягы билен депип гойберенде, онуң гапагы шакырдап, тә ожага барып етйәнчә, халының үстүни оймур-оймур өл эдип гитди.

Умсагүлүң бутлары сандырады, чоммалып отуран аяклары әдем бермән, өзүни лампа ере гойберди.

Халназарда шейле ганыгызгынлык селчең учраярды. Ол адатда хер бир айтҗак сөзүни акыл кәсесинден дурулап гечирйәрди. Бу сапар оны гызыран зат: биринҗи тайдан, онуң озал Умсагүле хыжувы болмагы, оны бир гөрәйсем боля дийип, дишини гыжап йөрмеги болса, икинҗи тайдан, онуң үчин иң ажы бир хабары ене Умсагүлүң алып гелмеги болды. Эмма Умсагүлүң пишик өңүндәки сычан ялы йыгрылмагы, шонуң билен биле, шол хабары аныкламагың зерурлыгы, Халназары бирнеме өзүне гетирди.

Чәйнеги галдырып, кәсәниң жәҗемлерини чөплән Са... [illegible] сапайычылык билен:

— ... какасы, саңа диййән, гатырганмасана! Башы... [illegible] салып гелен адама ган алгың болса-да гечил... [illegible] мегн, Халназары хас хем көшетди.

[illegible] ... мят тапан Умсагүлүң гөзүнде яш ге-

— Мениң йүрегимде сизе чигит ялыжак яманлыгым болса, таңрымдан тапайын!

Халназар ёгын, гарылжык сес билен хемле урды:

— Ери, шумжарма! Өте гитсең, гөзүңи яндак билен сүпүр диерин вели, өңкиңче болмарсың... Ханы, шол хабары кимден эшиден болсаң, әштеррәк айт гөрейин!

Умсагүлүң деми ичине сыгман, сожап, Халназара гүррүң бермәге тайынлананда, гапыдан гелен Пөкги Вала Умсагүли гөрмән, Халназарың агыр ягдайыны селжермән, аягыны босагадан илери атман, салам бермән, хабар бермәге дурды.

— Халназар бай, эшитдиңмо-ов? Уллакан иши гайтгынчылык болупдыр; ак патыша йыкылыпдыр... — шол вагтда Умсагүле гөзи дүшүп, Пөкги Вала-да онуң үстүне гытыны пүркди. — Ымх!.. Умсагүл, сенем бу ердемидиң? Эййәм ил ичине жар чекип чыкдым дийсене!.. Ай, кесбиңден берекет тап-а!

— Хава, хабар берип, мен-ә гөнендим — диенде, Умсагүлүң сеси агылы чыкды.

Пөкги Халназардан өңе дүшди.

— Халназар бай, сен оңа мүңкүр болма ха-ав! Мен шәхерден гелелим бәри, хениз чаям ичемок. Гүбүрден тил гелипдир; ол өрән анык хабар.

Пөкги Валаның сөзи Халназарың йүрегини гыйса-да, ол бу сапар чыдамлылык этди.

— Пөкги мирап, ханы геч, отурсана! Гүррүңи ынха чай башында эдибирис.

Пөкгиниң адатда овнук-ушак затлары сайгармаян чукажак гөзлери халының үстүниң оймур-оймур өл ерлерине дүшди, оңа хайран галыжылык билен серетди.

— Садап бай, бу нәме болдугы? Сизиң әмедеклэп йөрен яш чагаңыз ёкдур ахыры!

Садап нәме гайтаргы бержегини билмән, икиржиңлежек ялы этди-де, шол секунтың өзүнде совалга тапды:

— Пөкги мирап, чагаң кеммеси чага боляр. Яңы кичижик гызымыз какасына чай гетирип бержек боланда бүдрәп йыкылды-да, чәйнеги элинден гачырайды...

— Пәхей бидөвлет! Бир ерини якандыр-ов?

Садап байың совалга тапышына Халназар хайран галыжылык билен йылгырды. Пөкги айбогдашыны гуруп, кемаллы ерхешмәнкә, гысга ак балагының ашагындан инчемик инжигини гызардып, Мәмметвели хожа пейда болды. Халназарың үмлейән гөзлерине гөзи дүшен Умса-

гүл еринден галмакчы болды, эмма ашагы юмуртгалы күрүк товук ялы галып билмән ойканды. Халназарың ышарат эдижилик билен ардынаны гулагына иленден соң, еринден зөвве галды-да, бир задыны галдыран ялы гаранжаклады, бирденкә-де алжыраңңылык билен гапа бакан юмлукды; шол вагтда гапа аяк басан Мәмметвели билен чакнышып, гыссанмач этҗек боланда, босага бүдрәп йыкылды. Ала ектайының сыйыны какышдыран Мәмметвели Умсагүлүң ызындан алажа гөзлери билен гаранжаклады-да, «Бә, бу гырнак дәлиредимикә» дийип ойланды.

Умсагүлүң отуран ериндәки оймур еле гөзи дүшен Пөкги Вала хахахайлап гүлди.

— Садап бай, о еригем чай дөкүлдими?

Садап гүлкүсини гизлемек билен яшмагыны чейнеди.

— Пөкги мирап, бай, сенем сынчо-ов! Ожагың башы таңкаң, күндүгиң отуран ери болар-да, белки, шоларың бириндeн бираз нем сызан огшыя-да.

Халназар Мәмметвелә төрден ер салгы берди.

— Хә, хожам, ягшы гелдиң. Гел, геч, отур.

Хожам, Халназар билен гөрүшенден соң, гөзлеринден яш акдырып гүлйән Пөкги Вала алажа гөзлерини агдарып серетди: өзүме гүлйән болаймасын диен териздe бираз тыкырады. Ол кемаллы саглык-аманлык сорашманка, Пөкги ондан өңүртди.

— Хожам ага, сиз таңрының келамыны көп окян адамсыңыз. Патышаның йыкылмагындан сизиң акылыңыз нәме ишлейә?

Хожам чөке дүшүп отуран еринден башыны галдырып гүррүң берди:

— Пөкги мирап, бу хакда парс шахырының айданы бардыр: булут эгер кыбладан турса, гүйчли баран болармыш, шах эгер адыл болмаса — тагты вейран болармыш...

Халназар хожамың соңкы сөзүни нәразылык билен гайталады.

— Шах адыл болмаса?..

Мәмметвели онуң сесинден нәразылыгы аңшырман, онуң йүзүне гөни серетмән жогап гайтарды:

— Хава, Халназар бай, хава!.. Ак патыша өз лебзини ювутды. Ол Ахалы, Марыны аланда түркменден солдат алмазлыга карар баглашыпды...

Халназар онуң сөзүни кесди.

— Эйсем, сизиң пикириңизче, ак патыша мусулмандан пәле аланы үчин йыкылыпдыр-да, шейлеми?

Халназарың сорагыны геңиргән, онуң сесиндәки нәразылыгы бу сапар аңлан хожа ассырынлык билен онуң йүзүне серетди. Байың йүзүнден гар ягярды. Онуң агы көпелен гөзлери хожама мүңкүрлик билен гараярды. Шол гөзлерде «Хожам, сен өз иен наныңа каст эдйәрсиң» диен игенч гөрүнйәрди. Хожамың юкажык габаклары горкы билен тисгинди. Ол, леңңеч ялы, деррев бейлелигине дөнди.

— Ёк, бай ага, тоба этдик! Ак патыша ялы, мусулмана рехимдар патыша — хениз дүнйә йүзүне гелен дәлдир. Хава, дүнйәниң иң адалатлы шаларындан бири Новшырван Адыл боландыр. Эмма бизиң ак патышамыз Новшырвандан хем гечирди. Сиз өзүңиз ойлап гөрүң: кырк йыллап мусулманың дырнагына, хий, тикен урдумы? Мундан бетерем бир адыллык болармы?.. Хава, агаҗы гурт өз ичинден иййәндир; патышаның йыкылмагына, әлбетде, өз ичиниң ичалылары себәп болан болса герек?

Пөкги гөзлерини юмҗуклатмак билен макуллады.

— Хей берекелла, хожам!

Хожамың соңкы сөзи Халназарың хем маңзына дамды; Умсагүлүң гелмеги билен толкунланып галан ганы инди сиңңитлик билен акып башлады.

— Хава, хожам. Агаҗы гурт өз ичинден иййәндир. Ине, бу сөз макул!

Мәмметвели ики элини дызына диремек билен ыранып, гүррүңе башламакчы боланда, Пөкги Вала ене өңе дүшди.

— А ха-ав, адамлар! Гөриплик гурсун — гөриплик! Патышалар, везирлер хасабам дәл, ынха биз өз ичимизи алып гөрелиң: алланың кереми билен бириниң дөвлети сәхел өңе дүшүп башладымы — гөйә диерсиң, эдил оларың өз агзындакыны дартып аляң ялы, хеммелер онуң аягындан асыляпар. Ине, меселем, Халназар байы алып гөрели, дөвлетли адам, худайым көп гөрмесин. Мунуң өз ковум-гарындашына, өз обасына эдйән хайыр-сахаватының хетди-хасабы ёк. Эмма вели, дойраның сакгалына диен ялы, ене хеммелер мунуң аягындан асыляпар. Адамлардан ынсап гөтерилипдир, ынсап!

Мәмметвели онуң сөзүни макуллады.

— Дүнйәниң гахатлыгы шонуң үчин дәлми нәме?

— Вах, налач эдейин, дүшүнмеселер, нәтжек? Гуллук шол иши гайданларың өз башларындан, инив. Халназар бай онуң үчин ытыгсабам дуранок. Шейле дәлми, Халназар бай?

Халназар мыхманларың өңүне чай гоян Садаба гарап:

— Садап, Пөкги мирап арып гелендир. Тизрәк нахар тайынла! — дийип буйрук берди.

Реңки саралан кәдисиниң дыкысыны сыңрагына гысдырып, нас атмага тайынланан Пөкги Вала:

— Халназар бай, адил йүрегим болдуң. Девлетиң ырылмасын! — дийип, атҗак болян насыны унутды-да, өңки гүррүңиниң ызына довам этди. — Хава, везирлер кимлер? Патышаның итлери. Иң соңунда патышаны атдарянлар кимлер? Везирлер!.. Гарыпларың гарныны доюрян ким? Халназар бай! Иң соңунда Халназара яманлык этҗеклер кимлер? Гарыплар!.. Хоҗам, бу нәхили боля? Я дүнйәниң гуралышы шейлеми?

— Пөкги мирап, ягшылыга — яманлык дийилйән шол дур-да!

Халназары ене гиң өйүң тәримлери гысып башлады. Ол горкулы гөзлерини төверегине айланда, тәримиң көклери онуң гөреҗине гүлле болуп гөзенди. Ол соҗап дем алды.

— Хә-ә... Юрт хәкимсиз галды... Хәкимсиз ил болса, эрсиз хелей уянсыз атдыр... Мен-ә ойлап гөрйән велин инди кейик сыртына гурт дүшди болармыка дийип горкян.

Пөкги Вала агзындакы гөк гыллыгыны акдырып, насыны чувалың дүйбүне дөкди, додакларыны ялашдырды.

— Хава, патышаның еринде отурҗак ирепллюсе сайлав билен тутулҗакмышын. Сайлавам өзүң билйәсиң-дә.

— Иш халка галан болса...

— Хава, өңкүлериң айтмадыгы ёкдур. Көплүк—...

Мәмметвели сакгалыны сыпап, вагыз айтмага дурды.

— Бу затларың хеммеси, әлбетде, алла тараплайындыр. Аллатагала бендесине өзи ыгтыяр берендир. Онуң кереми өрән гиңдир. Сәхел-мәхел сәхве пархы гоюп дурандәдир. Ол бендесини хемише сынаяндыр. Асыл, алладан ырадасыз, чөп башы гымылдаян дәлдир. Хайсы ерде ил алланы унутса, позгаклык артса — шол ере муеллат иберйәндир. Дүнйәниң гураклыгы, патышаның йыкылмагы, әлбетде, алла тараплайындыр; айратын роваятлара гөрә болса, бу затлар кыямат аламатыдыр!

Мәмметвелиниң вагзына Нөкги ончаклы дүшүнмеди, оңа улладан үнс хем бермеди. Эмма ахырет сөзлери билен гудагы ганан Халназара хожамың пессай, найынжар сөзлери айратын тәсир этди. Ол бөвшеңлик арасында чуңңур ой чүмди: «Патыша йыкылан болса, ил аяк үстүне галар. Белки, уруш хем даянар. Белки, пәлелиге гиденлер хем гайдып гелер. Оларың ичинде ынжадыланлары хем гыт дәл. Олар геле-гелмәне ырсарарлар. Белки, топалаң хем турзарлар? Белки, чемчеләп йыгнанымы сусаклап дөкмеля боларр; галланы пайлашжак дийип үстүме чозарлар. Оларың гозгалаңыны ятыр ялы, ханы волоснойың гүйжи? Онсуз хем ач-ялаңач халк элиңе-аягыңа гараман, агзыңдака эл узадяр. Мавы... бирден ол хем гайдып гелайсе, маңа саг бол айдасы ёк!.. Белки, туссаглар хем бошар? Бирденкә Артык ялы пейда болайса?..»

Халназар өвхүлдәп дем алды. Оның гара дер басды. Ол горкулы гөзлерини төверегине айлады.

— Хова яман дымык. Садап, нәме үчин гөзенеги ачаңок?

Мартың башларында чаңжарып ятан ерден тот-тозан турса-да, хова хениз ончаклы гызманды. Гөзенек, адатда, июның орталарында ачыларды. Садап Халназарың совалыны теңкрегди.

— Вий, кақасы! Хениз ончаклы ыссы ёк ахыры.

Халназарың гөвресине урян от-ялындан Садабың хабары ёкды. Халназар гелни өленде, тойы даганда, Артыга авуны алдыранда-да, хәзиркиси ялы дарыкманды. Ол ички сырыны төверегиндәкилере дуйдурмазлык нието билен, пыштыляка көйнегини елпеди. Онуң гызгын чайдан, агыр ойдан чыгжаран тенине бираз шемал чалса-да, йүрегинден туран харасада ондан теселли болмады. Ол нәме сораҗагыны, нәме диййҗегини хем билмән, бирденкә ички сырыны дашына чыкарды:

— Хожам, хакыкатдан хем, кыямат голайлап йөр өйдйән!..

Үчүнжи баш

Артыгы Ашгабада демир гөзенекли вагонда алып гидипдилер. Онуң чигинлериниң ярасына башга хич хили мелхем этмән, диңе гойы йод чалыпдылар. Ёлда-да оңа ёлдашлары билен сөзлешмәге-де мүмкинчилик болманды;

ПВ 5243

оны габыр гапыржагы ялы даражык полкада ятырып, араларында гаравул дурярды, сөзлешмәге гоймаярды.

Артыгы Ашгабатда өңкүден хем айылганжрак одиночка судурледилер. Ол ини бир гулач сүйнмежик тамда демир кровата шакырдап урды. Дура-бара гөзи өвренишенден соң, адам бойы ёкардакы демир гөзенекли пенжирежикден өлүгси ышык гелйәнини хем шол кроваты сайгарды. Артык өзүниң капаса дүшен ганатсыз гушдугыны озал аңлан болса, хәзир өзүни — эт бермели гуш дәл-де, этини иймели гушдугыны дүшүнди.

Ондан сулчулер сораг эденлеринде, перт-перт жогап берди:

— Патыша хөкүметиниң үстүне чоздуңмы?

— Ягдайыны тапсам, ене чозарын.

— Ким билен чоздуң?

— Халк билен.

— Нәме үчин чоздуң?

— Патышаны агдармак үчин!

— Сен кимдиң?

— Йүзбашыдым.

— Сениң обаңдан нәче адам гошулды?

— Билемок.

Онуң тенине найза дүртүп соранларында-да, «Билемокдан» башга жогап бермеди. Оны хер хили азап билен гынасалар-да:

— Менден сизе жогап ёк. Ислесеңиз, мени говруң-да ийәйиң! — дийип мәлим этди.

Артык, алты айда, эли яраглы гаравуллардан, яны дилмачлы гелйән сулчуден башга адам гарасыны гөрмеди. Демир гапың кичижик гапагыны шыркылды билен ачып, оңа хер гүн бир бөлек өлмез-өди чөрек бердилер, хер гүнде ювунды ялы, бир сусак гызгын сув хем узатдылар. Онуң бүтин хажаты хем шол одиночкаң ичинде болды. Онуң гүррүңдеши сиңек, гүйменжеси таггабитиди. Ол коридорда гезйән гаравулың әдик дүкүрдисинден, ачар жыңңырдысындан, ченден паровоз гугулдысындан башга хич бир сес эшитмеди. Ол шол дурмуша адатланды. Артык гараңкы тамың ичинде Айнаны, Шекери, әжесини, Ашыры, өтен гүнлерини, болуп гечен вакалары — диңе дүйш ялы хакыдасына гетирди.

Эмма ахыркы бир гүн гапының кичижик гапагы эмай билен ачылып, ондан гоша гөз гүлүмсәп гөрүнди. Артык оңа үнс бермән, адатдакы ятышында довам этди. Эмма

ол гөзлериң эеси сүем бармагыны гымылдадып, оны өзүне бакан чагырды.

— Артык Бабалы, Артык Бабалы! Сюда гелди бар...

Артык белки, онда-да үнс бермезди. Эмма ол шол йылжыраклап гараян гөзлериң эесини танады. Шол гөзлериң эеси түрмәниң гаравулларындан бири болуп, оңа чендан ашык ялы гант, кәте йүзүне яг чалнан бир бөлек ак чөрек гетирип берйәрди. Артык шол затлары алмажак боланда-да зорлап алдырярды, хер гезекде-де өз дили билен гөвүнлик берйәрди: түрмеден тиз чыкарсың дийип ынандырярды.

Артык деррев еринден галып, гапа барды. Гапыда дуран гаравул оңа хас мылайым гарап пышырдады:

— Артык Бабалы, патыша торпак кушай. Скоро сен гитди бар...

Гаравул шол вагтда башга биринден үйшенип, кичижик гапагы шыркылдадып япды-да, аякларының даракларына басып, коридор билен гитди.

Артык, гаравулың сөзүнден дүйпли бир зат дүшүнмесе-де, өз янындан: «Белки, күшәеди!» дийип, узак гижәни хыял билен гечирди, аласармык укы арасында дүйш гөрди: Артык йылчыр керт гаяда бир даша япышыпдыр. Онуң аякларының ашагы ер тутанок. Чуңңур ашакда болса оңа азм урян мәхнет аждарханың агзындан ялынлы түтүн чыкяр. Артыгың гөзлери тегеленди, дурмушдан тамасыны үзди. Бирденкә болса аждарың агзындан ган гидип ятаныны гөрди. Аждарханың депесинден басан демир донлы бири Артыга эл узадяр. Артык оңа элини берип-бермәнкә, хопугып оянды, йүреги тарсылдап урды...

Артык демини дүрсәнден соң, өз янындан дүйшүни ёрды: керт гая — мениң шу ятан еримдир. Аждарха — Халназар я патышадыр. Маңа достлук көмегини узадан батыр кимкә?.. — Артык узак вагтлап ойласа-да, аңырсына етип билмеди.

Екардакы пенжирежикден одиночканың ичине шөхле дүшди. Артык гүнүң шөхлесине хөвесленмек билен буйсананда, гапы шакырдады. Онуң йигренжи шакырдысы Артыгың гуванжыны кесди. Ол: «Ене соңсуз сорагдыр» дийип ойланды. Эмма бу сапаркы сораг үйтгешигрәк болды.

Голуна гызыл мата даңлан гара костюмлы бир адам ызына ики саны солдат эердип, камераң ичине гирди. Ол элиндәки кагызлара хөвес билен серетди-де йылгырды.

— Артык Бабалы, сен?

Артык адатына гөрә, пархсыз сес билен жогап гайтарды:

— Хава, мен.

— Сабирай барахло.

— Куды сабирай ес?

— Куда?.. Домой китди.

Артык гурсагына элини гоюп, өзүни гөркезди.

— Мениңки адам кибитке пайдёт?

— Хава, да. Кибитку пойдёшь, кибитку. Матушка бар? Баранчук горди есть. Пойдёшь, пойдёшь!

Артык гышарып ятан ериндеи товсуп галып, голуна гызыл мата баглангы адамының йүзүне хырыдар чиңерилди.

— Нечеллик, баяр, пыравды?

— Аллах есть, правда!

— Ниету, ниету... шути ес?

— Шутка ёхдур. Царь торпак кушай есть. Гамзым свободный!

Артыгың бир хили дили тутулды, йүзүне шөхле инди, гөзлери ялпылдады. Өзүне бакан узаян справканы ол сандыраклаян эли билен алды, эдйән ишине ынам этмейән ялы:

— Спасы, баяр! — дийип, гарылжык сес билен онуң элини гысды.

Артык өз болшуны өзи гепиргеди: «Мен гылыч өңүнде, ок өңүнде өзүми йитирмедим. Эл ялыжак кагыз мениң бүтин сүңңүми говшатды... Бу нәхили ягдай?»

Артык онуң себәбине, одиночкаң демир гапысындан чыкып, асуда дем алaндан соң дүшүнди. Коридорда шол гаравул оңа миессер гелип, голундан тутды.

— Артык Бабалы, мен айтды: патыша торпак кушай!

Артык оны гуванч билен гужаклады.

— Хорошо кушай! Мен хич вагтда сени унутды ниету. Сениңки памил чито?

— Тыченко.

— Теженка? Хә, бизиң дерямызың ады. Унутман, унутман! Ызбат чито?

— Алёша.

— Хә, алаша? Мениң алашам. Унутман! — Артык сүем бармагы билен өзүни гөркезди. — Мениңки доган ниету. Сен мениң барат,

— А сен Артык Бабалы, мой брат! — дийип, Алёша йылгырды.

Артык түрмә гиренде еке болса, чыканда доганлы болуп, оның билен индики душушыга ченли чынлакай хошлашды. Ол түрмәниң икинжи ховлусына баранда, төтәнден Сара душды.

— Сары ага, салавмалейким!

Сары оның билен гадырлы гөрүшсе-де, илки бада оны танамады. Ол оңа хырыдар серетди: Артыгың габаклары елленипдир, гөзлери ула лыпдыр, яңаклары саралыпдыр, мурты товлама гелипдир, ялаңач әңегинде болса иймешик гара гыллар өрүпдир. Сары оңа хайран галыжылык билен гарандан соң:

— Артык? — дийип сорады.

— Хава, Сары ага!

— Сенем бу чошгара чолашыпмыдың?

— Сары ага, сени екесиредип болмаз ахыры!

— Берекелла, иним! Говгасыз әр — гөрде герекдир.

Артык билен Сары түрмәниң демир дервезесинден чыканларында, әркин шемал оларың түй басан йүзлерини ялап гечди, тенлериниң ялаңач ерлерини сыпады. Олар өзлерини дүнйә тәзеден гелен ялы дуйдулар, әртириң тәмиз ховасыны ачманызлык билен демлерине чекдилер. Көчәниң ики янындакы сув акян япжагазларың гыралары яшыл-гөк отлар билен безелипдир. Йылпылдашып галан әнайы яшыл япраклар агачларың хениз ялаңач эндамларыны бүтинлейин өртүп билмәндир. Шол отларың, шол япракларың ысы билен күкейән чыглы шемал өвсйәр.

Шол гөзел гөрнүш олара бир хили дүйш ялы гөрүнди. Олар азатлык дүнйәсине чыканларына ынам этмейән ялы, аякларында гандалың барыны-ёгуны сынап гөрйән ялы; гиңрәк әдип гөрдүлер. Догрудан-да, аяклар языляр; жыңңырды сес эшидилмейәр. Көчеден барян-гелйәнлер-де гөрүнйәр, олара пәсгел берйән-де ёк. Сары шәхерде дурмушың өңкүси ялы, белки, өңкүсинден-де үйтгешигрәк бир канунда акяныны сайгарды, ковчум-ковчум адамларың хөкүмет эдарасы барасында гүррүң эдйәнлерини эшитди.

Ашгабады Артыгың биринжи гезек гөршүди. Гиң дашлы көчелер, режели жайлар, хатар-хатар магазинлер, атлары безеган пайтунлар, гөк салып башлан баглы ховлулар,

гарыныңа ялы гырмылдашян җеменделер онуң гөзүне Ашгабады уллакан, овадан бир шәхер эдип гөркезди.

Эмма отлы билен гайдан Артык Теҗене голай геленде, өз юрдуны танамаҗак болды: сувсуз, гөк отсуз гуры мейдан чаңап ятырды.

Артык отлудан дүшен бадына, гыссанмач этләп, Чернышовыңка барды. Анна Петровна оны энелик мәхри билен гуҗаклады, узак вагтлап онуң йүзүнден гөзүни үйтгетмеди. Ол икиси бири-бириниң диллерине ончаклы дүшүшмеселер-де, Анна Петровна онуң билен шейле хамчам болмаса-да, Артыга бакан өзүнде айратын мәхир сызярды, оны өз машгаласы хасап эдйәрди, ылайта-да, соңкы алты ай ичинде Артык онуң йыгы-йыгыдан гөзүниң өңүне гелйәрди, оны хәзирки гуҗакламагы хем шонуң үчинди.

Анна Петровна өзүниң гысгаҗык сөзүни русча-түркменче гатышдырып сөзледи:

— Артык, саг-аман гелипсиң, гөзүң айдың!

— Саг бол, Анна Петровна!

Анна Петровнаның онуң дашында пырланышы, оңа гуванышы Артыгы хайран галдырды. Артык өз янындан: «Рус адамлары гөр нәхили мәхрибан адамлар!.. Иван мени өз доганы хасап этсе, Анна Петровна мени өз оглы ялы эй гөрйәр. Мениң булара айратын нәме эден ягшылыгым бар? Булар, еке буларам дәл, шулара меңзешлериң хеммелери маңа, еке маңа дәл, дайханларың әхлиҗесине шейле якымлы гөз билен гараярлар» дийип ойланды.

Шол вагтда пейда болан Иван Тимофеевич билен Артык аталы огул ялы гуҗаклашды. Олар диңе бир шатлыклы гөречлери билен дәл, толкуныр урян йүреклери билен сөзлешдилер.

Иван Тимофеевич онуң халыны-ахвалыны сорады. Чай башында олар дегишдилер, гүлүшдилер. Артыгың алты айлык азабы дуйдансыз учуп гидене дөнди. Ол түрме ягдайларыны, Тыченко билен таньшышыны, достлашышыны йүрегинден сыздырып гүррүң берди-де, өз достуның гошахаяныны мәлим этди.

Иван Тимофеевичиң габакларыны ашак дүшүрип, чендан чикирленишинде, кәте өзүне бакан чиңерилишинде онуң чынлакай бир сорагының барыны Артык аңласа-да, гөйә диерсиң, шол сорагдан совулмак ислейән ялы, оны сызмазлыга гүррүңи башга яна бакан айландырмага чалышды. Эмма Артыга хырыдар чиңерилен Иван Тимо-

феевич иң соңунда дикарынлады, онуң чытылян гашларының ашагындакы сомалышан кирпиклер Артыгың гөрежине дүртүлҗек ялы гөрүнди.

— Артык, сениң ядыңда бармы?..

Артык онуң сорагына кемсиз дүшүнсе-де, җогабындан сыпмага чалышян ялы, билмезлиге салып, онуң өзүне гайтавул совал берди:

— Иван Тимофеевич, сен нәмәни ятлатмак ислейәсиң?

— Артамонова сен нәме вада берипдиң?

Артык бирнәче секунтлык ойдан соң җогап гайтарды:

— Дайханларың арасында вагыз-несихат этмек барада.

— Сениң өвүт-үндевиң нетиҗеси нәме билен гутарды?

Артык сесини чыкарман, мүйнли чага ялы йүзүни ашак салды.

Чернышов довам этди.

— Сен шондан соң не-хә гелдиң, не-де өвүт-үндев үчин листовкалар, гөркезмелер алдың? Мен гайталап сораян — сен шол ваданы ерине етирдиңми?

Артыкдан диңе «Ёк» диен гысгаҗык җогапдан башга сес чыкмады.

Чернышов бирнәче секунтлык ойдан соң довам этди:

— Ишчи билен бирикмесе, онуң мәкәм ёлбашчысы болмаса, аз санлы ярагсыз дайханың, онда-да халк душманының алдавчы пиримине алданан дайханың дүнйәниң иң улы дөвлетлеринден бири болан патыша хөкүметине нәме эдип билҗек зады барды? Догры, Теҗенде агыз долдурып айдар ялы ишчи ёк, Теҗенде болмаса, Ашгабатда, Гызыларбатда хем башга шәхерлерде бар, ылайта-да, Руссияда көп. Ишчилер дайхан ялы екебара башлы-барат дәл, олар өрән гурамачылыклы, оларың өзлериниң ёлбашчылары-да бар. Сыгрың шахына уранда, эндамы сызлышы ялы, Теҗенде бир ишчиниң башына бир иш дүшсе, Бакувдакы ишчилер онуң намысыны эдйәр. Шонуң билен биле, ишчи дайханы-да өзүниң доганы хасап эдйәр. Эмма дайхан, онда-да Теҗен дайханы, ылайта-да, сен өзүң ишчиниң шол дуйгусындан хабарың болдумы; онуң саңа болан ынанҗыны өдедиңми?.. Элбетде, ёк!.. Нетиҗеде нәме болды?..

Чернышовың җаныгып айдян хер бир сөзи Артыгың депесинден токмак болуп инди. Оңа гысгаҗык җогап гайтаранда, Артыгың сеси-де бимамлаңкы ялы эшидилди:

— Иван Тимофеевич, мен инди өз айбыма дүшүнйән.

— Йыллар бойы патышаның, байларың зулумының астында гедай галан ач дайхан, элбетде, патыша хөкүметиниң үстүне дийип чозды. Эмма дайханың шол газабыны Эзиз хан ялы халк душманы өз бэхбидине пейдаланды. Ишан-хожаларың, руханыларың петвасы билен ол «дин, шеригат, ыслам» шыгарыны байдак эдинди. Ылайта-да, мениң йүрегимиң аваян ери — сен хем шол «байдагың» астына баш гошдуң...

Чернышовың соңкы сөзи Карташовың оглуның соңкы деминдәки найынжар халыны Артыгың гөзүниң өңүне гетирди, шол нәхак өлүм Иван Тимофеевичиң сөзүни тассыклайжы, шол өлүмде Артыгың өзүни-де айыплайжы хакыкат болуп дуюлды. Артык өзүни алжыраңны бир ягдайда дуйды. Ол еринден нәхили галаныны-да билмән, ялбарыжы бир сыпат билен Чернышова йүзленди.

— Иван, мен обаны агыр ягдайда галдырып гайдандырын. Рутсат болса, шоларың халындан хем хабар алайын.

Артыгың агыр ягдайындан хабардар Иван Тимофеевич оны ондан артык хорламагы өзүне услып билмеди. Шондан соң ол шатлыклы йылгырып, Артыгың эгнине элини гойды-да:

— Бар, Артык, бар. Энең пакырың гөзи ёлдадыр! — дийип, хошамайлык билен ёла салды.

Артык өз юрдуны, хакыкатдан-да, танамады.

Ханы хемишеки Теҗен? Ханы хемишеки яз?

Язың илки айларында хова сагатсайын үйтгәрди: бирден булутлашып, шемал турарды, чыглы, чытавун шемал ялаңач яңаклары ялап, алабахар гүнүне гөрә гейненлериң эндамыны тикенекледерди. Арадан салым гечмәнкә болса, ал асмандан ёл ясаң агыр булут кервени гөчүп башларды. Дүнйәни доллурып, аяк алдыгына ат чапян чыглы шемал асманың булудыны текизләрди, бирденкә-де шабырдап ягыш ягарды: санлы салымың ичинде ериң тованыны япырып, меле сув ойтак ерлере бакан сувлуп башларды. Бирденкә-де шемал ятып, ягыш диңип, булут сырылып, алабахарың гөрнүкли гүни гүлүп бакарды. Ериң йүзүни өртен гөк отлара гүнүң алтын шөхлеси дүшүп, ер йүзүни йылпылды билен долдурарды. Дүрли гушлар дүрли дилде энайы сайрарды. Шол гөзел гөрнүш өли рухлары-да җана гетирерди. Думлы-душ гөк өвсүйән гүлләекли гиң сэхрада экиз гузуларыны ызына тиркәп, гүйбүлы-элек ялы дөк гоюнлар мылайым гүнешден лезет

алардылар. Өркүчлери гөмлы, түйлери буйра атып башлан эне дүелер эгри боюнларыны язып, көшеклерини ысырганарды. Тайлы байталлар, күррели эшеклер бири-бирини ковалашып, жыззындашып, обаң төверегини торч эдердилер. Гөк отдан доян сыгырлар чырпылы гуйрукларыны булайлап, мылайым гүн шөхлесинде иркилҗирәп дурардылар я-да ялта гәвүш гайтарып, дөрт аякларыны йыгрып, гүн астында пөкгерип ятардылар. Обада кән адам гөрүлмезди: әхли дайхан көпчүлиги экин үстүне чыкарды. Олар ерли-ерден гош гошуп, гөк отлы, махмал ялы чыг ери ала дөржүк эдерди. Обаның төверегинден жоя тазып, гәмикләп, ер йүзүни петир ялы безәрди. Җошуп гелен меле сув җарлары, нобурлары, яплары долдурарды, кәбир ёллары кесерди, нирә ийдесең, илгезик мыхман ялы ызыңа дүшүп барарды. Йылың гелши режеси бол хасыла вада берени үчин, дайхан көпчүлигиниң гөвни гөтерилерди; тәмиз ховада думлы-душдан айдым сеси яңланарды.

Эмма хәзир бүтин җахан чаңҗарып ятырды.

Артык Тежениң языны дәл, хатда өз өйлерини-де танамады.

Бу нәхили ягдай? Артыгы ел-гуздан горап саклан гаража өй ханы? Оны өз сүйди, маңлайының дери билен өндүрип-өсдүрен мәхрибан эне ханы? Оны гөренде йитирип тапан ялы бойнуна бөкйән җигиси Шекер ханы?..

Артык гөзлерини петредип, төверегине гаранды. Обаның отурышында кән үйтгешиклик ёкды. Анха, Халназарың хатарындакы ак өйлер гүммезеклешип отыр. Ондан хас еңсерәкде, бир хатарың четинде анха Айналарың өйи. Эмма яны чатмалы гаража өйүң юрдунда ел өсйәр.

Артык инди нәме ишлемели? Гөс-гөни Халназарыңка барып, ондан хасап сорамалымы? Я Айнадан дерек билмелими? Я-да энем дирими, Шекериң башына нәхили иш дүшди дийип, гөрен-биленден сораг-идег этмелими?..

Артык шол үч ёлуң хайсына гитҗегини билмән, өзүни йитирди. Оларың үчүси хем оны үч ерден чекелейән, оларың үчүси хем онуң үч еринден йүрегини парчалаян меселелерди. Ол шол үч ёлуң хайсына гадам урҗагыны билмән, төверекден хабары болман, энче вагтлап, дикилен газык ялы сомалып дурды; ол, бирине гадам уранда, бейлеки икиси ики янындан чекеләп, басан әдимини гайра тесдирди. Ол шол үч одуң арасында галып, аңыны алдырды: «Ах, түрме мундан ягшы экени» дийип ойлады.

Артык иң соңунда, оны эркине гойман, өзүне чекиҗи бир әла бакан гадам ураныны дуйман галды. Ол... Айналара етип барярка өзүне гелди. Эмма ол инди эдимини йыгҗамлатмады. Ол инди илден хем утанмады, Мамадан хем чекинмеди, Меретден хем үйшенмеди. Эмма Айнаның халындан хабары болманы үчин, бир хили аягына жөссек урлана дөнди. Онянча болса Мереде учрады.

Мерет байталчаң ятагындакы бир уры билен мешгулды. Ол, Артыга алҗыраңңылык билен гарандан соң, гадыр билен гөрүшди, ыхласлы саглык-аманлык сорашды. Мерет илкибада мүйнли ялы, йүзүни ики-бака сыпҗаклатса-да, деррев өзүни тутды, өмрүнде биринҗи гезек дил ачды.

— Артык, сенден, ханым, таманы үзүпдик. Сениң саг гайдып гелмегиң мени биҗай гувандырды, мениң күтелен гөзүме өвшүн берди, мениң дөвлен сүңкүме сейик болды. Сениң гелмегиң — мени бүтин гайгы-гамдан халас этди. Сен хем ханым... мениң машгаламың бири.

Мерединң дил ачмагы — Артыгың дилини тутды, Мерединң гаршысында бир хили өзүни йитирди; Мерединң суссы оны басды. Онуң он ики агзасының бары бирден говшады: эндамыны совук дер гаплап алды. Онуң йүзи бираз гызарды, чекге дамарлары тисгинди, нәме дийҗегини, нәме гайтаргы берҗегини, нәме соражагыны я миннетдар болҗагыны билмән, бир хили доңуп галды.

Мерет оны ене голдады.

— Сени алып гиденлери бәри... хава, соңра сөзлешерин. Хәзир бар-да, демиңи-дынҗыңы ал — дийип, өйүне бакан элини салгады.

Артык ене сесини чыкарман, нәхили йөрәнини билмән, гапының деңине баранда, бирден аяк чекди. Ол өз хушуна гелди: «Мерет ага маңа адатдан дашары гадырлы дарашды. Белки... Айна сагдыр. Белки хем, ол өйдедир? Бирден дуйдансыз гирип, йүрегини яраймайын» дийип ойланды-да ардынды.

Ишикден гирен гүнүң шөхлеси оҗагың янларында ойнаярды. Түйнүкден гирйән гүн Айнаның гапдалы билен гечип барярды. Айна, ягшы ниет — ярым дөвлет накылына гөрә, Артык үчин тикйп гутаран тахясына тимар берип, төрде отырды. Бирденкә онуң гулагына илен сес сүңңүни говшатды, гызгын ган дамарларында зырмырылып башлады: «Ёк, ол дәлдир. Мениң гулагымадыр. Ач товук — дүйшүнде дары гөрйәндир...» диен оюны гутар-

манка, гүнүң шөхлесини кесип, гапа габат болан гөврэ гөзи дүшди-де, отуран еринден зөвве галды, нәхили сес билен гыгыраныны хем аңшырмады.

— Артык жан!

Олар өйүң ортасында тапышдылар.

Айна өзүни Артыгың гужагына окланда, бүтин хушуны йитирди, додакларың гызгыныны, яңакларындакы муртларың гымылдысыны, гөвресине елмешен йүрегиң тарсылдысыны диңе дүйшдәки ялы сызды. Айнаның мүшк ялы күкейән ысы Артыгы бихуш этди, онуң баллы додакларының мазасы Артыгың алты айлык азабыны дартып алды.

Айна, гечен яздакы докан дүйпхалысыны төре дүшәп, Артык билен гол каклышдырып отурды. Айна гечен йылдакы арзувына шу йыл етди. Айнаның гөвүн багы гүл ачандан соң, гүлер йүзүне шөхле чайылды. Онуң гүлүмсейән йүзи, йылжыраклаян гөзлери, йылгырасы гелйән энайы додаклары — оңа гадымкы кешбини гайтадан багыш этди. Айна хәзир алты айлык дәл, белки, алты йыллык йигделди.

Көпден бәри дилсиз галан Артык Айнаның шол кешбини гөренден соң, дил ачды. Ол Айнаның өз бойнундан ашып дүшен, эндамыны тикенеклейән өрүмли сачларыны ойнады.

— Айнам, сен мениң Айнам. Сен мениң жаханым, сен мениң жаным. Сен мениң дирилигим. Сен мениң иманым!

Өйүң ичини өз шөхлеси билен долдуран Айна Артыгың бойнундан гужаклады.

— Артык жан, сени маңа аллам гайтарып гетирди. Сени гөрдүм, инди дүнйәде арманым ёк. Гечен гечди — гележек бизиңкидир.

Артыгың бир ярасы битсе, икинжиси оны ынжалыкдан айырды. Ол гөйә ажы хабара гарашян ялы, Айнадан оны гөни сорап хем билмеди. Эйсем-де болса, узак дурмага такады етмеди.

— Айнам... — дийип, йүзүни ашак салды.

Артыгың шол үнжүси Айна-да етди: «Ай, оглан, сениң нәме кемиң бар?» дийип сорасы гелди. Шол секунтда болса гөвүне башга зат гелип, оңа гөни совал берди:

— Артык жан, сен өйүңизе бардыңмы?

Айнаның ягжымак сесини эшиден Артыгың йүзи бираз ачылды, гөйә онуң сесинден «Сен аркайын бол» диен бир манььы аңлады.

— Айнам, бизиң өйүмиз бармыдыр?

— Вий, Артык җан, хемме ербе-ердир. Нурҗахан эҗе-де, Шекерем гургундыр.

— Гургун болсалар...

— Артык җан, сени алып гиденлеринден соң, кениз гавун үстүнден гөчүп гелмәнкәлер, дайың олары өз янына гөчүрип алып гитди. Оларың хич бир затдан кемлиги ёкдур. Яңы үч-дөрт гүн мундан озал хем саг-гургун хабарлары гелди. Мен Шекере тахя тикип ибердим. Какам эҗеңе йүпек совсаны, башатгыч иберди... Эмма сениң ызыңдан иберен адамымыз не-хә сенден дерек тапды, не-де иберен задымызы говшурып билди...

— Айнам, мен еке дәл экеним! — диенде, Артыгың сеси сандырап чыкды.

— Мен саг болсам, сен хич вагтда еке болмарсың! Мениң бар вагтымда, Нурҗахан эҗе-де хич хачан хор болмаз! — дийип, тикен тахясыны башына гейдирди, сыпашдырды.

Артыгың ики ярасы битди. Эмма үчүнҗи яра... Артык өз янындан «Ол, белки хем, акар башдыр,— вагты билен битмез. Эмма ара-чара дегмен. Я ол мени алып ятар, я-да мен онуң көкүни гурадарын?» диен карара гелди. Шонуң билен бир вагтда, Айнаның айданларыны — сувдан пәк галаныны геңиргәп, оңа совал берди.

— Айнам, сен алты башлы аждарың агзындан нәнең сыпдың?

— Артык җан, шоны җикме-җик билмек герекми?

— Айнам, алты айлап гиҗесине укы, гүндизине рахат бермән, сүңңүми гагшадан меселәниң аслына етмән дуруп билеринми?

Айна Артыгың голайында ыкҗам отурып гүррүң берди:

— Артык җан, сени алып гиденлеринде, мениң дүнйәм әл айтымына гелипди. Мениң гөврәм галса-да, йүрегим сениң билен гидипди. Мени гетирип, өйүмизе ташладылар. Эҗелигим «Вай, экидиң» дийип надаралык этди. Мен оңа «Җуда йүрегиң үзүлип барян болса, халха харам байлар, өзүң барай» дийдим. Мен инди өңки Айна дәл-де, ярады Айна ахыры!.. «Мениң яныма инди ким гелсе, ислесең, сен өзүң гел — я өлерин, я-да өлдүрин» дийдим. Эҗелигим сумак Халназарлара бакан гыкылыклап гитди. Бир хаюкдан соң Баллы готуры ызына тиркәп гелди. «Ынха, хем сени, хем мени масгара эден машгалаң. Исле-

сең — эелик эт, ислесең — өлдүр» дийип хөдүрледи. Баллы готур маңа эл уржак боланда, «Бар, уяңа япыш» дийдим. Баллы билен эжелигим икиси ики ерден эл уржак боланларында, сыниа япышдым. Онянча болса, гөвне гелмез бир вака йүзе чыкды: какам элине пил сапы алып гелип, «Хей, сениң...» дийип, эжелигимиң кемпайына гойды; ол гыкылык билен тогаланды. Какам Балла бакан окдурыланда, ол харам телпегини галдырып, умма гачды. Эртеси гүн төвелла гелдилер. Мен оларың йүзүне жабжынманкам, какам олара «Хожам, шу меселе үчин шундан соң бәриңи гарап хем бакма» дийип ковды. Халназар шондан соң обадан гөчирин дийип азм урды. Какам оңа «мениң маслыгымы гөчирсиң я-да мен сениңкини» дийип жогап гайтарды. Какам маңа шол гүнден башлап, чынлакай кака болды. Шол гүнден соң хем мениң гулагым дынды. Эмма эжелигимиң дили хатардакы дүңкүң дили ялы бирсыхлы ваңлап дуряр. Болса-да, мен оңа өврениширин. Ондан артыкмач геп хем чекип дурамок...

Айнаның гүррүңине бүтинлейин берлен Артык:

— Айнам, инди болды! — дийип, онуң сөзүни кесди. Шол вагтда гелип бирен Мама ичини чекди.

— Хиих, налаҹ эдейин! Айың-гүнүң өз ёлунда айланып дуршуна хайрандырын? Гөзи горкмаса, ил-гүнден утанмаса, ондан бир яман зат болмажак экени!

Артык оңа йылгырып серетди.

— Мама еңңе, салам!

Мама гөзлерини айылганч ачып:

— Хийх! Налач эдейин?! — дийип, эллерини герди; элиндәки сувлы бедре шакырдап, ики аягының арасына дүшди.

Дөрдүнжи баш

Гарры эне йитирен чагасыны тапды.

Нуржахан Артыгы еке бир огшамак дәл, оны өлүпөчүп ялады. Онуң сандыраклаян эллери Артыгың эгинлерини, бүтин геймлерини сыпалады. Онуң «Балажыгым», «Балажыгым!» дийип гайталаян сөзи шатлыклы аһ билен чыкды. Ол бегенжинден сүңңүни тутуп билмән, узак вагтлап рахатланып билмән, Артыгың эллерине, хатда чәкмениниң сыйларына ченли огшады. Гарры энәниң мәхри жошгунлы сил болуп, онуң гөвнүне болма-

са, мүң докуз йүз он единҗи йылың тозап ятан чөлүни гүлзара айландырды.

Шекер «Доган җан» дийип, Артыгың бойнундан гуҗаклады, онуң эгнининң үстүнде башыны гоюп, узак вагтлап ондан айрылмады.

Артыгың дайысы — даявлач, сакгалының ярпыдан көпи агаран, бугдай реңк, пешенели адамды. Ол Ашгабада Артыгың ызындан йөрите ики гезек бараныны, хер гезекде түрмәниң гапысыны ики-үч гүн гиҗе-гүндизләп саклапыны, гиренден-чыкандан сораныны, хич ерден дерек тапман гайданыны гайгы билен гүррүң берди. Онуң саг-аман геленине бегенҗинден бирнәче яш йигделене дөнди.

Гамдан долы гаража өйүң ичи-дашы шатлыклы тоя айланды.

Артыгың дост-ярлары, таныш-билишлери, онуң ады билен ашналары, голай-голтумдакы обалардан йыгнаныш, Артыгы улы дабара, айратын хөвес билен гаршы алдылар. Артыгың дайысының соян сөвши гара газанда быгырдап гайнады.

Артыгың гелен хабарыны эшидип, онуң билен гөрмегөрше Гандым хем гелди. Ол Артыгы гөренден гуҗаклады, гөзлериниң яшыны сечип хоркулдады.

— Мениң бугдайымы — сениң алып берен бугдайыңы, урымы агтарып, уруп алдылар.

Артык оңа гөвүнлик берди.

— Гандым ага, рахатлан. Гам чекме. Саглык болса, биз ынха онуң лигнини агтардып аларыс!

— Мениң машгалам гарбанмага зат тапман, ач ятып, ач туря, а онуң ити хем бугдай чөрегинден йүз өвүрйә.

— Гандым ага, ач болсак хем, биле боларыс, док болсак хем, биле боларыс. Белки, инди гезек бизиңкидир. Сен бираз сабыр эт.

— Сен гелдиң — инди мениң чувалым ундан долды. Сениң яныңда ичимиң посуны дөкейин дийдим — дердими мен башга киме айдайын? Инди мениң йүрегимде арман галмады.

Мавының гершине гамчы дегенден соң, Гандым алты әркеги өз чатмасына бакан сованыны гүррүң эденде, хахахайлап гүлди. Ол, гозгалаңдан шовсуз гайданыны агзанда, сесиниң ысгыны гачды. Халназарың гелин ерине түкениксиз геп-гүррүң аланыны агзанда, ене гөзүни яшардып гүлди. Халназар байларың Айнаның ерине алан гелни Атайры барасында гүррүң эденде болса, дик отурмага

ёрамаң, гарныны ере берип, җакгылдап гүлди. Гандымың соңунда дикелип отурды-да, чынлакай сыпата гирди. Сакгалыны, муртуны сыпады, Артыга бакан гөзүни айлады.

— Ёгсамам, Артык, Айна саңа гарашып отурандыр... Ханы, инди тойы хачан эдерис?

— Мама оңа гөвнәрмикә?

— Мама?.. Хах-хах-ха-а!.. Пил сапындан горкмаса, гөвнемесин! Сениң хабарың ёк, өйүң хожайыны инди Айнадыр!

— Гандым ага, тойы хачан эдели дийсең, эдәрис!

— Хачаны болмаз. Бишен ашдыр. Деррев шакырт-шукурт этмек герек. Айна пакыр аз гарашмады. Бесдир!

Гелин эдинмек, Айнаны өйлерине гетирмек Артыгың, әлбетде, етип билмейән арзувы: ол шондан өң Халназар билен чакнышмагы гөвнүне дүвүпди, өз ниетини Айна-да айдыпды. Айна оңа бүтинлейин гаршы чыкыпды, Артыгың ал петинден алыпды:

— Сениң олара, хий, гидерен арың бармы? Гайта, оглуны урдуң, атыны басып алдың, тойларына зәхер гатдың. Айна болса... саңа гарашяр. Олар үстүңе чөвҗемеселер, сениң ырсарамага хич хакың ёкдур. Мен оңа разы болман. Мениң терсиме гидип хем сен иш этмерсиң. Артык җан, шер арама, озал хем зордан тапандырын...

Айнаның айдан сөзлери өзүче, әлбетде, догрудыр. Эмма Артыгы хейҗана салян зат олардан башга-да гыт дәлди. Халназар онуң, еке онуң хем дәл, бүтин дайхан көпчүлигиниң ярлы йыллап эден зәхметлериниң хасылыны эллеринден дартып алыпды. Гандым ялы ач ятын, ач туряның саны ёкды. Бу йыл гураклык боланы үчин, ерден хем хасыл эмеле гелҗек дәлди. Ене йыла кимиң галып, кимиң галмаҗагыны ким билйәр? Халк бүтин төверекленйин алҗыраңңылыга дүшенде. Халназар эхли обаның ичинде, еке өзи атлы, кервенли, огуллы, хатар өйли хан болуп отыр. Артык оны нәхили ичине сыгдырсын? Нәхили онуң билен разылашсын? Артык китивини ичинден чыкарман дуруп билҗек адамлар хилинден дәл ахыры! Эйсем-де болса, Айнаның хайышы, энәниң налышы оны вагтлайын көшетди.

Артык өз өйлериниң өз обаларындан гөчүрилмегине, этмишли ялы обадан кесә чыкарылмагына намыс этди. Ол геле-гелмәне юртларына гөчүп барманың, тойы ондан соңра гураманың күйүне дүшди. Эмма энеси оңа:

— Бейтме, оглум. Ат үркен еринден, эр горкан ерин-[illegible] [illegible]тек демиңи-дынжыңы берин ал. Ене ненең-ничик [illegible] бираз гарашалы,— дийип ялбарды. Дайысы болса [illegible]шыны бөртдүрип, йүзүни салламак билен:

— Шу йыл шу ерден хич ере бутнамарсың!— дийип, меселәни кесгин гойды. Артык онуң шол вагтқы кешбини гөренде хайыкды: «Бу нәхили дикдүшди адам? Мунуң өгер шу вагт терсине гитсең, орта гойлан меселәни, ере гачып ярылан терне ялы даргатжак!» — дийип дүшүнди. Эмма Артык өз гылыгының маясының шондан гелип етенине дүшүнмеди.

...Артыга дайысы билен разылашмакдан башга чәре галмады.

Гандымың талапына, энәниң хайышына, дайысының макулламагына, Мередиң разылыгына, Айнаның сабырсыз гарашмагына төрә, той гүнүниң сәхедини беллединер. Мерет Артыкдан галың хантама дәлди, гайта:

— Сөвүш гойнуны хем өзүм тапарын. Мыхманың нәче болса, чекинме-де гетирибер, бир кемсиз гайтарын!— дийип вада берди.

Той гүни Артыгың дост-ярлары, дайысының гарындашлары хем Халназардан кине-китүвли адамларың бары йыгнанды. Йылың режесиниң яман боланы, малларың аграмы мүнере ярамманы үчин, Артыгың тойы, элбетде, Халназарыңкы ялы шовхунлы болмады. Хер халда, ондан-мундан жемленип, он бәш мөчберли атбашчы, шонча-да гелналыжы топланды.

...Бу сапаркы атбашчы адатдакыдан үйтгешигрәк болды; дайысының ябысына атланып, оңа Артыгың өзи хем гатнашды.

Атбашчылар билгешле өврүм берип, Халназарың хатарының үсташыры дөнүм этдилер: онуң хатарыны тозана гардылар. Беззат бир йигит онуң гапысындакы даңылгы төлесини ата урдурып гечди. Гөләниң бөгүрен сеси хич ере етмәнкә, гарын ичегеси чогуп чыкды. Гандым узын бир таяга атланып, Халназарың хатарының өңи билен «чүв! жүре гетирмиш» дийип, чыбыгыны булайлады, ямалы чокайындан чорлы бармаклары чыкып дуран гөмелтей аякларыны бири-бириниң өңүне ташлады, гөле ялы ылгады.

Гөлә тынанжына нәтжегини билмән дуран Атайры тежир Гандыма гөзи дүшенде, элини чарпып, хахахайлап гүлди... Атбашчыны шол төверекде кесеклән болмаса-да,

ырсарап, түйнең атдылар. Ат аягының гүпүрдисине, түпең такырдакына, атгулакларың пасырдысына чыдам бермән, Мелегуш гүпүрди урды, дириң-дириң бөкди. Шоны гөрен атбашчылар ене деңүм этдилер. Мелегуш иң соңунда танапыны гырым-гырым эдип, узын гуйругыны эгнине атды.

Гүпүрди, такырды Халназарың эдил бейнисинде ойнады, ичерси тозана долды, гөләниң бөгүрен сеси гулагына илди. Шол ягдай онуң аңырсыны бәрик гетирип, алдым-бердиме салды. Ол газабына чыдаман, хасанаклап галды, дулдан асылгы дуран гошасына япышды. Онуң бейниси оңлы ишлемән, келлеси бираз саңңылдандан соң, гошадан элини айрып, мүндерленги йүкүң үстүне япланды... Бу нәхили багтсызлык? Бу нәхили әсгермезлик? Халназар ким, бейле аяк астына галмак ким? Онуң ялы иши хемише онуң өзи эдйәрди, инди ол онуң өз башына гайдып гелдими? Онуң ил ичинден сайлап, алтын дөкүп алан гелнини элинден алмаклары азмы? Онуң үстүне, ене хайбат атмак, ырсарамак, тозана гармак нәме? Дүнйә үйтгәп йөрмүкә? Кыямат голайлаярмыка? Ягшы, патыша өлди нәтди, Халназар шинди дири ахыры? Ек! Бейле зулумы, бейле дидимзорлугы чекип болмаз!..

Халназар шол ойлар нетижесинде гошасына япышды. Шол халатда:

— Аю, какасы! Мелегуш бошап гитди-ле!— диен айылганч сес гулагына илди. Ол гапа бакан окдурылды, эмма ишиге баранда даянып, сөйә сөенди: элиндәки гоша шакырдап, аякларының ашагына гачды. Халназарың улы гөвреси, гиң гарны уссаң көрүги ялы бир галып, бир ятып дурды. Онуң гөзи гараңкырады, акылы ишлемесинден даянды, келлеси сәмеди...

— Аю, какасы, Мелегуш гитди! — дийип, гапыдан күрсәп уран Садап бай Халназарың болуп дуршуна гөзи дүшди-де, йүреги ярылан ялы гыкылык этди. — Вай, ишим гайтды! Саңа нәме болды, ок дегдими? — дийип, алжыраңңылык билен япышды.

Халназар Садабы элиниң терси билен итекледи.

— Сем бол!.. Бар, сенем гит!

Садап якасына түйкүрип, дашарык чыкды.

Халназарың деми бираз дүшүшди. Ол ончаклы рахатланмаса-да, ганы сиңңитлик билен акып башлады, акылы ерине гайдып гелди, өз янындан өзүне өвүт берди: «Бите гахар эдип, ёрганыңы яндырмак болмаз. Бидөвле-

тиң бэзэатлыгыны чекмэн, девлетиңи чайкамак хем хайпдыр. Оңа нэме? Бары бир — бир жаны, бир башы. Ол ач ятып, ач туря. Шонуң үчин хем ырсаря. Тас, газап атына атланып, болмаз бир ишиң үстүнден барыпдым. Хернэ алланың өзи саклады. Мен, элбетде, хер етер-етмез хечгэре билен башымы деңлэп билмен ахыры!.. Яман ёлдан сованың үчин, таңрым, саңа миннетдардырын!»

Мелегуш атбашчыларың арасына дарашды, олар билен биле дөнүм эдишди, ондан соң доланып гелип, Халназарың хатарының ардындан, өңүнден ене бир гезек гечди. Гыңачларыны Мелегушуң гуйругы ялы эдип, Садап бай, Мехинли, Атайры гелин онуң ызына дүшди. Эмма Мелегуш темегини ёкары тутуп, обадан чыкды-да, үмдүзине тутдурды.

Аяллар агы билен хабар берселер-де, Халназар онуң ызындан чыкман, бус-бус ялы, ичерини саклады.

Атбашчылар чай ичмэге отурдылар. Мэхнет газандакы палавы ашбаз кепҗе билен агдарды, ондан гөтерилйэн ширели буг атбашчыларың бурнуна урды. Гандым агэыың гыллыгыны акдырып, оңа сабырсызлык билен гарашды. Ол, табак чекилйэнчэ, өзүне гүйменҗе тапды. Ол Мереде, Черкезе, Артыга дуйдурман, вэширэк йигитлер билен маслахатлашып, Халназара бакан бир гызҗагаз угратды.

— Ал, кейигим, ынха саңа уллакан чүйҗүк! — дийип, сыгыр ашыгы ялы шаха набат узатды. — Бар-да, Халназар бая айт: Мерет ага сени тоюна чагыряр дий.

Шоҗагаз гыз дуры шаха набады бир янындан ялап, Халназара бакан шатлык билен өкҗе гөтерди. Гандым онуң ызындан жакгылдап гүлди.

— Нэтдим? Оңардыммы? Өңки-соңкы арымы алайъмадыммыкам?

Халназарың яңы ганы ерине геленде, шоҗагаз гыз ылгап барып, тоя чагырылняныны сөйүнч билен хабар берди. Халназарың ене аңырсы бэрик гелди.

— Гөрүнме гөзүме, ер чекен! Бар, айт: тоюна ити чагырсын! — дийип, айылганч сес билен гыгырды.

Шоҗагаз гыз гелип, Халназарың болшуны хабар беренде, Гандым гүлкиң дердинден нахарыны аркайын ийип билмеди. Ол өзүне иш тапынды; ене бир менҗе огланы өз янына чагырды.

— Ынха, ханым, бу омача өзүңе. Ине, бу гарны хем Мерет ага саңа тойпай иберди дийип, Халназар бая әлтип бер!

Мөнҗе оглан омачаны гемрип, Халназара бакан дүвденекледи. Ол эрнинин сувуны акдырып, Халназарың алкымына барды-да, нәзиҗек, гүнәсиз сеси билен мәлим этди.

— Бай ага, ынха шу гарны саңа Мерет агалар тойпай иберди.

Халназар яссыга сөенип ятан ериден месисини чыкарярды. Ол нәхили галаныны билмеди, шол огланың элинден гарны гарбап алып, ачык гапыдан дазырдадып зыңды, огланың чекгесине бир шарпык урды, сүдүрләп гойберди. Ол бу сапар серхетден гечди: бир аягы месили, бир аягы ялаңач гошасыны гысымлап, хасанаклап, даш чыкды. Шол халатда гарадере батып гелен Садап бай онуң гылыгының гең дәлдигини гөрүп, оңа япышды.

— Аю, саңа диййән: болмаз, болмаз!

Гөзлери гызаран Халназар:

— Чекил, гырнак! — дийип дызады. Эмма Садап япышан ерини сыпдырмады. Мехинли шол картина хайран гылыкжылык билен середип, «Бә, бу нәме дәлиредимикә?» дийип, о-да бир янындан япышды. Халназар төверегини итлере алдыран екегапан ялы болуп, хер хайсыны бир яна итеклешдирип дызады. Ол улы гөвреси билен сандырады, гөзлери адамчы малыңкы ялы гызарды.

Ол, аялларың арасындан сыпып, өйүне күрсәп урды, өз өмрүнде биринҗи гезек силкинип аглады.

Мөнҗе оглан гайдып гелип, урланыны, гөрен вакасыны сакынып-сакынып, агы билен мәлим этди. Гандым оны гуҗагына алып:

— Берекелла, ханым! — дийип бөкдүрди, өзи хем ойнады.

Мама бу гүн той этҗегини, яс тутҗагыны билмәнди. Ол өз масгаралыгыны хич затдан хасап этсе-де, онуң унудып билмедик бир зады — гыз галыңсыз гидип барярды. Онда-да киме? Онуң өз йүзүни ашак салдыран Артыга. Гой, киме гитсе — шоңа гитсин вели, галың берин төленсин ахыры!.. Җәхеннем, галыңындан хем гечен, онуң үстүне, шайыны-сепини, сөвүш гойнуны хем өзүңден бермели. Бу нәхили гөрүлмедик ковахат? Бу нәхили эшидилмедик дүзгүн?.. Шонуң үчин ол Мерет билен узак вагтлап чекелешди, эмма иш җыгба-җыга геленде, кеб-

сесини барлап, пил сапыны гөзүниң өңүне гетирди-де, сесини сем этди.

Бу гүн, хер халда, ол герер гезе бегенип, гызык гейип чыкды. Гелналыҗы геленде-де, утраҗак боланда-да, сырыны билдирмезлиге чалышды. Эйсем-де болса, Маманың мамалык хәсиети тутуп, пычагы сыгрың гуйругында девди: гыз чыкарып, эл ювуп галмак оны алдым-бердиме салды. Гелналыҗы гиденде, кәсе огурлап гайдян адам, гыз чыкаранда, аздан-көпден чолпусына бир зат илмесе, шайы-сепи үпҗүн гызыны нәхили аркайын берип гойберсин? Ол иң соңунда, гелналыҗы утрамага тайынлананда, «Өйхакымы бериң» дийип тутды. Он рупия, он бәш рупия берленине канагатланман, уммасыз бир зат агзады. Хәзирки вагтда Мередиң пил сапына япышмаҗагыны хем аңлады. Онуң диенини берип, алып өтәйдере артыкмач пул-да ёкды.

Иң соңунда Артык онуң какмалы тарыны тапды. Ол хич затдан хабарсыз киши болуп, онуң янына барды:

— Сиз нәмәң гүррүңини эдйәсиңиз-айт! Шунуң ялы овнук задың сыртына букулҗак Мама еңңемидир? Сиз муны я-ха өзүңизден тапянсыңыз, я-да Мама еңңәни ынҗыдансыңыз. Ол сизден бәш-үч гыран алмак дәл, герек болса, хатда берип хем гойберер. Ол гызындан галың хем аланок ахыры!

Маманың йүңи етди. Ол, өйхакыны унутды-да, хоңдан бәрси ялы болуп, зүлплерини сыпады.

— Вах, нәсини айдясың, җаным! Мен овнук-ушак задың сыртына букулар ялы, шейле хырда гырнакмыдырын? Мен илде ёк нысак чыкармадыммы? Гызымы мугт бермедиммиʔ Сөвүш гойнуны, түвүсини өзүмден чекмедиммиʔ Я халат алдыммы?.. Өй пулы нәмедир? Герек болса, мен сизе, ёлда дүебашыны тутанлара етерлигем, бараңызда, байрак берерлигем берейин!.. Мени яндыряң ери: гөйә диерсиң, ташланды гыз бар ялы, хич бири хабарам тутанок. Менем адам, мениң хем гөвнүм бар ахыры!.. Ынха, инди болды. Артык җан, мениң бүтин әмләгим сениңки!

Гелналыҗы утрамакчы болды. Гелниң өйден чыкарылышы хем адатдака меңземеди: Айна өзүни палаҫа салдырып сүйретмән, гызыл күртә чала бүренип, өзи чыкды. Оны дүйә-де гөтерип мүндүрмеди, бириниң сыртына яныш дырылмалы болмады. Гапыда чөкерилен эркеге Айнаның өзи дырмашып чыкды.

Атбашчы угранда, ене Халназарың хатарының үстүнден дарым эдип гечди, ене Халназарың йүрегини булады.

Бәшинҗи баш

Майың биринҗи гүнлериди.

Агшам чыралар яныл башлапды. Җумадурдының ички тамларының биринде, чай башында хемайын гүррүң гидйәрди. Онда Хүммет волостной, Гуллухан, Хоҗамырат волостной, Бабахан арчын, ене бир-ики саны адам барды. Мәреке суслачды. Чайчы сус мәрекәни сөймейәрди. Онуң диңе гопгуна, галмагала, шовхуна кеxи гелйәрди.

Ол, ишиге аркасыны даяп, күңрулт агаран кепҗе сакгалыны ёгын бармаклары билен дарап, бирсалым сын эдип отурды: отуранларың йүзлерине, айратын хем гөзлерине серетди — шол йүзлерде рухы душгүнликден башга бир зат сайгармады. Семаварча гереги ол дәлди. Ол хер гөзе гаранда, «Хә, Җумадурды ага, аш тайынмы, башга-да өз билйән затларың хәзирми?» диен совала гарашярды. Эмма хич бир гөз оңа хич бир зат үмлемеди, хич бир агыз оңа бакан ярылмады. Асыл, ол бу йыгынчагың баштутанының кимдигини сайгармады.

Чайчы отурды, турды, аяк үстүнде даянды, ики-бака әдим урды, йүрегини элине алды, иң соңунда дилленди:

— А хав, йигитлер! Бу гүн мен сизи суслач гөрйән-ле? Кем эдыңыз болса, гук дийәйиң. Җумадурды чайчы хениз өлен дәлдир.

Чайча бакан ачык пышгыран тапылмады. Диңе оларың хайсындан чыканы хем сайгарылман, ысгынсыз сес чыкды.

— Саг бол, Җумадурды ага.

Шол гүнки мәреке, хакыкатдан-да, сусды. Полковник Беланович режәң гең дәлдигини аңып, «Бозуланың — өңүнден» диен накыла гөрә, өз душүнҗесине эерип, бозулан дүзгүниң өңүнден гачды. Ол, уезд управлениесинден йүз дөндерип, өз везипесини подполковник Антонова табшырды-да, өз хоҗайыны генерал Калмаковың голайына — Фирюзадакы дачасына бакан чыкып гитди. Ким билйәр, белки хем, ол ондан хем хас аңыррак этлеҗекдир...

Җумадурдының чайханасына үйшен адамлар баярларыны уградып геленлеринден соң, шонуң ясыны тутярдылар. Полковник Белановичиң шол отуран адамларың

үсти билен халкың иң гымматбаха дүрдәнелерини топлап, вагон долдурып алып гиденине ол адамлар үнс бермедилер. Ол бирнәче йыллап элини ятан чөпе урмасада, хич бир зада мәтәч болмажагыны ол адамлар дуймадылар, асыл, ол — оларың ядына-да дүшмеди. Олар хәзир өз дертлерини чекйәрдилер инди киме аркаларыны даяжакларының аладасыны эдйәрдилер. Подполковник Антоновамы? Белки, онуң өзүниң хем салы говшакдыр?..

Хожамырат сүзгек гөзлерини Хүммеде бакан айлап, улудан демини алды.

— Пәливан, баярам-а уградык?

Көмүр ялы сакгалының арасыны дырмап отуран Бабахан арчын гөнүсинден гелди:

— Етим галдык дийсене!

Хүммет волостной этлек йүзүниң дерини сүпүренден соң, эвмезлик билен сөз урды.

— Өвренишен ягы — урушмага ягшы экени. Биз онуң билен өвренишипдик. Ол, асыл, бизиң өз биримиз ялы, өз атамыз ялы бир адамды. Ол бизиң дилимизе дүшйәрди, бизи хич вагтда ынжытмаярды. Чендан гахарланса, кәйинсе, сөксе-де, бизе гахарландыгы болман, гайта, етмез ерлеримизи дүзедип, бизе тербие берйәрди... Биз атадан айрылдык. Бабахан арчының айдышы ялы, биз етим галдык... Антонов?.. Ол не сув, не-де саман!..

Агсак мүрзе насыны дөкенден соң, агзыны элиниң аясы билен сүпүрип, Хүммет волостнойың сөзүне нәразылык билдирди.

— Нәме үчин? Ол өзүне долы ыгтыяр берилмедик вагты — Беланович вагтында шейледир. Биз онуң аркасында даянсак, онуң алмажак галасы болармы? Нәдерсиң Белановичден хем агызлырак болайса!

Бабахан арчын Гуллуханың тарапыны чалды.

— Гуллухан догры айдя! Ол болмаса — бу болсун. Гүйч элинде болар-да, онам, хий, уланып болмазмы? Агсак мүрзәң бир аягы ёк дийип, муңа кем баха гоймалың, бу-да өзи чендан герекли еринде аля!

Хожамырат волостной гүлди.

— Ылайта-да, сачак башында.

Агсак мүрзе ене эли билен агзыны сүпүрип, эңегини гышартды-да, салдамлы бир сес билен оңа жогап гайтарды:

— Ылайта-да, сениң энең сачагының башында!

Хожамырат сүзгек гөзи билен Гуллухана ичгин серетди-де, яландан йылгырды. Онуң гүлли гөзүниң үстүндәки юка габагы гымылдап, кешбине бир хили үйтгешиклик берди. Онуң хырчыны дишләп, бурнуны мүңкүлдедишинде, өтерәк бир сөз айтмага тайынланяны сайгарылды.

Агсак мүрзәң чылкасыз сөзи Бабахан арчына-да етди. Ол Хожамырадың йүзүндәки булашыклыгы-да аңлады, эмма оңа себәп өзи боландан соң, агзалалыкдан гачып, гүррүңи башга яна совмак иследи.

— Хожамырат хан, сениң хабарың бармы?.. Артык гайдып гелипдир.

Хениз гозгалаңы ятмадык Хожамырат хаял-ягал сорады:

— Артык?.. Ким-айт ол?

— Ол мениң обамдан. Сен оны танянсың-ла. Бир вагт онуң алашасыны алмадыкмы нәме? Соңра гозгалаңа гошуланы үчин тутулып, Ашгабат түрмесине иберилмәнмиди нәме?

Ичиниң елини кемаллы дөкмедик Гуллухан авулы сөз урды.

— Нәме бейле сөзи узадып отырсың? Халназар байың гелнини алан, арчыны билен волостнойың хем агзына гоян дий, гутар-да!

Хожамырадың сүзгек гөзүне ган инди. Ол күмүш гынлы гылыжының балжак тайыны өзүне бакан өврүди-де гобсунды.

— Агсак хан, говуз ерлери долдурян хемише мендирин, ислесең, сизиң хем чувалыңызы долдурайын!

Агсак мүрзе гөзлерини алардып, дишлерини гыжады.

— Ач агза иймит берип билйән күрре болсаң, өңи билен өз энеңи бир доюр! — дийип, сапанчасына япышды.

Хүммет волостной оларың араларына дүшүп, хер әли билен оларың хер хайсыны бир яна пызды, дазарылды.

— Хей, ики саны энеси яламадык, харамзада! Нәме, баярың ясыны бири-бириңизиң ганыңыз билен ювмак ислейәмисиңиз?

Бабахан арчын гөзлерини петретди.

Жумадурды чайчың көхи гелди. Деррев өз гуллугыны хөдүрледи.

— Йигитлер! Белки, башлар бирнеме гарышандыр, ремонт этмек герекдир?

Алжыранкы арчына Жумадурдының сөзи сөйгет **болды.**

— Чайчы, сениңем гэбиң азып йөр өйдйэн? Сорамак нэмэ герек? Гетир деррев, гетир! — дийип буюрды. — Ханы, Айсолтан бай ниреде?

Сессиз отуранлардан бири олара йигренҗилик билен гарап, өз янындан «Меслиги — гоюн гөтерер» дийлен догры-да. Булар месликлерине чыдап билмэн, бири-бирлериниң этлерини иймэге сынанышярлар, Гөрели бакалы, шу гидишде нэче вагт хың уршарканыз?» дийип ойланды.

Жумадурдының гейнүвли аялларының бири сачак, бири нахар, бири ичги алып гелди. Чайчының өзи эли күндукли, тазлы айланды.

— Эл ювжагыңыз тутуң! — дийип хөдүрледи.

Хүммет волостной голларыны чызгап, өз тежрибесинден гүррүң берди.

— Арчын хан, шун-а оңардың-ов! Сениң бейле гылыгың барыны билен болсам, гыкылыгы өңрэк мен өзүм турузмаздым. Чилим «Гахарда бир, нахарда бир» дийилйэндир вели, арагың артыкмачлык эдйэн вагты ёкдур. Онуң айратын хэсиети бардыр: гахарда ичсең — шатландыр, шатлыкда ичсең — гахарландыр. Догрусы, арак шейле бир затдыр: хассаны сагалдар, сагы хассаладар!

Бабахан арчын онуң сөзүниң соңуны дүзетди.

— Акыллыңы, акылсызыңы деңлэр дийсене!

Хакыкатдан-да, Хожамырат волостной билен Агсак мүрзе кэселерини чакнышдыранларында, бири-бирлериниң энелерини агзасалар-да, дишлерини йыршартмак, гөзлерини гүлдүрмек билен сөгүшдилер.

Оларың нахарының үстүне хабарчы гелип, демир ёл клубунда Совете депутат сайланжагыны, шол сайлава хеммелериң бармалыдыгыны мэлим этди. Гуллухан оңа гэвүшини сакламан азгырылды:

— А хав, бар айт: шу затлары ийип-ичмэн-э, топ сүйрэп гелсе-де, барҗак дэл! Шонуң ялы сайлавлары биз патыша агдарылан гүнүнден бэри гечирип гелйэс.

Олар шол йыгнак, шол сайлав барада озал хабарлы болсалар-да, арагың гүйҗи олара ончаклы етмединденми я мазалы тэсир эдендеми — оларың хер хайсыныӊ йүрегинде бир хили иңкис оянды: «Депутат... гөр нэхили шум хабар!.. Элбетде, ол гең зат дэл. Шах өлдү-

ми — инди хер ким өз янындан шах. Инди акыллы адамлар хем артяр, хер хили йыгнаклар хем көпелйәр, дүрли-дүрли сайлавлар хем тапыляр. Белли бир богуляң сүбеседе ёк. Бу гүнки богдум диениң — әртир дагап гидйәр. Ит эесини, пишик бикесини хем тананок. Хер халда, ягың дашында боландан — ичинде боланы аматлы. Эмелли-башлы, яг ёкунлы бир ержагаз болса, дүрли хиле билен, белки, өзүңи сайладарсың. Җуда болмаса, шол ере өз диен адамыңы гечирмәге чалшарсың. Шонуң үчин хем ховлукмак герек» диен ой оларың хер хайсының башындан гелип гечди. Шонуң үчин хем оларың хеммеси бирден өрди.

Шол вагтда башга-да бир ерде, Арутюн хоҗайының пагта заводының ишчилеринден бириниң пол ери палчык билен сувалан гараңкыҗа тамында чаклаң бир йыгнак гутарып барярды. Едилик пелтели чыра ичерини оңлы ягтылдып билмейәрди. Шол йыгнакда пагта заводындан, демир ёлдан, ун заводындан бирнәче ишчилер-де барды. Болгусызҗа столуң үстүне «Правда» газетиниң бирнәче номерини яйрадан Иван Чернышов Петроградың соңкы вакаларындан хем большевиклериң сыясатындан йыгнакдакы адамлара гүррүң берйәрди.

— ...Уршуң нәмедигини сиз өзүңиз оңлы дүшүнйәрсиңиз, онуң аграмыны сиз өз гершиңизде-де дуйярсыңыз — дийип, мылайым, рахат сес билен довам этди. — Помещиклер, капиталистлер урушдан түкениксиз гирдеҗи газанярлар, ят гүйҗи билен кесеки ерлери басып аланларындан, харытларыны, харчламага тәзе базарлара эелик эденлеринден соң, шол гирдеҗини хас-да көпрәк алмага ымтылярлар. Уруш ишчилер, дайханлар үчин болса — ислесе олар немец я перең болсун, рус я түркмен болсун — үзнүксиз гайгы-хасрат зынҗыры. Миллионларча адам ганыны сорян уршы довам этдирмек билен биле, сөвешйән дөвлетлериң хөкүметлери халк көпчүлигини ачлык, гедайлык гүнүне саляр. Шонуң үчин хем бизиң большевик партиямыз хемише урша гаршы гөрешйәр. «Ёк болсун уруш!» диен шыгар революцион халкың илкинҗи талапларындан биридир. Эмма князь Львовуң, Гучковың хем Милюковың Вагтлайын хөкүмети шол талабы ерине етирмек ислемеди. Вагтлайын хөкүмет иңлис хем перең хөкүметлерине нота иберип, Руссия-

ның патышла тарапындан союзниклер билен баглашан кararына вепалылыгыны хем уршы «үстүнлиге ченли» довам етдирҗегини ынандырды. Вагтлайын хөкүметиң шол сиясатына газапланан ишчилер, солдатлар йигриминҗи апрелде Петроградда йүз мүң адамың гошулмагы билен демонстрация гечирдилер. Шол демонстрация большевиклериң: «Гизлин карарлар паш эдилсин!», «Ёк болсун уруш!», «Әхли хәкимиет Советлерде болсун!» диен шыгары астында гечди. Демонстрация меркезде йигрими биринҗи апрелде-де довам этди. Уршуң довам эдилмегиниң тарапдары болан офицерлер, студентлер билен ишчи-солдатлар арасында чакнышык эмеле гелди. Шол наканың айдың пикири гиң үлкәниң хемме ерине яйрады, бирнәче ерде шонуң ялы чакнышык йүзе чыкды...

Чернышовың ара кесмегинден пейдаланан Василий Карташов газетиң сахыпасындакы ашагы чызылан сетирлере гөз гездирип, өз гөвнүндәкини мәлим этди.

— Хава, ол өрән догры, — дийип, Иван Чернышовың соңкы сөзүни тассыклады. — Вагтлайын хөкүмете гаршы Петроградда гуралан демонстрацияны бизиң Ашгабадымызда-да голдадылар. Мениң Ашгабатдан дүйн дәл, өңкин геленими өзүңиз билйәнсиңиз, шол ерде секизинҗи Закаспи полкуның демонстрациясына мен өзүм хем гошулдым. Шонда большевиклерден Житников адындакы бир солдат өрән оңат гепледи. Уруш тарапдарлары болан министрлере-капиталистлере, эс-эрлере, меньшевиклере ол мазалыҗа дарады. Ол, ёлдаш Лениниң партияны хем ишчилер сынпыны тәзе, социалистик революцияның тайынлыгына чагыряныны, шол революцияның нетиҗесинде капиталист агалыгыны агдарып, онуң орнунда Совет хәкимиетини гурамалы диенини жаныгып гүррүң берди. Ол өз сөзүни урша гаршылык хем хәкимиет Советe гечсин диен шыгар билен гутарды. Солдат көпчүлиги шол шыгары шовхун билен кабул этди, ондан соң болса «Яшасын Ленин! Ур-ра-а-а» диен оваз казармалара бакан яңланып гитди. Казарманың дервезеси гиң ачылып, эли яраглы солдатлар демонстрация бакан ъградылар. Достлар, бизиң партиямызың чакылыгына бүтин полк солдатларының шейле илгезик гошулышларыны мен өз өмрүмде биринҗи гезек гөрдүм, шатлык гозгалаңы билен болса гөзлеримден яш дамды...

Чернышов оңа йылгырып гарады.

— Василий Дмитрич, маңа сөзлемәге сен май берҗекми я бар гүррүңи өзүң айдып гутарҗакмы? Ике сегрет, бизиң вагтымыз өрән өлчегли.

Чернышовың айдан сөзуне гүлүшдилер.

Василий Дмитрич мүйнли ялы җогап гайтарды.

— Сөзле, сөзле, мен гойдум!

Чернышов довам этди.

— Ёлдашлар, Лениниң дуйдурышының анык йүзе чыканыны инди сиз өзүңиз хем гөрйәрсиңиз. Гучков хем Милюков хөкүмети халка ярашык хем, чөрек хем, азатлык хем бермек ислемеди, ол асыл оны берип-де билмез. Нәме үчин? Себәби, ол помещиклериң хем капиталистлериң уруш тарапдары болан хөкүмети. Апрель демонстрациясы нетиҗесинде, шол хөкүмет өз ичинде эс-эрлере, меньшевиклере-де орун бермәге меҗбур болды. Шол партиялар болса буржуазия билен ылалашды. Шонлук билен хөкүмет сыясатында аздан-көпден үйтгән зат болуп билерми? Ёк, болмаз. Себәби, эс-эрлер хем, меньшевиклер хем уруш тарапдарлыгына гечдилер, хәзириң өзүнде помещиклериң ерлерини дайханлара пайлап бермәге олар хем нәразы, завод-фабриклериң үстүнде ишчи контроллыгыны гурамага олар хем гаршы, Аслында дөвлет сыясатыны чөзҗек олар болман, ене өңкүлери ялы довам этҗек министрлер — капиталистлердир. Ынха, шу гүнки газет Вагтлайын хөкүметиң тәзе составыны мәлим эдйәр: министрлериң оңусы помещиклерден, капиталистлерден, — эс-эрлерден, меньшевиклерден болса алты санысы, Шонуң үчин большевиклер партиясы тайындан кабул эдилен Ленин шыгары хеңиз хем өңки догрулыгында довам эдйәр: «Әхли хәкимиет ишчи-солдат депутатларының Советлеринде болмалы!», «Вагтлайын хөкүмети хич бир веҗден голдамалы дәл!», «Капиталистлер хөкүметине хич бир ынанч болмалы дәл!» Халк үчин парахатлык дөретҗек диңе ишчи-дайхан хәкимиетидир, ишчилере — секиз сагатлык иш гүни хем ынсаплы зәхмет хакы төлеҗек, дайханлара — ер берҗек диңе шолдур. Хакыкы халк хәкимиетини гөнүкдирҗек диңе Советлердир...

Йыгнага гатнашанларың ичинде, реңки солан гызгылт донунда уи герди чаңҗарып гөрүнйән, бүтин эңегини ики ян чекгесине ченли габап алан гара сакгалында пәки ызы мәлим болмаян, эмма томмаклы бурнуның ашагындан пеззерип галан ёгын муртларыны ёкарлыгына бакан товлан, гарасындан агы көпрәк уллакан гөзлерини доклад-

лардан уйтгетмейэн инедердул Килван оларың айдян зларының көпүсине дүшүнип, кәбирине оңлы дүшүнмән, әйсем-де болса өз бәхбидине, пукараларың хайрына сөз уруляныны аңлап, буйрасыз мәхмет гоңур телпегини голтугына гысып, такыр келлесини ялпылдадып, агзыны өвеллдип диңледи. Ол хемише уна булашып йөрен ишчи боланы үчин, Керим адындан Килван лакамы хас шөхратлыракды. Килван бирденкә телпегини голтугына гысып, отуран еринден зөвве галды-да, Иван Тимофеевичиң сөзүни кесди.

— Онуң ялы болса, патыша министрлери билен буларың арасында... яңы оңа нәме дийип ат берди-айт... хава, вагтлайынларың арасында нәме тапавут бар? Оларам йүвүниң угруна ёк этмек герек! — дийип, дүвүлги юмругыны терсине бакан айлады-да, еринде отурды, бирденкә болса, гапдалындакыны тирсеклэп:

— Догры дәлми-айт? — дийип сорады.

Чернышов онуң гысгажык сөзүни хошаллык билен макуллады.

— Ине сизе халк сөзи!.. Йөне вели, ёлдаш Керим, сен энтек ховлукма. Вагты геленде, биз олар билен хем хасаплашарыс, энтек болса... Мен сизе дуйдурмак ислейэн: Вагтлайын хөкүмети хэзириң өзүнде агдармак шыгарыны большевиклер партиясы энтек гоянок. Бу меселеде, элбетде, гапма-гаршылык хем ёк. Советлерде көпленч орны хэзир эс-эрлер, меньшевиклер эелейэр, мениң яңкы айдышым ялы, олар капиталистлериң ызына эерйэрлер. Хөкүмет, буржуазия билен ылалашып, ишчи-дайханларың бәхбидини сатян шол адамларың голуна течэенде-де, хич бир үйтгеҗек зат ёк. Шонуң үчин хем бизиң өңүмизде — Советлерде көпчүлиги эелемек везипеси дуряр. Шол барада, Лениниң теклибине гөрә, бизиң партиямызың Меркези Комитетиниң кабул эден резолюциясында шейле дийилйәр: «Хачан ишчи хем солдат депутатларының Советлери бизиң сыясатымызың тарапына гечип, хәкимиети өз эллерине алмак ислеселер, биз диңе шонда хәкимиетиң пролетар хем ярымпролетар элине гечмегиниң тарапында боларыс». Шол резолюцияда шондан соң шейле шыгар гоюляр: «Хер заводда, хер районда, хер кварталда пролетарлары гурамалы, гурамалы, ене бир гезек гурамалы». Хэзириң өзүнде бизе хеммеден зеруры, ине, шол. Хеммә болса бизиң хеммәмиз йыгнага гиделиң. Шонда [illegible] хем агзыбир гүррүң этмели. Советe

биз өз адамларымызың кандидатурасыны — зәхметкеш халкың бәхбидини гораян адамлары гечирмәге чалышмалы. Бизиң большевиклер партиямыз, бизиң сердарымыз Ленин бизи шоңа үндейәр.

Еңлери гәдилен гара тужуркасында, дызларына ямаг басылан гөк җалбарында памык убтуклери галгашып дуран, хеңдеден бәри сырылмадык сакгалы чотга чалым эдйән, инчемик узын муртлары ашак салланан узын ишчи ериңден галды-да, көне папагыны отургыҗа патладып урды.

Черными ондан:

— Герасимов, сен бир зат айтмак ислейәрмиң? — дийип сорады.

Герасимовың сесм часлы чыкды:

— Килван гардаш өзи үчин хем, мениң үчин хем өрән догры айтды!..

Ики агыз айдан сөзи ики янлайын макулланан Керим хас әтезленди-де, отуран ериңден чала гобсунып, өз сөзүни өзи хем тассыклады:

— Валла-да, догры! Мен-ә өз өмрүмде юмруклашып гөрен адам дәл вели, шейле хөкүмете гаршы чозуш болса, берданко гөтермекден гайра дурҗак дәл!

Герасимов сөзүне довам этди.

— Сен нәхили газапланмарсың?.. Вагтлайын министрлериң-капиталистлериң бизиң ишчи хем дайхан гардашларымызы яңадандан пенҗелерине гысмак ислейәнлерини эшидеңде җаның янар!.. Олары ким сайлапдыр, шейле орунда олары ким гоюпдыр? Килван гардашың айдышы ялы, шол хөкүмете гаршы яраг гөтермәге, мен хем тайын... Йөне вели, ёлдаш Ленин энтек иррәк диййән болса, гарашмалы боларыс. Ол өрән узакдан сайгаряндыр...

Ол өз ериңде отурҗак ялы этди-де, яңадандан дикелип, шейле теклип этди.

— Капиталистлериң Вагтлайын хөкүметине хем онуң ызына эерҗеңлериң барына бизиң хем гаршылыгымыз барада карар кабул этмеги теклип эдйән. Шол карары Петрограда, шол ердәки большевиклере хем Ленине ибермели. Бизиң кичиҗик сесимиз гой оларың гүйҗүне гүйч гошсун!

Гүррүңи узага чекмәге артыкмач вагт ёкды: демир ёл клубундакы ачылҗак йыгнагың вагты етип гелйәрди. Герасимовың теклиби хошаллык билен кабул эдил-

Картамонуң теклибине гөрә, шол карары Ашгабатдакы большевиклер комитетине ибермек-де макулланды.

Йыгнак хениз башланманды.

Демир ёл клубуның ховлусына йыгнанан адамларың ичинде яңкы адамлардан башга-да бирнәче ишчи барды, Иван Тимофеевич Чернышов хем барды. Ол ишчилериң бир топары билен өзара гүрлешйәрди. Шәхер ишчилериниң хем кәбир түркменлериң арасында Иван Чернышовдан танымал, абрайлы адам ёкды. Бир вагт сүргүне гелен Иван Тимофеевичиң патыша хөкүметини хем онуң чиновниклерини йигренйәнини көп адамлар билйәрди.

Гуллухан шол топарың голайына баранда, ишчилериң гүррүңини диңлемек нието билен әдимини гысгалтды. Эмма шол вагтда онуң янына голы милиция нышанлы бир йигит гелип, ондан Артыгы сорады. Иван Тимофеевич оңа Агсак мүрзәниң якымсыз терс җогап гайтараныны эшитди. Нәтаныш бир милиционериң Артыгы сораныны геңиргәп, Чернышов онуң янына барды-да:

— Артыгы нәдерсиң? — дийип сорады.

— Артык Бабалы маңа гаты герекди.

Артык Бабалының нетаныш бир милиционере гереклиги Иван Тимофеевичи хас хем гызыкдырды: «Ене бир багтсызлык оңа бакан ёл ачан болаймасын» дийип ойланды. Шонуң үчин онуң такыгына етмек иследи.

— Мен сизи Теҗенде гөрмейәрдим. Сиз нireден гелдиңиз?

— Ашгабатдан.

Милиционериң җогабы Иваны хас хем иңкисе гойды.

— Нәме үчин гелдиңиз?

— Гуллук везипәми ерине етирмек үчин.

— Артыгың иши үчинми?

— Ек.

— Онда Артыгы нәме этҗекдиңиз?

— Ол мениң якын достумды. Теҗене гайтмак мени айратын шатландырыпды; оны гөрүп билерин дийип ойлапдым. Эмма мениң ол ниетим пуҗа чыкды. Вагтым гутарды; шу гиҗе ене Ашгабада гайтмалы.

Тыченко Артык билен нәхили ягдайда достлашаныны, онуң түрмеде өзүни нәхили алып баршыны, өзүниң адыны, фамилиясыны Чернышова гүррүң берди. Иван хем

Артыгың өзүниңкә гелип-гиденини, өзүниң хем онуң билен достлугыны, Артыгың Тыченко барада гүррүң беренини, хәзир онуң кырк километрлик обада яшаяныны мәлим этди.

Оларың арасында гүррүң гызыкды.

Алёша Тыченко оңа гүррүң берди: Ашгабатда ишчилер хем гарнизон солдатлары Вагтлайын хөкүметиң иш алып баршындан, сыясатындан разы дәл. Область начальниги генерал Калмаков орнундан дүшүрилсе-де, онуң ерине ене бир граф гелип гонды: диңе начальник ады комиссара өврүлди. Облсоветиң кән санлы членлериниң ики саны ишчиден өзге бары чиновниклерден, меньшевиклерден, эс-эрлерден, поплардан ыбарат. Онуң ичинде екеже-де түркмен ёк. Советиң эеси, эсасан, эс-эрлер, меньшевиклер. Олар революция барада овадан нутук сөзлеселер-де, дайханың, ишчиниң бәхбидине гезек геленде, диллери өврүленок. Олар диллеринде нәме дийселер-де, ниетлери халкың ягдайыны говуландырмакда дәл

Иван Тимофеевичиң шол ягдайлардан хабары барды. Ол йөнекей яш бир милиционериң сыясатдан сөз уршуны, онда-да догры маглумат бершини геңиргеди. Иван Тимофеевич узак вагтдан бәри ызы дерңевли боланы үчин, патыша хөкүметиниң йыкылмагына гараман, Тыченконың охрана погоныны милиция нышанына өврүп, Иваның пикирини билмәге чалышян агентлерден бири болаймасын дийип этияч этди, белки, ол Артыгың досты Тыченко дәлдир-де, шонуң ады билен гелен агентдир дийип хем ойлады.

Чернышовың гүмүртик сөз уршундан, ынамсыз гарашындан онуң өзүне мүңкүрлик эдйәнини Алёша аңлады. Иван Тимофеевичиң дашкы гөрнүшиниң хем машинистдигини аңладып дураны үчин, Тыченко ондан чекинмеди. Ол оны бир ян четрәге чекип, өзүни танатмак, ынандырмак үчин, большевиклер партиясына кандидатлык книжкасыны гөркезди.

Иван Тимофеевич Тыченко шондан соң йүрегини ачды.

Чернышова Тыченко билен шондан артык сөзлешмәге мүмкинлик болмады; йыгнак башланяны үчин оны чагырдылар.

Йыгнакда Ашгабат облсоветиниң векили эпей нутук сөзледи. Ол, патыша хөкүметиниң агдарылмагы билен Руссияда революцияның чынлакай баша бараныны, хем-

жаларе деңлик, азатлык, доганлык берениня, етилмек үстүнликлери беркитмек үчин, кайзер Германиясына гаршы уруш совеши еңиш билен гутарянча довам этдирмелидигини жаныгып сөзледи. Ол, сөзүниң соңунда, Вагтлайын хөкумете долы ынам билдирип, онуң чыкаран карарларының бир атыздан ерине етирилмелидигини талап этди.

Шол узак нутук сөзлэниң эс-эрдигини Иван Тимофеевич кемсиз аңлады. Нобель* фирмасының управляющиси хем өз сөзүнде, эсасан, шол эс-эриң пикирини тассыклады.

Ондан соң демир ёл хем пагта заводы ишчилериниң ол чарпышмагы билен Чернышов трибуна чыкды. Ол, чокуллы сачыны селкилдедип, эллерини галгадып гепледи.

— Эгер-де князь Львовуң, Гучковың, Милюковың, Керенскиниң хөкумети патыша хөкуметиниң алып баран сыясатындан бүтинлейин, айгытлы эл чекмесе, халк оны хич вагтда голдамаз!.. Патыша гуллукчылары: биллери гылычлы, эллери гамчылы улудан кичә ченли начальниклери, дикмелери, губернаторлары, генераллары хем полковниклери, арчынлары хем волостнойлары — бүтин Закаспи областында айылганч колонизаторлык сыясатыны алып бардылар. Олар рус капиталистлериниң хем ерли байларың бэхбитлерини гөз өңүнде тутуп, халкы гараңкыда галдырдылар, вагшыларча жебир-зулум этдилер, акыла гелмежек дүрли салгытлар билен халкы ач, ялаңач, гедай галдырдылар...

Зулума чыдаман, аяк үстүне галан халкы вагшыларча парчаланларыны Чернышов жаныкмак билен паш этди. Иван Тимофеевич хич кимден чекинмән, царизмиң хыянатыны айгытлы гозгалаң билен мэлим этди, эзилен Түркустан халкларының азатлыгы үчин рус революциясының өңдэки везипелерини аныклады. Ол өз сөзүни кесгин, ховатырлы сөзлер билен гутарды.

— Эгер-де Вагтлайын хөкумет миллион жаны эййэм урушың яндырыжы оды билен көйдүрен, капиталистлер тарапындан турзулан, халка герекмежек урушы деррев ятырмаса, эгер-де ери-сувы халка пайлап бермесе, эгер-де завод-фабриклере хем демир ёла ишчи контроллыгыны гурамаса, онда — патыша хөкуметиниң башына гелен онуң-да башына гелер! Онда халк — хөкумети өз голуна

* Нобель — небит фирмасы.

алар, өз тагдырына өзи хожайын болар! Ишчилер, ишчилер билен бир хатарда, дайханлар шоны талап эдйәрлер! Гой, оны Вагтлайын хөкүмет унутмасын!

Чернышовың батыргай геплешинден Хожамырат волостной отуран еринде сандырады. Бабахан арчын рус ишчисиниң сөзүнден оңлы бир зат дүшүнмән, пархсыз диңледи. Агсак мүрзе Чернышовың сөзүне, асыл, әхмиет хем бермеди. Ол өз янындан: «Маңа патыша болды не, волостной болды не, совет болды не — бары бир. Гой, нире болса шол болсун, диңе мениң сөзүм гечсин. Ондан соң, патыша — мен өзүм! Мен оңа хер хачан ёл хем тапарын» дийип ойланды.

Шонуң үчин хем ол өз сөзүнде эрнини гышардып гепледи.

— Байлар чопаныны чыкараны билен сүрүсини гөзегчисиз галдыраноклар. Юртда революция турзуланы билен илаты өз башына сүрүлдиги дәл. Ким шейле дүшүнйән болса, онуң бейниси зат ишлэнок. Патыша болмаса-да, юрт эесиз дәл, Вагтлайын хөкүмет бар. Вагтлайын хөкүметиң гаршысына гидени, агзына гелени самахуллаяны дилсиз галдырмага онда гурп-да ёк дәл. Мениң билшиме гөрә, ил арасыны бозян, дилине дыгы болмаз Черныщовлар Вагтлайын хөкүметиң аягының ашагыны көвмекден хем чекинмезлер. Чернышовың хэзирки сакырдысы шоны тассыклаяр. Мен областың векили шоңа айратын әхмиет берер дийип дүшүнйән. Шонуң үчин хем мәрекәни бозян Чернышовың йыгнакдан чыкарылмагыны теклип эдйәрин!

Дүрли ерден дүрли сеслер чыкды.

— Чернышов йыгнак хукугындан кесилсин!

— Чернышов болмаса, шу ерде йыгнак-да болмаз!

— Биз чиновниклер үчин ган дөкемзок!

— Ёк болсун Агсак мүрзе!

— Хэзирки йыгнак даргадылсын!

Йыгнагы алып барян мәрекәни кынлык билен кешетди. Көпүң тиллыгының гең дәлини ерли чиновниклер билен биле, граф Доррериң векили хем кемсиз аңлады. Эйсем-де болса, ишчилериң жаныкмагына, кандидатуралар гөркезмеклерине гараман, Совете ишчилерден диңе Чернышов гечди. Совете гечэнлериң көпүсиниң өзүниң көне достларыдыгы Гуллухана мәлимди.

Бабахан арчын шол йыгнакдан хич бир зат дүшүнмән, ёл бойы ичини гепледип гайтды: «Бу нәме болду-

гы?.. Начальнигиң ерини инди шу сайланан адамлар тутмалымы? Онда Антонов нәме ишләр? Озал уезд управлениесинде начальник билен диңе помошник боланда, хер хайсы бир яна чекелейәрди, инди бир топар адам болуп нәхили оңушжакларына мен-ә хайрандырын? Бу булашыклыгың соңы, белки, оба-да етер? Белки, оба-да-да шунуң ялы сайлавлар башланар? Белки...» дийип, соңуны ятламага чыдаман, волостной сораг берди.

— Хожамырат хан, мен бу сайланан адамлара дүшүнмедим-ле?

— Арчын хан, шондан мениң хем башым чыканок.

— Инди тәзе баяр Антонов нәме ишләр?

Волостнойларың хич бириндеи сес чыкмады. Өңден кейтикләп барян Гуллухан аяк чекип, ызындакылара гарады.

— Нәме ишләр?.. Өз еринде уезд начальниги болар отурар-да!

— Онда бу сайланан адамлар нәме ишләрлер?

— Олар уезд начальнигине көмекчи боларлар.

Бөврүни диңиргәп, ыраныл йөрейән Хүммет волостной хем өз пикирини мәлим этди.

— Ай, Мүрзебашы, кимиң нәме болжагыны сенем дүшүнеңок, менем дүшүнемок. Оны, өлмесек, ынха, дурмушың өзи гөркезер.

Алтынжы баш

Халназар Айнадан тамасыны үзенден соң, Баллыны узак ерлерден өермәң күйүне дүшди: голай-голтумдан өерәймекчи боланда-да оңлы ерден оңа гыз берилжеги гүманады. Халназарлар гелен-гиденден, таныш-билишден сораг-идег эдип, Теҗениң еңсе гүнбатар четинде отурян Аңңатлардан бириниң гызына сөз айтдылар. Оңа илки сөз айтмак ниет эденлеринде, айдып башланларында, гуда болжак боланларында, өзара гүррүңлеринде Аңңатлары өвдүлер.

— Аңңатлар түйс машгала чыкян ердир. Олардан гелин эдинсең, гараз, гөвнүң дойнар. Хайсы бирини алып гөрсеңиз гөрүң: Аңңатлардан чыкан гызлар акыл тайындан өрән пайхаслы, парасатлы, адамчылык тайындан илде белли, гөрк-гөрмек тайына болса, хий, гояй: олар үлешикден артыкмач пай аландырлар. Несип болуп,

гуда болсак, гараз, машгала тайындан нәгиле болмарыс...

Аңңатлар илкибада бираз дул-сул дийип тыкырашсалар-да, Халназарың ат-абрайына йыкгын эдип, гуда болдулар. Эмма оны мазалыҗа сагдылар: улы галыңыны кырк дүе кесип, онуң дашындан кырк йүпек халат, кырк сөвүш гоюн, кырк батман түви, бәш батман күнҗи ягы, бәш пут гант, бир пут гөк чай салгыт салдылар.

Он единҗи йылың январь айының башларында дабаралы гелни Халназарың хатарында Баллының өйүне гетирип салдылар. Байлар эллерини ачык тутуп, тойы ерән гиңден гурадылар.

Дабаралы гелин илкибада Баллының деӊ-душларына йүзүни гөркезмеҗек болуп чалышды. Әдик чыкарыланда, элиниң терси билен зыңып гойберди. Багҗык ёланларында, телпегини дулдан илдиренлеринде, ериндеи туруп алмага ериндй. Вәши йигитлерден бири Балла дегип гүлди.

— Бә, бу гелин шу вагтдан шейле гыңыр гөрүнйә-ле! Баллы хан, бу сениң гояныңы тапдыраймаса-да биридир!

Баллы телпегини гышык гейип өвүнди.

— Баллы хан сизиң ялы налаҗедейинлерден дәлдир! Ол гелне тур дийсе — турар, отур дийсе — отурар. Кепиң түммек ери: Балла душан гелин мум ялы хелим болмалыдыр!

Баллының гүпүни эшиден гелин оңа бакан гөзүниң гытагыны айлады, яшмагыны чейнәп, бүренҗегиниң этегини ичгинли ялы чекди. Онуң шол болшуны гөрен йигит оңа баха берди.

— Баллы хан, эшитмедим-ә дийме, мениң гөвнүме болмаса, гелин ерән айылганч!

Баллы улумсылык билен йылгырды.

— Дәлини — таяк ёла гетирер.

Илки гүн йүзүни гөркезмеҗек болуп, ики эли билен күртесине япышян гелин январь аяк болманка, еке йүзүни дәл, дилини хем, гылыгыны хем гөркезди. Дабаралы гелниң адына илки ника гыйланда, «Халлыгөзел» дийип ат берселер, ай көнелмәнкә, онуң ады «Атайры» гелне өврүлди.

Ол, хакыкатдан хем, атайры сыпатлы, дар маңлайлы, гүр гашлы, чакан гөзли, ит дишли, хаҗжык агызлы, чүри додаклы, билбил аяклы, агаҗетли, гараягыз, шиллүв

гелин бир аялды. Онуң кесесинден сын эден сынчылар оңа дөрреп баха берипдилер.

— Бу гелниң көйнеги — илки билен отыр ериңден, гысаларының, тирсеклериниң дегйән ериңден йыртылар. Шейле жубтек агыздан болса шеребеден, йүрек булаян сөзден башга зат чыкмаз.

Догрудан-да, Атайры гелниң ики-үч гат гейимлериниң дашындан-да юмры сүңклери месаңа-мәлим гөрнүшип дурды. Гарагыйчак атайры кешби болса оңлы сөз-де бермейәрди.

Садап байың илки гелен гелне өвүт-үндев, эдеп-тертип, дүзгүн-нызам өвретмек хәсиети барды. Ол, Атайры гелни билен илки сөзлешенде, ондан айылганч сөз эшидип: «Тоба этдик, худайым, бетериңден өзүң сакла!» дийип чыкып гидипди. Атайры гелни онуң алпетинден алыпды.

— Мен бу ерик пәпә өвренмәге гелемок. Шейле акыллы болсаң, нәме несихатың болса, гызыңа өврет!

Атайры гелниң дили яшмакдан тиз чыкды. Онуң шаңңы сесини, хатарың бу башында геплесе, ол башындакылар хем эшитди. Онуң дабанының дарсылдысы илерки хатардан гайракы хатара барып етди. Атайры гелин санлы салымда Баллының гершинден басып, Халназарың сакгалындан хиңңиллик учды. Халназарың хатарында Атайры гелне үлешикден өң етди, тамдыр-да бинобат болды. Ол геленине хениз ай тәзеленмәнкә, тамдырың башында Халназарың улы гелни билен чакнышды. Ол гелин «А гыз, нобат мениңки» дийип дүшүндирҗек болса-да, оңа гулак асман:

— Тамдыр хачан бош дурса, сениң нобатың шонда болар! — дийип, онуң тамдыр одуныны аягының терси билен пызышдырып гойберди. Шол гелин Атайры гелниң элине япышҗак боланда, онуң алкымындан алды, билинден гуҗаклады, пәлван гөтериши ялы янына чекип, күлүң үстүне патладып урды, хамырыны болса онуң гарнының үстүне агдарды.

— Харам тула! Ынха сениң нобатың!

Атайры гелинден Халназарың хатарындакы ики аяклылар дәл, хатда дөрт аяклылар-да хедер этди. Иң тез хасап эдилйән дүелер, Атайры гелин янына баранда, ... гөрен ялы сандырады. Эмма Атайры гелниң хәсиети гелишмез бир вака йүзе чыкды: ол Мехинлә бир-... хосзар болды.

Атайры илки гелин болуп гелен гүнлеринде, Халназар Мехинлини уруп усургатды. Атайры гелин аркайын отуруп билмеди: йүреги гобсунды, дишини гыжады яшмагыны чейнеди, туруп топулмага-да хыялланды. Гараз, гелинлик хаясы перде болуп, биринжи гезек өзүни зордан саклады. Эмма Халназар Мехинлиниң дашына икинжи гезек геченде, Атайры гелин хер ерден бир басып барды-да, Халназарың элиндәки чыгар чыбыгы чекип алды. Халназарың аларан гөзлери Атайрыны иерли болды.

— Хей, сениң... — дийип, бейле янындакы ятан кепжә япышды.

Атайры ондан хич этияч этмән, эдил онуң алкымына дыкылды-да, дөшүни гайшардып, яшмагыны ашак серпди.

— Гайратың болса, эңтер! Урмасаң, әр дәлсиң!

Онянча Садап бай етип:

— Аю, какасы, айып бор! — дийип япышды.

Халназар сандырады, ёкарык галдыран кепжеси кем-кемден ашак инди, ере дирелди. Халназар ыгтыярсыз оңа серетди. Атайры гелин узын дувүнли бармаклары билен Халназарың сакгалыны ёкарык галдырып, оны масгаралады:

— Сакгалыңа серет. Хая эт! Бу пакырда нәме язык бар? Берениңи иймедими? Салан халадыңы геймедими? Утан! Сизиң хеммәңизиң гөрүп билмейәниңиз шу пакыр. Бу нәме сизиң экиниңизе дүшдүми?

Эндамы адат эден Мехинли Халназарың таягы дегенде агламаса-да, Атайры гелниң сөзлерини эшиденде сакланып билмеди. Шондан соң Атайры гелниң гулагы эшиден ерде, Мехинлә сөз етмеди, онуң гөзи гөрнен ерде, Мехинлиниң аркасында таяк ойнамады.

Халназар Баллыны янына чагырып, оңа агзындан гелениңи сөкди.

— Сениң ялы нәкес перзент догандан, мүжерретлер гечсем болмаямы? Еке аяла буйруп билмежек болсаң, телпегиңи чыкар-да, гыңач оран! Сениң ол шор тойнагың, дарсдабан гырнагың мениң, еке мениң дәл, бүтин Халназар хатарының абрайыны дөкди, мени иле масгара этди!..

Баллы башыны ашак салып мүәзерди.

— Мен налажедейин? Улы иддеи сайлап тапаныңыз шол болса нәтжек?

— Гара бир мерез этжек! Сен доганыңдан сокы дашы догса болмаямы? Сен эгер мениң дәлүм болсаң, маңа гулак ас: огланы яшдан, аялы башдан диендирлер. Шин-

дем болоа бир пилле; сен онуң чишмедик ерини таңка ялы эт! Ур! Сүйндүр! Соңкы демине ченли енч!.. Өлсе, гараматыны мен чекейин! Ондан соңра сениң сесиңи эшиденде загырдап дурса нәдерсиң!..

Баллы узак вагт мүйнүргәп отурандан соң боюн алды:

— Мен-ә шол хелее буйрарын дийип айдып билҗек дәл! Мен ол доңуздан башымы алып гачмага увнупдырын!

Халназарың деми ичине сыгман гыгырды.

— Тур!.. Гөрүнме гөзүме!

Садап байда-да, Халназар-да, Баллы-да Атайры гелне хич бир чәре эдип билмедилер. Халназар өз йүрегини ынанян адамларындан онуң барасында маслахат сорады: оларың хич бириниден йүреги теселли тапарлык җогап алып билмеди. Мәмметвели хоҗа оңа:

— Ай, бай ага, ямандан аждарха-да гачандыр, — дийип, шол барада эртеки айдып беренден соң, өз пикирини мәлим этди: — Оны не-хә сатып-совуп болар, не-де ёк эдип болар? Худайың өзи аңсат этсин! Ямандан боюны сатын ал дийлендир. Оны өз угруна гойбермекден башга чәре ёкдур. Башыңа дүшдүми — чекмели боларсың!..

Халназар хопукды.

— Худайым, эдениңе шүкүр! Берен дердиң дерманыны өзүң бер!

Атайры гелин Халназарың хатарына хан болды. Шондан соң Мехинлиниң хем эндамына эт өрүп башлады. Ол санлы гүнүң ичинде өзүни дүрседи. Онуң гөзлери овсун атыҗылык билен балкылдады, билинден ашагы тегеленип башлады, сөбүк дамарлары чекдирилен ялы дартылды. Онуң эгнине галбири көйнек хем етди. Ол, бөрүгини ыкҗам даңнып, сечекли өймесини онуң үстүнден гойберди. Ол галкыҗыклап йөрәнде, энчеме гөзлер оңа бакан айланды...

Мехинли хатда Халназарың гөзүне-де ыссы гөрнүп башлады.

Мехинлиниң өрүси гиңемек билен, онуң дурмуша болан талабы-да артды. Эмма Халназар онуң гөзүне өңкүден хем эйменч болуп гөрүнди. Онуң гүндизлер карары етмеди, гиҗелер укусы тутмады; хер етен газыга бүдремеги хем өзүне услып билмеди. Онуң йыршарып башлан багт гүнчасы япракларыны язып гитди. Майың башларында бирден... Мавы гелип чыкды.

Мавыны гөрен Мехинли ганат баглады. Онуң гүлмәге мейил эдйән әнайы додаклары бир ере гелмеди. Реңкине гелен яңаклары хөвес билен терпенди, юка габакларының ашагындан хырыдар гараян гөзлери чакылык билен балкылдады.

Мавының аңырдан гелши, онуң кешби Халназарың гөзүне, бир тарапда, ынжылы болса, икинҗи яндан, мердемси гөрүнди. Ол хич кимден чекинмән, хатда Халназардан хем үйшенмән, улумсылык билен гадам уруп гелди. Ол гөршенде, саламлашанда, отуранда-туранда, мертлик билен херекет этди. Мехинли оны гөренде, «Бу, асыл, өңки Мавының болшуна чалым эденок-ла!» дийип хайран галды. «Хава-да, адамының адамчылык хәсиетини йүзе чыкарян эрк, ыгтыяр экен. Мехинлем инди өңкә меңзәп дуранок» диен карара гелди. Мавының Халназары гөренде гөвүнсиз, ичи маныла йылгырышы, мавы гөзлериниң сораглы бакышы Халназарың гөвнүнде бир иңкис дөретди. Әйсем-де болса, ол ян бермән, сырыны дуйдурман, Мава гуран дузагыны хас нәзигрәк, хас чылшырымлырак дүзетмәге чалышды. Халназар Мавыны хошамайлык билен уградышы ялы, хошамай сөз билен хем гаршы алды.

— Берекелла! Берекелла!.. Гөзүмиз айдың, оглумыз гелипдир! Мавым гелипдир! Гуванҗым гелипдир! Садап бай, бу гүн бизиң той гүнүмиз. Геленлере, пенҗәңи йыгырман, той пайы бер!.. Ах, Мавым, Мавым... сен пәле гидерсиң — Халназар байың оглы пәлә гидер дийип, — ятсам-турсам гөвнүме-де гелмейәрди. Билмедим, пәлим улы болдумы я кысмат шейле болдумы, сениң пәлелиге уградыланыңы бир хили аңкав ялы дуйман галдым. Хава, шол вагт мениң башыма ене бир агыр иш дүшди. Мелегүшы галтаманларың элинде тутдулар. Мени хем тас галтаманлар хатарына гечирипдилер. Худайың өзи аңсат этди; ондан сыпдым. Шондан соң мен сениң аладаңы эдип башладым. Мени ынҗыдан баярың үстүнден янара, ондан хем гечип, губура арза бердим: мен ак патышаның хызматыны эдип йөркәм, мениң адамым пәле гитмели дәлдир, ялңышлык билен ибереңиңиз үчин, оны деррев гайтарың дийип талап этдим. Мениң арзам йөнекей арза дәлди, ялынлы сөзлерди. Шонуң үчин сени ынха оңат бошадыпдырлар. Худая йүз муң шукур, сен саг-аман гайдып гелдиң.

Мавы аңырдан ичи хыҗувлы гелсе-де, хәзир онуң

гөрнетин ядан сөзлейәнини аңласа-да, Халназарың сөзлерине яш айлап айдян чынлакай сыпаты үчинми я Мехинлиниң оны жадылайжы гөзлери үчинми, ол бир хили гыссарып башлады. Хәзир онуң кежине гитсе, женжеллешсе, деррев онуң билен беллисини этмелиди: шейле боланда, Мавы хәзир пейда газанжакмыды? Мехинли-де онуң элинден сыпжак дәлмиди? Онуң өзүне хәзир барара ер бармыды? Ким онуң аркасыны тутжакды?.. Шол ойлар Мавының йүзүни ашак салдырды. Халназар өз сөзи Мава тәсир эдендир дийип дүшүнди-де, хас якымлырак, хас ичгинрәк сөз урды.

— Сен, ханым, маңа дөрт йыл ак йүрекден хызмат этдиң. Ярым йыл пәлеликде болдуң. Мен сенден гөрен хөвирими Баллыдан гөремок. Шонуң үчин хем мен сени өзүме огул эдиндим. Сениң гөвнүңи нәме билен авлажагыма-да мениң акылым етенок. Саңа нәме этсем, ене аз болжак ялы гөрүнйәр. Сен, огул, демиңи-дынжыңы ал, ятан чөпи галдырма, кимиң гызыны халасаң, сайлап тут. Сени өерейин, үстүңе ак өй тутайын: хем сен мырадыңа ет, хем мен максадыма етейин... Ах, етимлигиң, саллахлыгың йүзүне көз дегсин! Ана гөр, үстүң-башың гара гәз... Садап, мениң Мавыма, мениң эдермен оглума деррев бир лай тәзе гейим гейдир, ене бир лайынам чалшырлык тайынлап гой. Мехинлә буюр, онуң гейим-гежимине кир ёкдурaймасын! Ол арып гелендир: ажы гөк чай, ёкумлы иймит — ийсе янында, иймесе голайында дурсун!

Ол геле-гелмәне гопгун турзар, бүтин сырыны ачар, иле масгара эдер, гөрнетин душман болар, дөвлетине зыян етирер дийип ойлан Халназар, бир яндан, Мавының өзүнден горкса, икинжи яндан, оны ховплы бир беланың агзына ителге: Артыгың гаршысына туталга болар дийип ойлады. Мавының ян беренини гөренден соң болса, шол арзувыма етдим дийип ойлады.

Мавы акбижеде галып, Түркүстанда, демир ёлуң гара ишинде ишледи. Ол илкибада ише кемаллы алшып билмәни үчин, адатдан дашары хор болды. Ишчи ёлдашларының узадан эллери оны узак голдап билмеди. Үч йыла довам эден жахан уршундан соң, ягдай өрән агыр-[illegible] гытды. Халназардан көмек сорап, Мавы оңа [illegible] гезек хат ядырса-да, хич биринден жогап хем [illegible]. Мавы гайдып геленден соң болса, Халназар оңа:

— [illegible] саңа йүз манатдан дөрт гезек пул ибердим: [illegible] эли билен, икисини пошт билен. Бу вагтың

адамсына-да, поштуна-да, элбетде, ынам ёк! — дийип, өзүни хайярлыга урды.

Бай-гарып хакында, сынпы гөреш барада ишчилер арасында болан гүррүңлер Мава тәсир эдипди, киши ерине пәлә гитмек, хорлук яманыны гөрмек хем онуң үстүне емек болупды. Ол хөкман Халназар билен хасаплашарын дийип йүрегине дүвүпди, аңырдан батлы гелши хем шонуң үчинди. Эмма онуң екелиги, ылайта-да, Мехинлиниң овсуны шол ниетини бир бада говшатды. Эйсем-де болса, онуң этҗеги ичиндеди, пурсат арамалы дийип дүшүнйәрди.

Халназар Артыгың өзүни масгаралашы барада гөзяш билен гүррүң берди.

— ...Оглум, тамам диңе сендедир. Сенден башга мениң аркадаянҗым ёкдур. Баллы болса түйс бир иши гайдан. Ол өз хелейини хем оңаранок. Эгер сен хем мениң арымы алып бермесең, онда яшымың соңунда, ар-намыс астында гөзүми ачып гидерин.

Артыгың адыны эшиденде, онуң гамчысы ядына дүшенде, Мавының эндамы дыгланды. Шейле-де болса, «Хошуң атасы өлмәндир» накылына гөрә, «атасына» гөвүнлик берди.

Мехинли Мавыны йитирип тапды; гаража өйүң дулунда онуң бойнундан илип, мәкәм огшады. Мехинлиниң якымлы ысы, сандыраян голлары Мавыны говшатды. Бир яндан, Атайры гелниң өз аркасыны тутмагы, икинҗи яндан, Халназарың «Мавыны гөзден салма» дийип табшыраны үчин, Мехинли инди Халназарлы топардан ончаклы чекинмән, Мава хас хырыдар япышды, оны ниреде отурдарыны, оңа нәхили яранарыны билмеди. Арасса, сүпүрилен чәйнеги яңадандан гыңаҗының ужы билен тәмизләп, гөк чайы гайтарып, өңүнде гойды, чайтейи ерине алачалы яг хем дүйәниң агараны билен бакды. Мавының бейле хеззет ниреде гөрен зады! Чендан чоларак вагт миессер геленде, Мехинли Мавының гөвсүне гөвсүни каклышдырып, онуң сарымтыл муртуна гызгын демини урды. Мавы үчин ол нәхили улы багтды. Ол өз янындан «Бир гытлыгың — бир боллугы, бир кемлигиң — бир кемалы болҗак» экени дийип ойлады. Шонуң билен бир вагтда «Бу нәхили боля? Мен Халназарың оглумы я Мехинлиниң сөйгүлисими? Бу икиси бир ерде җебислешҗек зат дәл ахыры!» диен иңкисе гитди. Мавы бирнәче гүнүң шонуң ялы агыр оюндан соң, Мехинлә өз йүрегини ачды.

— Майсам, Халназар бай мениң атам, сен онуң аялы...

Майса оңа игенч билен гарады.

— Халназарың нәхили атадыгыны саңа алты айлык аэап хем дүшүндирмедими?

— Онуң догры...

— Сен, эйсем нәме диймек ислейәсиң?

— Ол мени өерҗек болуп, гелинлик гөзләп йөр. Эмма мениң йүрегим сениң үстүнде. Бу нәхили боларка?

Мехинли Мавының бойнундан гол салды, яңагыны яңагына гойды, гызгыны йүрегине урды.

— Мен өлмесем, сени хич киме бермен!

— А Халназар?

— Халназар мениң үчин Алабайдан энайы дәл!

— Ил нәме диер?

— Нәме дийсе — шоны дийсин. Мен ил үчин яшамок!

— Халназар дуйса?

— Мен сува гирип, сыртым гөрүнйәрми диймен. Шу чака ченли эгними гысып гезеним бесдир! Ай догса — әлем герер!

— Майсам, бейле ягдайда биз бу ерде яшап билмерис ахыры!

— Бу ерде нәме бизиң гөбегимиз гөмлүпми? Ер гытмы? Өтәйдерис! Хайсы болманда, шу ердәкиче гүн гөрмерис өйдйәсиң? Җуда болманда, гулагымыз-а дынч болар-да!

— Майсам, эдил йүрегим болдуң. Мен бу ерик индиден соң Халназарың хызматыны этмәге гелемок. Йөрите сениң үчин гелдим. Мен онуң билен, асыл, беллисини этҗекдим, эмма сениң үчин сакланып дурун. Сен мениңки, мен сениңки. Нәме болсак, икимиз биле боларыс. Йөне вели, мен саңа ялбарян: ненең-ничик болянча, икимизе бакан ак ёл гуҗак гөрйәнчә, икимизиң арамыздакы ягдай энтек гизлин галсын!

Мехинли оңа разылык билдирсе-де, Атайры гелин билсе, оны гизлин саклап болҗак гүманы бармы дийип дүшүнди.

Халназар бир гүн Мавыны янына чагырып, маслахат салды:

— Оглум, гөвнүңе яран гыз тапдыңмы? Я мениң сайлап тутаным саңа ярамы? Ханы айт, кимиң машгаласыны алып берейин?

Мавы Халназарың гөвнүнден турды.

— Хәзир йылың режеси ончаклы говы дәл, ата. Онуң үстүне, юрт парахатлыгы хем ягдайлы. Шонуң үчин мен-ә бираз тагапыл этсек кем дәлмикән өйдйән.

— Берекелла, оглум, сенден тамам хем шейледир!

Единжи баш

Он единжи йылың гыэгын томсунда, гүйзүң башларында Артык өз өйлеринде, дайысының обасында яшады. Ол Айнаның мәхри билен түрме азабыны бираз унудып башласа-да, йылың яман гураклыгы, халкың ачлыгы оны рахат ятырмады. Ол чендан өз обаларына-да барды, азатлык, абаданлык барада адамларың яңса алып сөзлейән гүррүңлерини диңледи. Хакыкатдан хем, шол азатлык ниреде? Ханы онуң ягты шөхлеси?

Патыша йыкылса-да, Февраль революциясы дөвүрлеринде хөкүмет әдаралары өңки чиновниклериң, олара тәзеден гошулан байларың, сөвдагәрлериң элинде галды, диңе оларың кәбириниң ады үйтгеди. Волостнойлар, арчынлар өңки атларында, өңки кәрлеринде довам этдилер. Олар гадымкылары ялы, уезд управлениеси билен бир ёла гадам урдулар. Халк көпчүлиги патыша хөкүмети билен Керенский хөкуметиниң арасында ончаклы тапавут барыны хем билмедилер. Шол пархы арчынлар, волостнойлар сайгармак хем ислемедилер, олар үчин ики хөкүмет арасында тапавут хем ёкды; эрк хәзир хем шоларың элиндеди.

Арчынлар, волостнойлар алгыт-салгыды, пара-жирәни ене өңкүлери ялы довам эдердилер. Эмма олара чекелемек үчин халкың эндамында бу йыл не эт галды, не-де йилик. Бу йыл дайхандан оларың хич хайсының чолпусына зат илмеди, бу йыл дайханың сүйдүнден оларың чемчесине гаймак ёкмады. Гайта, йыллар бойы таланан ач дайхан ковчум-ковчум үйшүп, өлмез-өди аладасыны этмек ёлуны агтарярды. Обадан оңалга тапмадык дайхан икиден-екеден шәхере эңңит әдйәрди. Обаларда икибир-үчбир голлары таяклы я жоннук гылычлы адамлар «огурлыга-да» тутунды: гижеден-гиже сыңсыраклап, Халназар ялыларың урысыны агтардылар, өзлери үчин бирнәче гүнлүк мүштек газандылар я-да ишлери шовуна дүшмән, гайта, шарпык датдылар. Оларың гаршысына хөкүмет гуллукчылары чыкып хем билмеди, чыкса, чәре-де эдип

...ларда. Кебир ерде хөкүмет почтасыны ураллар, гачакларыга йүз уранлар хем тапылды.

Ятып иймеге адат эдеи адамлар тәзеден гирдежи ёлуны агтардылар. Тежендеде, Закаспи областының хемме ерлеринде Февраль революциясындан соң кооперативлер ачылып башлапды. Дайхана гойберилйән харытлары дайхан ады билен арзан баха алып, базара чыкарып, бирнөче эссе гыммат сатян, пейда газанян сүйтхорлар-да пейда болупды.

Черкез шәхере баранда, гең бир ягдай гөрди.

Гуллухан билен Тәчли дилмач кооперативиң ичинде кежелешдилер: оларың депдерчелеринин ичинде атлары дең геленлери болды. Тәчли дилмач Гуллухандан талап этди.

— Сен өз обаңдакы дайханлар билен канагатланман, мениңкиден хем яздырыпсың. Шонуң үчин хөкман сениңкини өчүрмели!

Агсак мүрзе кеч эңеге тутды:

— Сениң крепостной дайханың ёкдур. Мен кими ислесем, шоны яздырарын. Мениңкини дәл, сениңкини өчирлер!

— Сен өзүң Кәлден болуп, Беге гечмерсиң!

— Мениң тире-уруг давам ёк. Депдеримиң саны кемелмесе боля. Өчүр-айт, шунуңкыны!

— Шол-а өчүрәймез?

— Сен муртуңы алакаң гуйругы ялы эдип чикжерме! Гаты гитсең, бейлекилериңем өчүрдерин!

— Бу ерде сениң атаңдан галан мирас ёк!

— Сениң энеңе гойлан паям дәл-дә!

— Ынха сениң...

Тәчли дилмач билен Гуллухан гызыл юмруга гирди. Агсак мүрзә бу сапар сапанчасыны чыкармага май болмады. Оларың хасанаклашмагындан полкадакы чүйшелер гачып, жыңңырды билен пытрады. Гапыдакы милиционер жүрлевүгини чалды. Тәчли дилмач Агсак мүрзәниң гөзүни гөгердерли боланда, Бабахан арчын етишип, икисиниң арасына дүшди. Гуллухан онуң усташыры хем бир юмрук салды. Бабахан арчын олары бираз көшеденсоң, меселәң аслына етенден соң, жомартлык сатды.

— Пәхей, булара серет-ле! Ене биз окумыш диййәнлер? Өзлери болса мениң ялы гарамаягың дүшйән ха... дүшеноклар. Сизе герегиң диңе адам ады дәлми? ... галамыңызы, мен сизиң хер хайсыңыза

дүе йүклесеңиз хем ат тапып берейин. Обадакы дайхан-ларың атлары етмесе, гумдакы чарваларың хем атларыны язың!

Оларың кесесинден сын эден Черкез башыны яйкады-да, теене сөз урды:

— «Дайхан жөвенден гечен вели — серчелер оңшанок» дийилйән шулар болса герек!

Бабахан арчын оңа дазарылды.

— Ери, гөрүме гөзүме! Сенмиң шол меселелери сайгаржак? Сен буларың арасына, гайта, сүңк окламак ислейәмиң?

Черкез сесини чыкарман, Бабахан арчына гөзүни алартды-да, чыкып гитди. Шол хабар гүнүбирин дайхана барып етди. Олар өз араларында, көлеге гүррүңинде гөтеришип-гоюшдылар.

Гызгын гүнүң ховры өчүп, гүйзүң бир аз елгини какярды. Гечен йылдан бәри гара бермедик селчең булут бу гүн асманың йүзүни сырып, шемал угруна бакан гөч эдйәрди. Узакдан өвсүп гелйән шемал гөйдүк ёвшаның, дикелмән яйран гараганың, болгусыз чалы-черкезиң чыгсыз, гуры ысыны гетирйәрди. Адамлар гуры ери бармаклары билен чызышдырып, дурмуш аладасы билен гыщарышып ятырдылар.

— Ханы хав, сиз эшитдиңизми: дайхана азык гойберип байланмышлар-ла? Оны хем дайхана етирмән, дарбалаклар өз араларында пайлашайямышлар-ла?

— Шонуң ялы бир хабар мениңем гулагыма дегди-айт. Элиңде юнаждык депдерчәң болса, сыгырдан сүйт алан ялы, катратындан герек задыңы алып дурмалымыш.

— Ханы, арчыйлар ол депдерлери ломай сатанмыш диййәрлер-ле?

— Гараз, дайхан болсаң, етим огланыңкы ялы, хемме киши сениң хакыңы ийжек-дә!

— Хава, илки-хакы айдардылар: Килински арчынлары, валасларын ёк этжекмишин, халкың ыгтыярыны өзүне берҗекмишин, байы-йукараны деңлеҗекмишин... Хава, гараз, нәче-де гененди.

— Хымм! Сениң гөвнүңе гелмесин: Киринскинем эййәм байлар, сөвдагәрлер сатын аляндырлар.

— Ай, мен-ә ойлап гөрйән велиң патышаның йыкыланына-да ынам эдип дурамок.

— Ине догры сөз!

Шолар ялы гүррүңлер Гоша обасында-да болярды.

Гошаларының бертдүрин ойлап отуран Черкез гүррүңиң соңунда сөзе гошулады.

— Өңкүлер шуның ялы кын гүне учранларында: «Бу ойден — ой болмаз. Муны йыкып, чатма эделиң» диййипдирлер. Бу мыдардан — мыдар болмаз. Муны я-ха дүзетмели, я да йыкып ташламалы. Бу болушда, ёгсам, бизиң бошумыза аңкәми гиден мал ялы, я өлҗек, я өлүм пиллесини тутҗак. Ятып галандан — атып галан ягшы. Бизиң соңумыза чыкманкалар, нәхили-де болса, өңе дүшйән адамлар билен хасаплашмак герек.

Шол мәрекеде пейда болан Артык онуң сөзүни тассыклады.

— Черкез ага догры айдяр. Хөкүметиң үстүне яңадандан чозмак герек!

Гечен йылкы чозушдан гөзи горкан дайхан ачык чапгырмады. Бирнәчеси «Шон-а шейдәймек герек» дийип, ысгынсыз геплесе, көпүси сесини чыкарман, башыны ашак салып, ер дырмады.

Эмма Артык рахатланып билмән, шол гүнүң эртеси Бабахан арчыныңка гитди.

Бабахан арчык Артыгың аңырдан гелшинде, кешбинде, совук-сала саламлашышында, ынжылы гөзлериниң сорагды гарашында бир ховп дуйды. Ол, белки, дор аллашаның хуныны ислеҗекдир? Белки, Халназарың топлан галласындан дерек сораҗакдыр? Белки, чекен җебриниң җезасыны яньшдырҗакдыр?.. Шол ажы ойлар арчының ховуны алды. Шонуң үчин ол бу сапар гуйругыны ямзына гысып, Артык билен өрән мылайым даранды. Онуң өңүнде деррев гантлы чай, хурушлы нахар гойды, ялынҗалык этди.

— Артык, гөзүң айдың, иним! Хичден гич ягшы — гөремде гутлаайын. Сениң гелелиң бәри, бирнәче вагт гечсе-де, вагты билен гөрме-гөрүш миессер болмады. Гүнде, гүнәша диен ялы барып саламлашып гайдайын, хал-ахвал сорашайын диййән, эмелдарлык гурасын, хысырдысы көп, [illegible]рылышып боланок!.. Сени алып гиденлерини гөремде, мен горкупдым. Догрусыны — догры айтмак герек: сенден, асыл, тамамы үзүпдим. Эмма алланың өзи гарашык [illegible]рди, саг-аман гелдиң. Ёгсамам, өйленениңи хем эшитдим, [illegible] гөзүң дөрт болупдыр. Болса-да, ханым, сен түйс гурт [illegible]: Халназар байы гарбандырып гойдуң!

[illegible]к Бабахан арчының айдан сөзлериниң кичи ди[illegible] дерден чыкяпыны, Артыгы мөңгөз оглан хасап

эдип ойнажак боляныны, хэзирки заманда Артыгы пейдаланмак мүмкин дийип, өз янына чекжек боляныны онуң ойнаклаян гара гөзлеринден аңлады. Артыкдакы болан чуңңур дүшүнжәни, оны йөнекей гуры сөз билен алдап болмажагыны көпини гөрен Бабахан хем аңлады. Шонуң үчин оңа икинжи тарапдан янашып, Артыгың говшак салына какды, оңа мең оклады.

— Артык, сен, ханым, хорланып геленсиң, элбетде, кыямат азабындан болсун. Сен телин эдинип, хас хем гурпдан дүшенсиң. Саңа хэзир көмек герекдир. Нэме кемиң, нэме етмезиң болса, чекинмэн айт. Бир адамыны, ики адамыны, онда-да сениң ялы эдермен оглы эклемэге, онуң гөвнүни гөрмэге Бабахан арчында шиндем гурп ёк дэлдир. Саңа той гатанжы дийип, өз янымдан ики саны гоюн билен бир дүе бугдай ниетлэп гоюпдым. Онуң дашындан хем, нэме ислесең, агзың бош — тапылар!

«Ики гоюн, бир дүе бугдай. Онуң дашындан хем нэме ислесең, агзың бош»... Бу нэхили бейле элпе-шелпелик! Йылың шу гүнлеринде онуң ялы байлык кимиң ятанда, дүйшүне гирйэр? Режелирэк тутуп харч этсең, хурушлы нан ики-үч ая етжек. Халы-сепе чалышсаң, бир өйүң ичини гүл пүркүлен ялы абатлажак. Йыл-алты айлап гарадериңи сачып ишлэңде, ондан артык газаның болжакмы? Ким онуң ялы затдан йүз дөндерер? Артыгың арчыныңка гелени бэхбит болупдыр. Ол инди энесини бегендирер, Айнаның янында, белки, өвнер, белки, Гандым ялы ачларың хем кем-кэс агзына чыршар. Артыгың түйс багты гелипдир...

Эмма Артык Бабахан арчын ялы дүшүнмеди. Ол өз янындан «Ёл якын-да, кирей кэндир. Сүйжи-сүйжи иймәниң, ажы-ажы гэкилиги болар. Төверегимдәки адамлар сырылжашып отырка, мен бир өзүм бал гүнүме батамда нэме? Сүрүден тазыгып чыканы — мөжек далар... Ёк! Ала тазың авы-да герек дэл, порсусы-да! Төверегим ач болса — менем ач, илим док болса — менем док. Нэме болсам, улым билен биле боларын» диен карара гелди. Шонуң үчин ол агзына салан нанына кынлык билен ювутды.

— Арчынхан, ятланыңа саг бол. Мен өз гүнүми йыкма-йыкылма өзүм ковалаян. Иш көпчүлик дайханда бар. Сен элиңден гелсе, шолара бирнеме гарашык эт.

Арчының атан окы ава дегмән, дага дегди, онуң гайтгыны болса гелип, гурсагыны сарсдырды. Арчының ганы

[illegible] толкунланып урды-да, «Атырыңа чыдасаң — мүң дана» диеси гелди. Артыгың аягы тандаллы барян вагты Болса, ол, белки, етерәк хем айдарды, хапа сөзден хем чекинмезди. Эмма хәзирки вагт башга. Пошы талап эдениңде, еңи билен алып боланок, алаянда-да, оларың битирйән гошы ёк. Онуң үстүне, дегнасына деген ач дайхан хем ырсарап, чөвҗәп дур. Артыгы хем ыңжытса, онуң ики гойны билен бир дүе бугдайы дәл-де, белки, бүтин эмләгини даргадып ташлаҗаклар. Ондан соң арзыңы киме айдарсың? Ким сениң дадыңа етер? Ганаты ырлан гарагуш ялы, чүңкүни саллан Антоновмы? Я шәхериң ичинде-де диени-диен еринде галян гүйчсүз-кувватсыз комитетми? Хожамырат волостной өзүни оңарды-да, инди Бабахан арчын галдымы? Агсак мүрзәниң үсти билен охрана отделениесине мәлим эдип, Артыгың гүмүни чекдирер ялы, ханы басан еринден учгун сычраян полиция? Вагтлайын хөкүметиң меслеги патышаныңкы билен деңдешрәк болса-да, онда патышаңкы ялы гурп ёк...

Бабахан арчын шонуң ялы ойлардан соң, Артык үчин беслән гахарыны ясама гайга өврди.

— Ах, хан огул, нәсини айдясың!.. Ил бендәниң халыны гөз өңүне гетиреңде, чейнән чөрегиң богазыңда галя, агзыңдакыны чыкарып, олара бересиң гелйә. Эмма мен өзүмде барыны беренимбилен, деря талхан чалан ялы, киме ёк болҗак? Онуң үчин, элбетде, чынлакай чәре гөрмек зерур. Халкың гайгысы — мениң гайгым!..

Артык Бабахан арчының сөзүни кесди:

— Арчын хан, ханы, ач дайхан үчин галла гойберлипдир диййәлер-ле?

— Вах, иним, онуң ялы болса, еңи билен өзүм бушламаҗакмы?

— Ханы, капратилден бир зат пайлаямышлар ахыры!

— Ол, ханым, шәхер җемагаты үчиндир. Онда-да йөне диңе дадырдым-гудурдымдыр.

— Хер диламаҗың йүзләп депдери бармыш диййәлер-ле?

— Теҗениң сувы гелйәмиш диен ялы, ол йөне бир шов-шовдур.

— Бабахан арчын өз җемагатының адыны дарбазалара ломай сатыпдыр диййәлер-ле, ол нәхили?

— Нәме, нәме?

— Шәхерде адам сөвдасы башланыпдыр диййәлер

Бабахан арчының кешби үйтгеди. Онуң бойнундакы гөк дамарлар тисгинди, бурны мүңкүлдеди, маңлайындакы йыгыртлар рахат дурмады, көмүр ялы гөзи ожага диреллди, бармакларыны шакырдатды, халының үстүне жытладып түйкүренини дуйман галды. Ол ардыныи, богазыны нәче арчадым хасап этсе-де, сораг беренде, сеси богук чыкды.

— Артык, сен шуны чының билен сораямың я оюн эдйәмиң?

— Арчын хан, адам сөвдасынданам оюн бормы?

— Киммиш ол адам сөвдасыны эдйән?

— Тәчли дилмач билен Агсак мүрзе уршанда, хер хайсының элине галам берип, «яз» диен кимди?

Бабахан арчын хашлап дем алды.

— Артык, сен ёк затлары бахана этме-де, ичиңде нәме китиниң болса, дөк-де дын! Эгер алты ай ятаныңы менден гөрйән болсаң, онда оны айт! Мен сениң оюнжагың дәл. Мен хениз хем Бабахан арчын!

Артык өзүни совук-сала сакламага чалышды.

— Арчын хан, нәме бейле дашыңа чөп айлаясың? Мүйнсүз адам йөнекей кеплешип билер ахыры!

— Ёк. Мениң кепим гутарды.

— Шейле дийсене!..

— Хава, шейле!

— Мен-ә онда, шол сатылан адамларың хасабыны сенден сорамак ислейән!

— Ёк, сен мениң үстүмиң барлавчысы дәл!

— Мен инди сениң баярыңдырын, Арчын хан! — диенде, Артыгың сеси сандырап чыкды.

— Арман, өз өйүмде болясың, болмаса мен саңа нәхили жогап бержегими билердим!

— Онда мейдана чыкаялы!

— Алының ала мейданы ялы зат бармы?

Оларың икиси ики ерден сандырап галанда, алжыраңңылыга дүшен Набат гыкылык этди.

— Вай, ишим гайтды! Аю, саңа диййән! Акыллырак болсана! Артык жан, сен онуң билен деңболма, ханым! Аю... Иллер, гүнлер! Етсеңиз-ле! Олар гырлышарлар! Аю!.. Аю!..

Оларың икиси гапыдан чыканларында, Сары пейда болды. Сарының саламыны Бабахан арчын ысгынсыз сес билен алды. Набадың гыкылыгыны эшиден, оларың икисиниң хем хашлашып дем аляныны, икисиниң хем гөз-

ларина ган иненини гөрен Сары режәң гең дәлдигини аңлады. Ол вошилиге салып, оларың газабыны ятырмага чалышды:

— Ери-ов, сизиң болшуңыз нәхили? Артык,-хениз ене ёк алы-ла! Нәме бейле сандыраярсың?

— Сары ага, сениң, белки, гызгыныӊ зордур; сызян дәлсиң!

— Арчын хан, мыхманы үшетмесең болмаямы?

— Ёк, Сары. Оны гыздырма тутупдыр. Мен оңа дерман этджекдим вели, сен ара дүшәйдиң.

— Онуң дерманы — сениң дишиңи дамагыңа ибермек! — дийип, Артык Сарың еңсесинден оңа юмрук салмага мейил әдепде, шол ягдайы сызан Набат ене гыкылык этди:

— Аю, Сары ага! Какасы бу гүн өз акылында дәл. Артыга песен болаверин, онуң билен дең болмасын!

Сары меселәң нәме хакында гидйәнини аңландан соң, өзүниң хем шол барада геленини мәлим этди. Ол хем сөзүниң соңунда гызды.

— Арчын хан, хасапсыз учан гуш — гоналгасыны ялңыяндыр! Еке Артык дәл, диңе менем дәл, бүтин халк сенден хасап сораяр.

Арчының дили тутулды. Ол ашакы эңегини гысымлап, йүзүни ашак салды.

Секизинджи баш

Артык узак вагтдан бәри гелмәни учин, Иван Тимофеевич ондан өйкелидигини мәлим этди. Артык оңа кинаялы гарады:

— Иван, горкан өңүрдер этме. Өйкелемели сен дәл-де, мен. Биз икимиз дост ахыры. Мен сениңкә йүз гелдим, сен мениңкә бирем бараңок. Мен өйлендим. Сен той гутламага-да бармадың. Мениң өйкәми язмак үчин, сен мениңкә барып, бәш-он гүн мыхман болмасаң, белки, мен хем инди сениңкә гелмен.

Иван Тимофеевич хошаллык билен гүлди-де, Артыгың эгнине какды.

— Артык, сен хем өйкелеме, мен хем өйкелемәйин. Мыхман бармак, той гутламак болчулык йылларда ягдай. Сениң хем халың маңа мәлим ахыры!

— Ёх, Иван, бейле дәл. «Дөви сүрениңки дөрт-дөрт-

ден» диййә: маңа дайым гарашык эдйәр, Айнаның какасы Мерет хем бизи гөзден саланок. Шу гүн ара чөрегимиз бар, кем-кәс хуруш хем тапылй.

— Артык, севиң гүнүң ягшы болса, мениңки хем ягшы болдугы. Сениң чакылыгыңа мен кейпихон гидердим, эмма мен өз эркли адам дәл ахыры.

— Белки, бир-ики хепде ругсат аларсың?

— Ёк, бу гүнлер ругсат вагты дәл. Аматлы пурсады элден бермели вагт хем дәл; якын гүнлерде ене бир агдарылышык болмагы мүмкин. Бу гүнлер мениң үчин хер гүнүң айратын әхмиети бар.

— Иван, сен өзүң агзадың, оңат этдиң: шол пурсатдан пейдаланмак маңа-да герек. Патыша агдарылса-да, биз мунуң харам эмелдарларындан дынмадык. Оларың инди өңки гурналарының ёгуны хем аңлаярын. Мен шоларың үстүне хүррейт-гочак дәкүлсеммикәм диййән. Сен оны нәхили гөрйәсиң?

Иван Тимофеевич Артыга гаранда, гөзлериниң агының көпелмеги — онда эмеле гелен нәразылык аламатыны мәлим этди:

— Мен саңа ене бир гезек гайталаярын: шол маслахатыңы сен маңа өтен йыл салмалыдың, эмма оны этмедиң. Маңа сала салан болсаң, сиз онда Эзиз ханың чочгарына чолашып, хәким сынпа өзүңизи алдатмаздыңыз. Онда гүнәсиз дайханың бирнәчеси гырылмазды, биз Василий Дмитричиң оглуны йитирмездик...

Чернышов гөрежини бир нокатдан үйтгетмән, оя чүмди. Онуң Карташовың адыны тутмагы Артыгы хем гозгалаңа салды. Ол габагыны ашак дүшүрип, бирсалым бөврүни диңләнден соң, бирденкә башыны галдырды.

— Иван Тимофеевич... Шол өлүме мен гүнәкәр...

Чернышов элини галдырып, онуң сөзүни кесди: Василий Дмитричиң оглуның Артыгың адамларының элинден өлени онуң озал гулагына илипди.

— Элбетде, хайп!.. Эмма не чәре?.. Умуман, гозгалаң, революция гансыз, гурбансыз баша баранок... Хичден — гич ягшы: хәзирки сала салана-да саг бол. Эгер шу маслахаты сен маңа ики ай мундан озал салан болсаң, мен онда, белки, болмаз диййип жогап берердим. Эмма хәзир ягдай үйтгеди, сыясат дегишди. Руссия бу гүн-эрте икинжи революция — социалистик революция гарашяр.

Артык Чернышовың соңкы сөзлерине оңлы дүшүнме-

ўлкеде умумы бир ўйтгешиклиге гарашыляныны аң-лады.

Иван Тимофеевич сөзүни довам этди.

— Вагтлайын хөкүмет дайхана ер-сув ерине — ачлык хөвирледи, ишчэ завод-фабрик ерине — шарпык берди, уршы ятырмак, солдаты гайтармак ерине — патышаның бүтин сыясатыны довам этди, халкың өз ыгтыярыны өзүне табшырмак ерине — оңуң дашыны өңкүден бетер габап ташлады.

Чернышов Бакувда, Дашкентде болан чакнышыклардан, ылайта-да, Петроград ягдайларындан гүррүң беренден соң, Артыга йүзленди.

— Хэзир ишчиниң, дайханың Вагтлайын хөкүмете болан гарашы бүтинлейин үйтгеди. Бизиң большевиклер партиямыз хэкимиети байларың элинден алып, өз зэхмети билен гүн гөрйэнлериң элине — халкың ыгтыярына табшырмакчы-боляр. Шонуң үчин хем сениң хэзирки маслахатыңы макуллаян. Сен, башардыгыңча, дайхан көпчүлигини Вагтлайын хөкүмете гаршы хэзирле. Йөне вели, унутма: бизден бидин иш этмели дэл. Бу сапар хөкман ишчи билен дайхан билеликде херекет этмели. Аслында, бизиң тайынлыгымыза, бизиң херекетимизе уллакан май хем болар ейдемок; шу гүн я эрте үйтгешиклик болмагы мүмкин. Дүйпден гүйчли бир херекет болмаса, диңе бизиң гозгалаңымыздан, элбетде, уллакан нетиже-де чыкмаз. Хер халда, хэзир болмалы!

Олар хэзирки ягдайың эхмиетлилигини өлчеришип-гойшанларындан соң, Артык Иван Тимофеевич билен кооператив барасында-да сөзлешди. Дайхан үчин гойберилйэн кем-кэс азыгың дайхана етмэн, арчынлар, дилмачлар, сөвдагэрлер арасында пайлашыляныны Чернышов оңа сыздырса-да, «Хэзириң өзүнде олар билен беллисини этмек герек» дийип, Артык оңа теклип этсе-де, Иван ол меселеде ачык пышгырмады. Ол азык меселесиниң өрэн эхмиетлилигини дүшүнсе-де, бэш-үч саны чиновнигиң сеңригине какмак билен ажы дойруп болмажагыны аңлады, овнук меселэ гызыкмак билен, дүйпли меселэ пэсгел берерис дийип ойлады.

Шол вагтда болса гапыдан Дурды гелип гирди. Дурды Артыгы гөренине шатланды. Артык Дурдыны гөренине бегенди. Артык өз яныңдан: белки хем, Дурды мениң ярама мелхем эдер дийип ойланды. Дурды болса, белки, Артык мениң дердими пайлашар дийип дүшүнди. Оба-

дан элхедер алып гайдан. Бабахан арчының, өз агалары Хожамырат волостной хем Гуллуханың янында агламжыран гүррүң эденини, олардан көмек сораныны, Артык барасында айратын чәре гөрйәнлерини алжыраңңылык билен мәлим этди, онуң халының ене-де ховп астындадыгыны — дөзмезлик билен дуйдурды.

Озалдан-да етик Артыгың гызгын ганы товсаклап акды, бейнисине урды, гөзлери от болуп янды. Шол гозгалаң арасында онуң акылына бир зат гелип гечди: «Артык барасында чәре гөрйәлер»... Гөрсунлер, бакалы. Артык бу сапар соңуна галаярмыкан? «Өң деген юмругың тәсири артык». Мен бу сапар өңүрдәймезмикәм» диен карара гелди-де:

— Дурды! Сен маңа капратил эдарасыны гөркезермиң? — дийип сорады.

Артыгың ниетини аңлан Дурды айдан сөзүне пушман этҗек ялы этди-де, «Аслында, шейдәймек хем герек» дийип ойлады.

— Кооператив эдарас-а даш дәл. Йөне ондан нетиҗе чыкармыкан?

— Дурды, төвекгелиң — эндише билен иши болмаз! Нетиҗәни агтарып тапмасаң, үстүңе гелмез! Йөр, гидели! — дийип, еринден галды.

Артыгың бир өзүниң херекетиниң умумы иш үчин ховплы дәлдигини, шонуң билен биле, онуң өңүне чөп гермәп болмажагыны аңлан Чернышов оңа несихат берди:

— Артык, менден саңа несихат: артыкмач ганы гызгынлык этме. Ким билйәр, белки, ене бир багтсызлыга уграрсың? Гелҗекде сениң герек ериң өрән кән болар. Сен бираз ягдай билен иш гөр. Бейле дийдигим — мен сениң йүрегиңе дүвен ниетиңи сакламак иследигим дәл: гайта, шол ниетиңи ерине етирмек үчин эвмән, гыссанман, асудалык билен ыкҗам чәре гөрмек герек дийдигим. Сен бираз мылайымрак бол.

— Иван, мен сениң айданыңа дүшүнйән. Мен сени өз атам хасап эдйән. Сениң несихатың мениң үчин канун. Эмма бир заты айтмак герек: тамдыра гызанда япмасаң, гызыл йүзли чөрек иймерсиң... Дурды, йөр ханы!

Олар чыкып гиденлеринден соң, Иван Тимофеевич Артык барасындакы пикирини өз аялы Анна Петровна гүррүң берди.

— Гөр нәхили йигит! Онуң гөзүниң одуны алдык хасап эдйәрлер, эмма онуң чепбесине — ол бүтин яныи ду-

ран ода өврүлипдир. Онуң бейнисине бир зат гирдими — оны хич бир гүйҗүң ызына гайтарып билҗек гүманы ёк. Хакыкат йигит шейле-де болмалыдыр. Йөне вели, ол хәзир еке. Бизиң Советимизиң хем ады бар-да, өзи ёк. Мениң еке сесим онда ер аланок. Биз ишчи билен дайхан арасыны-да энтек оңлы сазлап билемзок. Эмма якын гелҗегиң умыды бизи канагатландыряр!..

Артык, Дурды билен тиркешип, кооператив правлениесине барды. Правление башлыгы олара унс бермеди. Дурды дүшүндирмек иследи.

— Биз Гоша оба дайханлары тарапындан векил. Шәхердәки чиновниклер бизиң дайханларымызың атлары билен сизиң кооперативиңизи талаярмышлар. Биз шоны барламак үчин гелдик.

Башлык темегини ёкары тутуп, олара үзүл-кесил җогап берди.

— Мен дайханы хем билемок, чиновниги хем: кимиң элинде депдерчеси болса, харыды мен шоңа берйән. Менден сизе список ёк!

Артык онуң җогабындан: тогаланян йүкүң гапдалындакы томзак ялы, онуң хем ята шәриклигини аңлады. Шейле-де болса, Иваның несихатына гөрә, ювашлык билен хайыш этди.

— Хоҗайын, биз сениң списогыңы ийҗек дәл, йөне шондакы адамларың атларына середип гөрҗек. Белки, онуң ичинде мениң хем адым бардыр?

— Мен айтдым — гутарды!

— Хоҗайын, бейле дәл ахыры!

Хоҗайының сеси хас хемдели чыкды.

— Мен ене бир гезек гайталаян: гөркезҗек дәл!

Артыгың хем сеси бирденкә батлы чыкды.

— Гөркезерсиң!

Башлык сандырап галды. Онуң гөзлериндәки пенснеси столуң үстүне гачды, түйли бармаклары нервли херекет этди.

— Бу ери сениң экин мейданың дәл! Гыгырма! Хәзириң өзүнде мениң эдарамы бошатмагыңы талап эдйәрин!.. Чык деррев!

Артык онуң алкымындан аланыны дуйман галды.

— Сен эгер оңлулык билен гөркезмесең, эдараңы башыңа юмырын! Сен «Огурлык эден утанмаз — үстүне гелен утанар» этмек ислейәрмиң? Шу дуран ериңден бутнама-да, чыкар списогы!

Артыгың гөзлери башлыгың ичинден гечди, онуң дүвүлги юмругындан горкусына җаны чыкды, төверекде милиция-да ёгуны аңланы үчин, өзүни лампа стола гойберди, налаҗы йылгырды.

— Мен... мен... хих, хих... оюн этдим, оюн этдим... Сизиң кимдигиңизи билмек үчин сынап гөрдүм. Бар герегиңиз список дәлми? Пажалуйста!.. Пажалуйста!.. Ынха список... Сизе кимиң ады герек болса, сайлап-сечип тутуң. Дүшүнмедик ериңизде, мен хем көмек берерин. Хи-хи... Кем-кәс харыт хем герек болса, пажалуйста!.. Говы гөк чайымыз хем бар — пажалуйста!

Диңе Гоша обасындан бирнәче йүз адамының ады чыкды. Онуң тогсан бәши Агсак мүрзә дегишли; шонуң ичинде Артыгың ады хем бар.

Артык башлыга совал берди.

— Ханы, бу адамларың депдерлери ниреде?

— Ынха, меселем, Гуллуханда, Хоҗамырат волостнойда...

— Олары бизе алып берермиң?

— Ёк. Маңа башартмаз. Сиз олары дерңев комиссиясының үсти билен алып билерсиңиз.

Артыгың дерңев комиссиясына бармага, артыкмач вагт сарп этмәге такады етмеди. Ол еринден галды-да, Дурда йүзленди.

— Ханы йөр, Гуллуханыңка гиделиң!

Дурды бираз икирҗиңләнден соң, бойнуна алды:

— Артык, олар мени озалдан хем екирип йөрлер. Онуң үстүне, сени хем алып барсам, маңа ондан соң гүн ёкдур. Оны ене бир гүне галдырайсак нәдеркә?

— Ёк! Оны бир сагада-да галдырмарыс. Мен сениң ягдайыңа дүшүнйән. Сен маңа онуң тамыны гөркез-де өтәйт. Мен ондан соң өз ёлумы — өзүм тапарын.

Артык баранда, Агсак мүрзе Бабахан арчын билен биле Артыгың үстүнден арза язып отырды. Артыгы геренде, Бабахан арчының ала гөзлери ханасындан чыкайына гелди. Язып отуран арзасынданмы я Артыгың үйтгән кешбинденми — Гуллухана-да бир хили говшаклык етишди. Эмма ол ондан Бабахан арчын ялы хедер этмеди.

— Хә, ягшы йигит, гел. Ери, нәмеҗик хабарың бар?

Артык үчин хәзир гереги хем шонуң ялы тиз бахымлыкды. Ол оларың хич хайсындан чекинмән, утанман, яйданман, хабарыны берди.

— Хава, хабары соралханда — берен ягшы: бизиң обамыздан бирнәче адамының адыны яздырып, капратиллерден депдерче алыпсыңыз. Инди бираз дойшан болсаңыз, шолары берәйсеңиз дийип гелдим.

— О нәхили депдерче?

— Гуллухан, менсүрешмесек нәдеркә?

Гуллухан оны танамазлыга салды.

— Арчын хан, бу кимдир? Мунуң сөз уршы нәхили айылганч?

Бабахан арчын басык сес билен җогап берди.

— Гуллухан, сен оны танаянсың-ла. Бу йигит бизиң обамыздан. Муңа Артык Бабалы диерлер.

— А ха-а!.. Өңки гөрен җебрини аз хасап эдип, оба ичине яңадандан бозгаклык салян йигит дийсене!.. Өрән ягшы!.. Сениң гелениң говы болды. Болманда-да, сени гөзләп тапҗакдык.

— Гуллухан, мен өзүм исленен еримде хәзир болаганракдырын!

— Ханы онда кепи гутаралы. Ене нәме хабарың бар?

Артык хөдүр эдилмесе-де, эдил Асгак мүрзәниң алкымына гечип отурды, кинаялы йылгырды.

— Гуллухан, енесини — ене гөршүберерис. Ханы өңки меселәни бир чөзели.

Гуллухан әңегини гышардып, додакларыны сүпүрди-де, гөзлерини алартды, Артыга чиңерилди.

— Менден хасап сорарча, сен ким болупсың?

— Гуллухан, мен хасап сорамок, хакымы талап эдйән!

— Хым!.. «Хакымы талап эдйән»?.. Сизиң менде тогсан бәш депдерчәңиз бар. Эгер шолары исләп гелен болсаң, бу гүн мениң вагтым ёк. Эртир даңданрак гелерсиң!

Иваның ейүндәки пейда болан сыпат Артыкда гайталанды.

— Гуллухан, етерәк гидйән болайма!

— Айып гөрме, җиги, мениң гылыгым шейлерәк!

— Эйсем онда, берҗек дәл-дә?

— Хачан гелмелидигини мен саңа айтдым ахыры!

Артык еринден нәхили галаныны, юмругыны нәхили саланыны билмеди. Тамда яңланан гүрпүлдиң ызы би... Гуллухан агсак аягының үстүне бакан түвдүрилип ... Ол хениз галмага етишмәнкә, Артык әдикли аягы ... агырнына-да бирнәче гезек ичгинли ялы деп-

ди. Агсак мүрзе ятан еринден сапанчасыны чыкарып, хениз чекеришни чекмэге етишмэнкэ, Артык онуң элинден гаңрып алды-да, жүбүсине салды. Ондан соң онуң якасындан тутуп галдырды-да, кроватың үстүне хытладып урды, ики ян овурдына, сеңригине юмрук билен сугшурды. Гуллуханың агзындан-бурнундан ган акды.

Бабахан арчын Гуллухана илки юмрук дегенде:

— Да-ат, өлдүрди! Мили-ция! — дийип гыкылыклап гитди.

Докузынжы баш

Он единжи йылың гүйз айлары гелип етипди. Революцияның өрч алып галан янгын ялы тэзе жошгуны Руссияның хемме еринде гүнсайын дэл-де, сагатсайын мөвч урун башлапды. Генерал Корниловың Петроградың үстүне фронтдан гошун чекип, революция янгыныны ган билен сөндүрмек, Совети дерби-дагын этмек, харбы хэкимиетли хөкүмет гурмак сынагы долы хелэкчилик билен гутарыпды. Большевиклер партиясының Меркези Комитетиниң чакылыгына гөрэ, ишчилериң гызылгвардиячы отрядлары революцион рухлы харбы бөлүмлер хем Кронштадтдан гелен мүңлерче матрослар билен билеликде пайтагты горамак чэресине гиришипдилер, нетижеде контрреволюция агыр зарба уруңдылар. Корниловчыларың дерби-дагын эдилмеги халкың гөзүни ачыпды: Керенский хөкүметиниң хыянаткэр ролуны хем, эс-эрлериң, меньшевиклериң буржуазияның есирлигине чолашаныны хем эшгэр гөркезипди. Шонуң билен бир вагтда, Лениниң ёлбашчылык эдйэн партиясының, ягны большевиклер партиясының айгыт эдижи революцион гүйже эе боланы анык мэлим болупды. Меньшевиклер билен эс-эрлериң көпчүлиге болан тэсири гөрнетин йитип башлапды, көпленч ерде ишчилер хем солдатлар өз депутатларыны яңадандан сайлап, өз сеслерини большевиклер партиясының векиллерине берипдилер. Петроград Совети 31-нжи августда большевиклериң сыясатыны көпчүликлейин макуллапды. 5-нжи сентябрда Москва Совети хем большевиклер тарапына гечипди. Советлердэки ёлбашчылык ролы хемме ерде большевиклериң голуна гечйэрди.

Большевиклер партиясының көпчүлик дайхана болан тэсири-де гүнсайын артярды. Корниловчылар дерби-да-

гын эдиленден соң, миллионларча гарып дайханлар генераллар хем помещиклер контрреволюциясыны диңе большевиклер билен Советлериң басҗагыны, гарып дайханлары уршуң хеләкчилигинден гутарҗагыны, ери-сувы дайхана пайлап берҗегини дүшүнип башладылар. Дайханлар хемме ерлерде помещиклериң ерлерини эллеринден алып, өз эрклерине экмәге дурупдылар, Вагтлайын хөкүметиң җеза отряды онуң гаршысыны алып билмәнди, — миллионларча дайхан көпчүлиги революцион баш гөтерипди.

Керенскиниң буржуаз хөкүмети хүҗүм алып галан тәзе халк революциясының гаршысында өз гүйҗүниң эҗизлигини гүнсайын аңлаярды. Революцион вакаларың җошгунлы херекети хәкимиетиң тәзе сынп элине гечмегиниң тиз чәзүлмек меселесини орта гоюпды. Большевиклер партиясының «Хемме хәкимиет Советлер үчин!» диен шыгары ишчилер көпчүлигинде-де, солдатларың ичинде-де, гарып дайханлар арасында-да тәзе гүйч билен яңланярды.

Меркези Руссияда йүзе чыкан вакалар гиң үлкәниң хемме еринде пейда болшы ялы, Закаспи областыны-да херекете гетирипди. Ишчилер илкибада айлыкларының артдырылмагыны, иш сагадының кемелдилмегини, кәрханаларда ишчи контроллыгының ёла гоюлмагыны талап эдип башладылар, олар Вагтлайын хөкүметиң сыясатына гаршылык гөркезип, йыгы-йыгыдан иш ташлаярдылар, демонстрация гечирйәрдилер. Обаларың ач дайханлары болса эдере иш, гидере угур тапман толкунярдылар: кәбир байың урусыны ярярдылар, кәбир станцияда нирәдир уградылмакчы болунян галланың үстүнде җенҗел турузярдылар, кәбир ёлларда галла йүкли хөкүмет кервенини уярдылар. Гара иш үчин ички Руссия иберилен, шол ерлерде рус ишчилериниң тәсири билен агы-гараны сайгарып башлан, ёл бойы йүрегине энче затлар дүвен он бәш муң пәле-де гелип башлапды.

Ишчилериң, шол хатарда дайханларың хем революцион гүйҗүне ёлбашчылык этмек, оны догры ёла гөнүкдирмек зерурды. Область Советиниң хем, уезд Советлериниң хем ичлери мөр-мөҗекден долуды: оларда ёлбашчылык ролуна эс-эрлер, меньшевиклер хем буржуаз миллетчилер эелик эдйәрди. Меркезден ылхам алан Закаспи большевиклери шол әхмиетли ише ёлбашчылык этмек ниети билен өз топарчакларыны гурап башладылар.

Ашгабатда май айында гуралан он адамдан ыбарат топарың гурамачысы хем ёлбашчысы солдат Яков Ефимович Житниковды. Гүйз айларында болса большевиклер гурамасы Чәрҗевде, Гызыларбатда, Красноводскиде, Марыда, Байрамалыда, хем башга бирнәче ерлерде пейда болупды. Закаспиде шол большевиклер гурамасы энтек өрән әҗизди, эмма большевистик шыгарлар өрән бейикди, көпчүлигиң гүнсайын өсйән революцион активлигини басмак Вагтлайын хөкүметиң комиссарларына эйгертмейәрди.

Сентябрың биринҗи ярымында Дашкендиң революцион ишчи солдатлары әгирт митинг гурадылар, нетиҗеде, хәкимиетиң вагтлайын органы хөкмүнде Революцион Комитет гурадылар. Ревком хәкимиети бирнәче гүнләп өз элинде саклады. Керенский хөкүмети Дашкентдәки гозгалаңы басмак үчин генерал Коровенченконы баш эдип, җеза отрядыны иберди, граф Доррери болса оңа помошник белледи.

Шол хабар гүнүбирин Ашгабада етип, большевик топарының ёлбашчылары Житников, Молибожко, Батманов ишчилериң арасында өвүт-үндев ишини гурап, халк көпчүлигини Вагтлайын хөкүметиң ерлердәки комиссарларыны агдармага, хәкимиети ишчи хем солдат Советлериниң ыгтыярына бермәге чагырды. Ашгабатдан Гызыларбада, Гушга хем башга бирнәче ерлере өз үндевчилерини ибердилер.

Ишчи-солдатларың азлыгына гараман, шәхере ыгып дүшен ач дайханларың голдамагы билен Теҗен большевиклери хем Вагтлайын хөкүмете хем онуң ерлердәки комиссарларына гаршы митинг гурады. Шол митингде, обада йүреги карар тапман, бир сөй билен шәхере гелен Мавы-да барды. Ол обада Халназарың гаршысына хич бир чәре гөрүп билмедик, хич бир сөз айдып билмедик болса, митингиң дабарасы билен рухланып, көпчүлигиң гөчгүнли овазына өз сөзүни гошды.

— Ек болсун Вагтлайын хөкүмет! Ек болсун комиссар Антонов! Яшасын ишчи-дайхан хөкүмети!

Эмма Мавы шол гысгаҗык сөзүнден соң хашлап дем алды, эндамлары тикенекледи. Онуң улы мәрекеде биринҗи гезек агзыны яраны боланы үчин, бир хили утанды. Шонуң билен бир вагтда Халназар онуң гөзүниң өңүне гелип даянды. Ол гөзлерини алардып середйән ялы гөрүнди. Мавы бир затдан хедер эдйән ялы йыгрыл-

лан бирденко-де ослагсыз бир гүйч оңа турп берип, батлы сес билен гыгырды.

— Ек болсун Халназар бай!

Онуң шол сеси бирсыхлы гайталанян сөвешҗең революцион шыгарларың арасында йитип гитди.

Тарых сахыпасына йитмез мөхүр саляи шейле революцион херекет Теҗенде йыгы-йыгыдан довам эдйәрди. Эмма Вагтлайын хөкүметиң ерлердәки комиссарлары, Советлериң ичиндәки меньшевиклер, эс-эрлер, буржуаз миллетчи топарлары хич бир хыянатдан, хич бир вежералыкдан гайтман, үзүл-кесил чәре гөрмәге чалышярдылар: җансызлар, топарыны гоюн дерисине салярдылар, большевиклериң, революцион ишчилериң басан гадамларыны дерңейәрдилер, йыгынчакларыны даргатмага ымтылярдылар, ери геленде, аяк үстүне галмак үчин, өз меслекдешлерини, өзлерине табын адамлары яраглаңдырярдылар.

Бейик Октябрь революциясының гүммүрдиси бүтин ер йүзүни сарсдырды.

Петроград Советинде дабара билен гаршы алнан Владимир Ильич Лениниң 25-нҗи октябрда айдан гениал сөзи бүтин үлкә йылдырым йитилигинде ат чапды:

«Онуң зерурлыгы барада большевиклериң бирсыхлы айдып гелйән ишчи-дайхан революциясы йүзе чыкды... Руссия тарыхында шу гүнден башлап, тәзе бир сахыпа ачыляр, шу үчүнҗи рус революциясының өзи иң соңкы нетиҗеде социализм үстүнлигине етирмелидир».

Руссияның башга-да кәбир областларында эмеле гелши ялы, Түркүстанда-да контрреволюцион офицерлер, корниловчы юнкерлер, хөкүмет чиновниклери, кадетлер, саг эс-эрлер хем ерли буржуаз миллетчилер Советлере гаршы дуруп, пролетариатың социалистик революциясына яраглы гөреш билен җогап бердилер. Дашкентде көче урушлары яңадандан өрч алды.

Октябрың иң соңкы гиҗесиди. Теҗен демир ёл клубының ачык мейданчасында кән адамлы йыгнак гидйәрди. Большевиклер партиясының Область комитетиниң члени Ашгабатдан гелен Николай Артамонов хәзирки ягдай барада доклад эдйәрди. Бу сапаркы йыгнакда яраглы адамлар хем барды: ерли гарнизондан түпеңлериниң ужы найзалы бирнәче солдат, он-йигрими саны ишчиде-де берданка я-да сапанча барды. Шол берданкалардан бири Ма-

ва-да етипди: нилини сыпашына, оңа хөвесҗең середишине гарaңда, түпеңи өз өмрүнде биринҗи гезек элине аланы мәлим болярды. Мәрекәниң икинҗи бир четинде болса Артык отырды, онуң билинден салланян гапда алты оклы наган барды.

Мәрекәниң бир четинде гоюн дерисине гирен мөҗеклерден Гуллухан хем отырды. Ол өзүни соңкы гүнлерде большевик тарапдары гөркезмәге чалышярды. Әйсем-де болса Артыгың гөзүне гөрүнмезлиге җан эдйәрди. Гуллуханың үшерилйән гулаклары докладчының сөзүни үнс билен диңлейән ялы гөрүнсе-де, ала гөзлери нирәдир, нәме үчиндир алакҗаярды: кимедир бир зат ышарат эдйәне меңзейәрди. Президиумда отуран Карташовың гөреҗи онуң шол ягдайыны сызса-да, бирнәче гүнден бәри өзи билен хам-чам болуп, большевиклере йыкгын эдйәкини кемсиз ынандыраны үчин, онуң башга күй гөвнүне гелмейәрди. Әгер мәрекеде Гуллуханың барыны, ылайта-да шейле хилегәр херекетини Артык гөрен болса, белки, оңа бакан наган геземекден хем чекинмезди.

Ховада булут болмаса-да, асман айсыз боланы үчин гараңкылачды. Чигрек хова ачык йүзлери совук дили билен ялап, эндамлары бираз тикенеклетҗек ялы дуюлса-да, шинди чыдамаз ялы аяз ёкды. Гыш клубы гичден соң овнук-ушак ремонт эдилйәни үчин, йыгнагы оңа гечирмек мүмкин дәлди. Йыгнак ачык мейданда гечйәрди, пелтели чыра президиум столуны зордан ягтылдярды. Бүтин төверек дым-дырс парахатлыкды. Хатда паровозларың гук-гуклары-да эшидилмейәрди.

Үмсүм гараңкыда докладчының сөзи перт-перт яңланярды.

— ...Хак иш үчин нәхили гөрешмек гереги барада Петрограддакы ишчилер, солдатлар хем матрослар бизе бейик гөрелде гөркездилер. Олар большевиклер партиясының, бизиң сердарымыз Лениниң ёлбашчылыгы билен ярага япышдылар-да гозгалаң турудылар хем еңиш газандылар. Керенскиниң буржуаз хөкүмети агдарылды, министрлери болса туссаг эдилди. Ишчилериң хем солдатлар депутатларының бүтинруссия Советлер гурултайы халк көпчүлигиниң ислегине гөрә, хәкимиети өз элине алды. Гурултай өзүниң халка болан биринҗи йүзленмесинде шейле мәлим этди: ерлерде хеммә хәкимиет ишчилериң, солдатларың хем дайханларың депутатларының Советлерине гечйәр. Ёлдашлар, Советлер хәкимиети — сизиң өз ишчи-

-дайхан хөкимиетиңиз. Ол халкың хаҗатына өрән оңат дүшүнөни үчин, әхли зәхметкешлериң хал-ягдайларыны деррев оңатландырмагы өз өңүнде гойяр. Шол хәкимиетиң йокары органы болан Советлер гурултайы эййәм халкың бейик ислегини канагатландырарлык бирнәче канун кабул этди: ол яраšык хакында декрет чыкарды, урша гатнашян әхли халклара хем оларың хөкүметлерине йүзленип, адалатлы барлышык үчин деррев маслахата башламак барада теклип этмеги Руссияның ишчи-дайхан хөкүметине табшырык берди; ол ер хакында декрет чыкарды, шол декрет боюнча бүтин ер әхлихалк мүлкүне өврүлйәр, ким өз зәхмети билен бежерип әкмек ислесе, ерден пейдаланмага Руссия дөвлетиндәки әхли гражданларың хакы бар. Советлер гурултайы өзүниң соңкы маслахатында тәзе ишчи-дайхан хөкүметини — Халк Комиссарлар Советини сайлады, онуң башлыгына болса Владимир Ильич Ульянов — Ленини сайлады...

Рухы гөчгүн мәрекәниң хош овазы докладчының сөзүни кесди. Думлы-душдан шатлыклы сес яңланды.

— Яшасын ишчи-дайхан хөкүмети!

— Яшасын азатлык!

— Яшасын бейик Ленин!

— Бейик рус халкына шөхрат!

Килван телпегини ёкарык зыңып, богазына сыгдыгындан хош оваз билен гыгырды.

— Әхли халк, гөзүң айдың ха-ав!..

Пагта заводының ишчиси Герасимов:

— Яша, Килван!— диййип, оны гуҗаклады-да, гулагына бир зат пышырдады.

Гурултайың карарлары билен рухланан Мавы өз янындан хыял йөретди, чолашык пикирлери башындан гечирди.

«Бә, ер-сув хеммелере деӊ-дермиян пайланҗак болса, ондан маңа-да етермикән? Бә, мен хем ерли-сувлы, өз эркли адам болармыкам?.. Эйсем, Халназар бай оңа гөвнәрмикә?.. Асыл онуң мейлине-де гараман, инe, шу ер сениңки дийленде, мен оны нәме билен сүреркәм? Ханы менде гурал, ханы менде улаг?.. Я Халназар бай ялыларың өкүзлерини, дүелерини хем мениң ялы өйденичерлере, саллахлара пайлап берәерлермикән?.. Кими депип, кими дишләп, кими дырнаклап йыгнан эмләгини мениң ялы ар-юртсуалар билен пайлашҗак болса, Халназарың такга җаны чыкаймазмы?.. Ай, маңа нәме, гой, гөрүнде күре-

ги!.. Йөне вели, ол ганҗарышман, зат берерми?.. Ай, мен нәмәң аладасыны эдйән?.. Патыша хем онуң ызындакы дикмелерини агдарып уран Совет хөкүмети ялы аркадаянҗым барка, ине, шунуң ялы эхтибарлы яраг элимде ловурдаярка, Халназар нәмедир? Мениң йөнекейҗе бир питигим хем оны — дүйәң үстүнден багы үзүлип гачан галлалы ганар ялы гүрпүлдедер!..»

Мавы шейле чолашык пикирлерден соң Артамоновың сөзүниң довамыны диңледи.

— Революцияның душманлары энтек гаршылык гөркезмәге сынанярлар. Эле илмән, туссага дүшмән есерлик билен сыпан Керенский юнкерлери хем корниловчы казаклары пайтагтың үстүне сүрди. Дүйнки гелен телеграмма гөрә, корниловчыларың Петрограда бакан тәзе йөришини басмак үчин, Совет хөкүмети оларың гаршысына харбы бөлүмлери хем Балтик флотуның харбы пароходларыны сүрүпдир. Юнкерлер Москвада-да баш гөтерипдирлер. Дашкентде болса дөрт гүнден бәри көче уршы довам эдйәр. Бизиң Закаспи областымызда-да контрреволюционерлериң аяк үстүне галмаклары мүмкин. Эмма Руссияның эхли зәхметкешлери, ишчилери, солдатлары, дайханлары өз хатарларыны хас ыкҗам җебислешдирип, шол сынага гаршы яраг гүйҗи билен айгытлы гайтавул берйәрлер. Дашкент ишчилерине көмек үчин Гушгудан гиден бәш йүз солдат хем демирёлчулар эййәм барып етдилер, олар бәшатарлар, пулемётлар, еңил топлар билен кемсиз үпҗүнленен. Руссияның гиң үлкесиниң хемме еринде ишчи-дайхан революциясының үстүн чыкҗагына хич бир шек-шүбхе ёк. Әхлихалк революциясының үстүн чыкҗагы гүмансыздыр!

Шовхунлы эл чарпышык докладчының сөзүни өртүп гитди.

Гиҗе ярымдан агыпды.

Өзүне гетирилип берлен телеграмма шатлыклы гөз гездирен Чернышев оны Николай Матвеевиче узатды.

Телеграмма чаласын гөз гездирен Артамонов мәрекә яңадандан йүз тутды.

— Ёлдашлар! Халк революциясының өлчегсиз гүйҗүне ынха ене бир делил... Дашкентден гелен шу телеграммада бизе шейле хабар берйәрлер: контрреволюцион казаклар, юнкерлер, мусулман батальонлары дерби-дагын эдилди; генерал Коровенченко, онуң помошниги граф Доррер хем Вагтлайын хөкүметиң Түркүстан комитети-

...ахли членлери туссаг эдилди; эхли хэкимиет ишчи-эсгерлер депутатларының Дашкент Советине гечди...

Артамонов телеграмманы окап гутарманка, дабаралы гыкылык бүтин төвереге яңланып гитди.

— Яшасын Совет хөкүмети!

— Ур-р-а!

Шол секунтда болса айылганч паркылды дабаралы эл чарпышыгың үстүни өртүп гитди. Гойры тозан, овунҗак кесек бүтин төвереге долы ялы ягды. Президиум столуның янында ярылан гранат стол үстүндэки пелтели чыраны-да өзүниң елгини, тозаны билен сөндүрди. Кимиң өлени, киминиң яралананы мэлим болмады.

Ерли-ерден хасанакдап галан адамларың бейнилерини минутлык галагоплук гаплап алды.

Бирденкэ болса Иван Чернышовың батлы командасы яңланды.

Ховатыр үчин өңден ярагланан зэхметкешлер газаба мүнүп, шол минутың өзүнде думлы-душа бакан окдурылдылар. Гиҗе гараңкы болса-да, хүҗүм эдйэни, букдаклаяны, гизленип гачяны сайгармага көп санлы ыалдыз шөхлеси мүмкинлик дөредйэрди.

Гачха-ков тохум берлен ялы дарган, демир ёл бойларында, шэхер көчелериниң бурчларында, бутхана мейданында, уезд управлениесиниң голайында селчең атышык довам эдйэрди...

Артамонов, демир ёл клубуның кичиҗик отагыны вагтлайын харбы «таба» айландырып, Ашгабат большевиклерине, Дашкент Советине йүзе чыкан вака барада телеграммалар берйэрди. Чернышев шэхер гарнизонының аз санлы солдатларыны көмеге үндейэрди, сөвешиң хайсы участогына эхмиет берилмеги барада ондан-оңа ылгаярды.

Карташова революцион сөвешде өз гуҗуры гөркезмэге, өмүр бойы арзув эдип гелйэн совет гурлушыгы дөвүрүнде жаныгып ишлемэге ёвуз такдыр мүмкинлик бермеди. Эли сапанчалы Василий Дмитриевич хаятдан ашан бадына, гапма-гаршысындакы бир сапанчалы оңа:

— Элиңи галдыр! — диййип буйрук берди.

Шол секунтда болса ики сапанчаң икиси хем бирден атылды: ики сапанчалың икиси-де ики янлыгына гыйарды.

Василий Дмитриевичиң жан ажыгы билен балкылдаян ...... өз голайындакы гачянларың, ковалаянларың

гаймалашыгы илди, хених дуйгудан душмедик ушук гулакларына түпең таркылдылары эшидилди. Ол шол ковалаянларың, шол атянларың арасында болмак, душмана гүйчли зарба урмак ниети билен нәче урунса-да, ысгындан душен эҗиз гевресини ерден гозгап билмеди. Ол голларыны нәче узадяндырын, нәче сермелейәндирин хасап этсе-де, сапанчасы элине илмеди. Өз голайындакы урнуп ятаның соңкы деминдәки хыркылдысы гулагына иленде: «Өл, хайын!» дийип, бат билен айдандырын хасап этсе-де, бирденкә ал байдагың пасырдысы гөрежине каклышан ялы болуп, Чернышовы еңиш билен гутламак үчин нәче гыгыряндырын ейтсе-де, онуң сесини өзүнден башга эшиден болмады. Онуң шәхлеси өчен гөречлери мәзлешип башлапды. Бирден гол долы ач-яланач чүл чагалары онуң дашына үйшүп: «Папа!», «Папа!» дийшип, хер хайсы оңа бир зат барада гүррүң берйән ялы, хер хайсы ондан бир зат сораян ялы гөрүнди. Ол: «Балаларым, ягты дүнйәниң даңы атды. Дөвүр инди сизиң дөврүңиз!» дийип, оларың хер хайсыны тайлы гезек огшаяна дөнди. Бирден хем оларың улулары институтларда, кичилери обадакы школларда пәкизе гейнүвли, шат-хоррам окашып йөрене, улуларындан гелен шадыян хатлары гөзел квартирде, чай башында кейпихон окап отурана, шатлыклы дөврүң шөхратлы лезэетине гуванып, аялы билен сөзлешйәне, гүлүшйәне меңзеди... Бирденкә-де бир йыл озал демир ёл боюнда өлдүрилен оглуның гана булашып ятаны гөрежине чарпышып: «Са-ша!.. Са-а-ша!» дийип, хамсыгҗак ялы этди... Дүрли вагтда думлы-душда өлүп-йитип гиден доганларының кешби бирин-бирин онуң гөзүниң өңүне гелип даянды: «Ватан үчин, парлак азатлык үчин рус машгаласының шунча берен гурбаны бес дәлми?.. Ёк, шол гурбанлар дерексиз гитмеди. Рус халкының чыдамлы гайраты саясында совет халкының шөхратлы дөври инди башланды!» дийип самрады. Хакыкатдан-да, ол өз өлүгси гөрежине каклышян йылпылдылар асман йылдызлары болман, гүл өвүсйән Совет Ватанының дүнйә йүзүне барк урян шөхлесидир дийип душүнди.

Рус ишчиси большевик Карташов өзүниң соңкы деминде:

— Яшасын Совет хөкүмети! — диен дуйгусы билен җан берди.

Артык клубуң пессеҗик хаятындан товсуп гечип, төверегини сайгармак ниети билен бир агаҗың дүйбүнде

букуханда, өзүне бакан бириниң түпең гезейәнини сайгарды. Ол нәхили боланыны хем дуйман, чекерини гысанда, өзүнден-өзи атылян наганың алты окуны хем арасыны үзмән, ызлы-ызына гойберди. Онуң өзүне бакан атылан окларың үчүси сова гечип, бири онуң букулан агажына гелип урды. Ол өз гаршысындакы душманың серреленини сайгарып, чаласын топулды-да, бәшатарыны алды, эмма соңкы деминде хыркылдаяны нәче ики-бака агдарса-да, жубүлерини, голтукларыны, голай-голтумларыны гыссагарада нәче сермесе-де, ондан ок тапмады. Диңе атыландан соң зыңлып, даргап ятан дөрт саны бош пешеңе гөзи илди. Шол вагтда эли берданкалы бири онуң гапдалындан башга бирини ковалап гечди. Шол секунтда болса бейле гапдалдан бири берданкалыны атды, ол йүзинлигине түвдүрилип гитди. Оны атан адам бир күнчден кейтиклэп ашанда, Артык онуң Гуллухандыгыны кемсиз танады, хасыр-хусур оңа бакан бәшатарыны гезәнде, онуң ичиниң оксузлыгы ядына дүшди. Артык шол ок дегениң янына ылгап барып, демини санап ятаның килвандыгыны танады-да, онуң арыны душмандан өтерәк алмак ниети билен, онуң билиндәки оклы хатары гыссанмач чөзүп алып, бәшатарыны берданка чалышды. Гуллуханың ызындан ылгады. Эмма ол шол төверекде нәче тинтесе-де, хич ерден тапмады. Гуллуханы сыпдыраны онуң йүрегини килваның өлүмине болан гайгысындан-да бетеррәк аватды. Ол иң соңунда өзүне игенди: «Ах, мен өзүм акмак! Мен нәме үчин дегерли пурсады голдан бердим? Ягшы, окум ёк экени, түпең билен онуң кемпайына беремде, онуң келлечанагыны чым-пытрак этмейәрмидим? Агсак доңзуң гачып гутулып билжек гүманы бармыды? Шол хатамы Иван багышламаз!.. Асыл, онуң өкүнжи тә онуң башына етйәнчәм, мениң йүрегимде дүвүн болуп галар...»

Эйсем-де болса, Артыгың йүреги такат бермән, оны букдаклап гөзлемегинде довам этди.

Пагта заводының узын ишчиси Герасимов озал солдатлыкда болан болара чемелиди. Ол нирә хүжүм этмелидигини, ниреде букулмалыдыгыны килвана гаранда хас говурак билип, бәшатарыны өрән чаласын ишлетди. Тиз етишмели ерлерине онуң узын аяклары оңа кән көмек этди. Ол, ок билен уруп йыканларыны өз янындан санап. «Үч. Онуң бири Ашгабатдан гелен депеси сакар меньшевик, Икинжиси Арутюн хожайының заводыны эдара эдйән егени Вартан, үчүнжиси полковник Белано-

вич вагтындакы уезд управлениесиниң ёкары чинли чиновниги» дийип, дөрдүнжи бириниң кимдигини оңлы сайгарман, кә букуп, кә ылгап барярка, бирден гурсагы гызды, ер хем йылдызлы асман онуң дашында айланып башлады. Ол элиндәки түпеңини нәхили гачыраныны, өзүниң нәхили йыкыланыны дуйман галды. Өлүм ханжары өз хөкүмини чаласын йөредени үчин, онуң бейниси хәзирки айгытлы ягдайы пикирленмекден-де эҗиз галды.

Мавы киме ок атмалыдыгыны, кимиң дост — кимиң душмандыгыны оңлы сайгармады, биринжи гезек сөвеше гирени үчин, өзүни бираз йитирҗек ялы этди: нирә хүҗүм этмелидигине, ниреде гизленмелидигине-де акылы етмеди. Ол өз төверегинде кимиң барыны, кимиң ёгуны-да селҗермән, агзына гелшине гөрә: «Артык, кими атайын?» дийип сорады. Оңа җогап гайтаран-да болмады. Эйсем-де болса, думлы-душдакы таркылды онуң этини тиз бекетди. Оңа затворы нәхили чекмелидигини, окы нәхили салмалыдыгыны, нәхили атмалыдыгыны яраг берленде кем-кәс өвредилен хем болса, гыссагарада ол онуң тәрини тапмады, йылманак пил сапындан башга совук яраг тутуп гөрмедик гөмелтей бармаклары илгезик херекет этмеди, йөнекейҗе бир техникадан хем дүңле бейниси онуң тилсимине дүшүнмеди. «Вах, пил болман, йөнекей бир эгри гылыч болайса-да оны нәхили айламалыдыгыны, нәхили салмалыдыгыны билҗек вели, бу ичими тап ичигарың лал дилине дүшүп болямы нәме?» дийип зейренди... Мавының болуп дуршуны гөренде, мөн бир хайвандыр хасап эдип, оны дири есир алмак нияти билен оңа бакан бири окдурыланда, шол ягдайы вагтында сызан Мавы түпеңиң нилинден япышып, онуң депесинден индерди: «Ал, хайын, пайың!» дийип сеслендиэ түпеңиң дөвлен гундагы зыңылды, хүҗүм эден диң-аркан серрелип гитди. Өз эден ишине хайран галан Мавы хениз өзүни расламанка болса, ярагыны галдырып гачаның бири оны мәкәм гуҗаклап, аркан басды-да, бокурдагына мүнди. Мавы пәлеликден гайдып геленде ысгынсыз болса-да, Мехинлиниң бакысы оны кемсиз гурп-куввата гетирипди. Онуң үстүне атлайын мүнениң хем өзүне гөвни етйәрди: онуң тутуш гөвреси Мавының гарнына аграм берсе, гурплы гаты голлары бокурдагыны овуп башлапды. Шол секунтда Халназар онуң үстүндәкә «Бог!» дийип, мечев берйән ялы гөрүнсе, узакдан элем-

магап гелйон Мехинли: «Мавым, гайрата атлан!» дийип гыгырян ялы дуюлды. Мехинлиниң ышгына ганатланан Мавы жан ажыгына бир муңзэнде, үстүндәкини агдарды. Эмма ол онуң бокурдагыны сыпдырмады. Мавы хем онуң бокурдагына япышды. Ики гүйч кә богушды, кә юмруклашды, кә ол онуң ашагына дүшди, кә ол онуң үстүне мүнди. Икисиниң хем богазы авады, икисиниң хем эндамы сызлашды, икисиниң хем ысгыны гачып башлады... Эмма Мавы иң соңунда оңа өкделәп башлады. Ол онуң овурдына юмруклады, бөврүне сымсык урды, чем гелен ерине депди, оны халыс усургатды. Онуң алкымына яңадандан япышып, деминиң гелип-гитмегине серхет чекмек күйүне дүшди. Бирденкә болса онуң сечеленип ятан гоңрас сачына, яйбаң маңлайына гөзи дүшүп, бирнәче секунт даянды-да: «Хей, өзүң-э атлы казак болсаң герек» дийип ойланды. Эйсем-де болса, ол онуң демини түкетмек ниетинден дәнип, берданкаң кемери билен онуң ики элини аркасында мәкәм даңды-да, усурганың өзүни расламагына гарашды: Иван Черношовың янына есир алып баржагына, Мехинлиниң янында өвүнжегине өз янындан монча болды...

Шол вагтда узакларда атылян тәк-түк таркылды болаймаса, түпең сеси, эсасан, диңипди. Мавы түпең билен ураның келлечанагы ярылып, гана булашып, демсиз серрелип ятаныны сайгарды. Бирденкә болса бүтин эндамы гызды-да, өзүни бир хили мүйнли ялы сызды. Ол өз өмрүнде жанлы товук хем өлдүрип гөрмәнди, өзи ялы бир адамының өлүмине себәп болмагы, оны бир хили алжыратжак ялы этди. Шол секунтың өзүнде болса Халназарың гөзлерини алардып херрелйәни, «Ит оглы», «Доңуз оглы» дийип гаргаяны, хиле билен, алдав билен өвүни пәлелиге иберени, яс-яңыжа болса президиум столуның голайында гранат ярыланы гөзүниң өңүне гелди-де:

— Халкың гаршысына гиден хайының болжагы шудур! — дийип сесленди.

Душман дерби-дагын эдилип, революция гурбанлары гутнанянча, арадан эп-эсли салым гечипди. Гөзгалаңлы, ... ганлы гижәниң ахырында дурмуш тәзе бир ... акып башлапды. Сөвешжең зәхметкешлер клуба ... ыгнананларында, даңың дүйби саз берйәрди.

Дуры асманың балкылдашян йылдызларыны жошгунлы ягтылык кем-кемден ювудып барярды. Сөвеш гызгалаңы билен гызан гөврелер тәмиз хованың чигрегини яңы сыпып башлаярдылар. Етип гелйән ягтылыгы бушлаян хоразларың узындан-узак сазлашдырян гыкылыклары-да инди асудалык билен диңленйәрди. Асуда сап хованың ширин леззети-де инди дуйгур дуйгулара тәсир эдйәрди. Дем алмак-да инди еңләп башлаян ялыды.

Артамонов билен Черньшов еңиш барада, иберилмәге тайынланан гүйчлериң сакланмагы барада Ашгабада, Дашкенде гыссаглы телеграммалар хәзирлейәрдилер.

Яралылар кеселхана, дири алнан ессирлер түрмә иберилипди. Эмма Мавы алнан есири нирә экидилмелидигине дүшүнмән, түрмәниң ниредедигини билмән, өз есирини бир гезек клуба гетирип, бир гезек уезд управлениесине бакан экидип, кәерде саклап, кәте онуң билен сөзлешип, кә онуң үстүне чишип, кәте онуң агзына өз чекйән махоркасындан бир-ики ювдум тутуп берип, гижәниң соңунда оны шөвүр эдйән ялы узак вагт гездирипди. Даңың дуйби саз беренде, ол оны ене клуба алып гелди. Дөвлен берданканың нили онуң эгнинде болуп, гундагы болса элиндеди. Ол өз есириниң ызында апаң-апаң басып, йүзүни ёкары тутуп гелйәрди.

Ол Чернышов билен Артамонова гөзи дүшенде, ики аягыны жүп уруп, дөвүк гундагы ёкары галдырды-да, рапорт берди:

— Ёлдаш командирлер! Халназар байың батрагы, большевигиң нөкери Мавы өз боржуны өдеди: ынха бирини сизе дири гетирдим, бейлекисн болса өз билйәниңиз... топрак күшәй!

Чернышов онуң элини берк гысды.

— Саг бол, ёлдаш Мавы!

Мавы оңа нәме жогап гайтаржагыны билмән, бираз йкиржиңләнде, Артыга гөзи дүшүп:

— Кимдир-айт, ол сердар! — дийип сорады, бирденкә болса ядына дүшүп, элини маңлайына гөтерди. — Хава, мен Ленин сердара гуллук эдйән!

Мавының рапортына, жогабына, ондан соң сарымтыл муртларыны сыпалап, өзүне хайбат бершине йылгырман, гүлмән дурмак-да аңсат дәлди. Бирденкә болса ол өзүни мүйнли ялы сыпды-да, узур өтүнди:

— Ёлдаш командир! Мен оны билгешләнден этмедим.

Гавабыма чыдаман, хас зарплырак эңтерэйипдирин. Мени багышлаң!

Черньшов онуң нәме хакда узур етүнйәнине душүнмәни.

— Мавы, сениң нәме гүнәң бар? — дийип сорады.

— Мен... созаның гундагыны дөвдүм.

Иван Тимофеевич онуң эгниндеи гужаклады.

— Мавы, жаның саг болсун! Яраг кәндир. Революция арзан душенок. Биз бу гүн гадырлы ёлдашларың бирнәчесини гурбан бердик.

Шол гүррүңлере гулак асанда, Артыгың ынсабы өзүни гынады. Килван Керими атаның Гуллухандыгына ол шүбхеленмәнди, оны эле салып билмәнине, ёлдашының арыны алмак миессер гелмәнине онуң йүреги аваярды...

Онунҗы баш

Бейик Октябрь революциясы Керенский хөкүметини бүтин үлке, область, губерния комитетлери, комиссарлары билен биле сүпүрип ташлады. Бүтин Түркүстанда, шол хатарда Закаспиде-де хәкимиет Советлериң элине гечди. Большевиклер бүтин эдараларың ёлбашчылык ишлерини өз эллерине алмалыдылар. Эмма оларың гурамалары өрән аз санлыды. Хатда Ашгабат, Гызыларбат ялы шәхерлерде-де депутатлык орунларың аграмыны, хыянаткәр ишлерини азатлык хем демократия барадакы «мылайым» сөзлери билен өртйән эс-эрлер, меньшевиклер, буржуаз миллетчилер эеләпди.

Теҗенде-де ягдай шонуң ялыды. Теҗен Советиниң амал эдиҗи органы бәш адамдан ыбаратды: Октябрь өзгеришинден соң онуң башлыгы Иван Черныщовды, галан дөрт членин бири — ун заводындан бир ишчи, икинҗиси меньшевик пикирли мугаллым, үчүнҗиси ерли гарнизондан бир эс-эр, дөрдүнҗиси болса Гуллуханды.

Хәкимиети эле алмак ишиң диңе бир башлангыҗыды. Большевиклериң өңүнде өрән чылшырымлы меселе дурярды: эдараларың көне чиновник аппаратларыны дегишдирмелиди, оларың ичлерини чет адамлардан сапламалыды, олары Совет хәкимиетине вепалы сап адамлар билен беркитмелиди. Түркүстанда, ылайта-да Закаспиде шейле кадрлар ёкды. Түркмен халкында мүңден диңе еди саны чала соватлы, оларың-да көпүсиниң бейниси

дин билен, патыша сыясаты билен зэхерленени үчин, оларың көпүсине җан ынанмак мүмкин дэлди. Оба җемагаты бүтинлейин соватсызды, шонуң үчин хем гаранкыда галан дүшүнҗесиз дайханы совет ишине чекмек, өвретмек, пейдасыны дүшүндирмек адатдан дашары четин ишди.

Онуң ерине болса, шинди өз пейдасыны оңлы дүшүнмейэн дайханың башыны айламага чалышян дүрли сыпатдакы, дүрли реңкдэки элхенчлер өрэн кэнди. Областың меркези Ашгабатда октябрь гүнлеринден соң Облсовет «Закаспиниң Халк Комиссарлар Совети» адына өврүлипди. Закаспиде шол хэкимиетиң ёкары органы болуп, оңа эсасан большевиклер ёлбашчылык эдйэрди. Ашгабатдакы түркмен хем азербайҗан миллетчилери, өңки хан-беглер, руханылар болса өзлериниң контрреволюцион гурамасыны гурап, оңа «милли комитет» ат берйэрдилер, шол комитете патыша полковниги Ораз сердар ёлбашчылык эдйэрди. Шол комитет оба байларыны, сөвдагэрлерини, руханылары өз төверегине үйшүрип, Советиң ишине башардыгыча пэсгел берйэрди, биринҗи җахан уршундан гайдып гелен җигитлерден, генерал Корниловың чым-пытрак дагадылан нөкерлеринден өзүне атлы дивизион гурярды. Шол комитет ерлерде өз филиалыны гурамага, дүрли реңкдэки контрреволюцион гүйчлерден пейдаланмага, Совет хэкимиетине гаршы яраглы сөвеше тайынланмага чалышярды.

Овганыстана гачып гиден Эзиз Чапык Теҗене гайдып гелипди. Милли комитет оны гөтергилейэрди. Байлар, гөвдагэрлер, руханылар онуң дашына йылан гөрен торгай ялы үйшйэрдилер; олар онуң гөзүне ашык болман, зэхметкешлериң ашына авы гатҗак зэхерине ашыкдылар. Тире башлыклар, байлар, кэбир чиновниклер онуң дашына өзлерини горамак, гүнсайын өрч алян ачларың ховпундан сыпмак ниети билен үйшйэрдилер: оны өзлерини горап билҗек бир гүйч хасап эдйэрдилер. Эзиз хем олары кемсиз горажагына, оларың душманларына рехимсиз даражагына бол вада берйэрди. Ол өз ишини адалатлы алып барҗагыны хошамай сөзлер билен ынандыраны үчин, кэбир сада йигитлер хем онуң җадыгөй алдавына мейил эдйэрдилер, йыгынчагына нөкер болярдылар.

Эзиз өз ишини шеригат ёлы билен, «канун» билен йөретмек үчин ил ичиниң абрайлы адамларындан хасап

эдип. Векилден Гарры молланы, Бегден Алты сопыны, Утамышдан Аннагурбан юмурттачыны, Кэлден болса Халназар байы өзүне маслахатчы векил сайлатды. Ол өз «управлениесини» тире-уругдык дэбине гөрэ дүзди.

Шоллук билен Теҗен шэхеринде хем оңа голай обаларда ики гүйч довам эдип башлады: бир тарапдан, Совет, бейлеки тайдан, Эзиз хан. Совет гызылгвардия отрядыны дүзсе, Эзиз өз төверегине җигит топлап башлады.

Артык Теҗен шэхериндэки чакнышыкдан соң, бирнэче вагтыны обада гечирип, такаты, карары етмэн, ене шэхере гайдып гелипди. Дурмушың толкунлы акымыны өз бейнисинден дурулап гечирип билмейэн Артык энтек өз йөрелгесини аныклап билмейэрди. Теҗендэки ики гүйҗүң икисини ики янлайын салларлап гөрсе-де, өзүне, дайхан көпчүлигине оларың хайсының бэхбитлидигини энтек сайгарманды. Ол, элбетде, түйс хакына гаранда, Иван Чернышовың гурамасына, Совете гошулмалыды, онуң ынсабы-да шейле хөкүм эдйэрди. Онуң йүреги-де шондады, оны халк хөкүмети дийип дүшүнйэрди. Эмма Совет членлериниң арасында онуң писинди отурмаян адамлары, ылайта-да Гуллухан барды. Ол халк душманы болан Гуллуханлар билен сөвешип гелипди, бирденкэ болса Гуллуханың Совет адамсы болуп чыканы онуң акылына сыгмаярды. Гуллуханың окы зерарлы еңи ёлук килваның соңкы деминде тисгинип ятаны хениз хем онуң гөзүниң өңүнден гитмейэрди. Онуң гөрнетин душмана җаныны ынанып билмеҗеги анықды. Ол Гуллухан билен хич вагтда бир ёла гадам уруп билҗек дэлди. Гуллуханың көпден бэри өзүни ёк этҗек болуп йөренини хем ол говы билйэрди. Ол икиси барлышыксыз душманды. Артык оны бир өзүниң дэл-де, бүтин халкың душманы хасап эдйэрди, шоңа-да ол берк ынанярды. Артыгы хеммеден бетер ынҗыдян зат, онуң досты, мугаллымы Иван Чернышов Гуллуханың кимдигини сызса-да, шол гиҗеки чакнышыкда Гуллуханың улы роль ойнаныны Артык оңа дуйдурса-да, Советде шейле харамзада билен биле отырды.

Артыгың ганының гызгынлыгыны Чернышов билйэрди, гөзүнде окы болса Гуллуханы урҗагыны-да аңлаярды. Артыгың Гуллуханы шол гиҗеки хыянаты билен айыпланына Чернышов, белки хем, шонуң үчин ынанан дэлдир. Шол гиҗеки сөвешде Гуллуханы гөрен адам ёк-

ды. Артыгың өзи хем диңе Гуллухана меңзеш кейтиклəй гачян бир адамың сулбасыны гөрүп, диңе өз янындан шолдур дийип тассыклапды. Əлбетде, ала гараңкы гиҗеде ялңышмак хем кын дəлди. Бүтин өмрүне патыша хызматкəри, патыша чиновниклери билен багланышыклы болан Гуллухана Чернышовың өзи-де ончаклы ынанмаярды. Гуллуханың большевиклер тарапына ак йүрек билен гечмəн, шахсы максат билен гечени-де аңлаярды. Шейле адамың, гүйҗүң ол тарапының сəхелчеҗик агдыкдыгыны аңлайса, шол сагадың өзүнде душман тарапына гечип билҗегини-де унутмаярды. Советде Чернышовың халы өрəн агырды. Оңа вагтлайын ылалашыкдан башга чəре ёкды, хəзирки вагт Гуллухан ялылары пейдаланмагы хем талап эдйəрди.

Артык билен сөзлешип башландан, онуң ики гөвүнлидигини, сөз урщуның гедеклигини Иван Тимофеевич деррев аңлады. Шонуң үчин ол муртларыны сыпалап, ынҗылы бир сес билен сөзледи:

— Артык, сениң бараңда мениң пикирим бүтинлейин башгады. Сени мен хакыката дүшүнип башлан революционер хасап эдйəрдим. Сениң хəзирки сөз урщуң мени хайран галдырды. Гөрйəн вели — мен ялңышыпдырын. Совет хекимиетиниң диңе бир ишчиңки болман, шонуң билен бир хатарда дайханыңкыдыгына сен хениз хем дүшүнеңокмы? Сен хорланан — мен хорланан. Сен гарып — мен гарып. Хорлананың, гарыбың орны, əлбетде, Совет болмалы...

Артык оңа кинаялы совал берди.

— Гуллухан хем «хорлананмы»?.. Онуң хем орны Совет болмалымы?

— Артык, экин ичинде яндак гөгерени билен, ондан эл чекмек болмаз ахыры!

— Экиниме эе болҗагым чыным болса, мен яндагы көки-дамары билен ковлəп ташлардым.

— Эгер оңа сениң гүйҗүң етмесе?

— Евар эдерин!

— Евары ким билен эдерсиң?

— Дайхан билен.

— Дайхан билен... Иң яман ери хем, Артык, дайхан көпчүлигини биз энтек өз төверегимизе топлап билемзок. Онсоңам, хəзирки вагт өрəн эсерденлик талап эдйəр. Сениң айдан бир сөзүң өрəн догры: бизиң яш дурмушымызың тəзе өссүримине пəсгел бермез ялы, көне дөврүң пы-

танакАы яндагыны бизиң рехимсиз суратда гопармагымыз зерур. Эмма шоңа бизде хэзир мүмкинчилик бармы? Биз хениз гарып дайханлары өз аркадаянжымыз эдип билемзок, шол ишиң өзүне болса-биз өрэн эсерден дарашмалы. Биз сэхелчежик ялңыш гойберсек я бир меселеде акмал галсак, думлы-душдан өрч алып галан душманларың хәкимиети бизиң элимизден гаңрып алмаклары мүмкин.

Иван Тимофеевичиң гетирен делиллери, элбетде, догры, Артык оңа ынаняр, эмма ол Совете гөз гездиренде, онуң гөрежиниң өңүнде Гуллуханың йигренжи сыпаты гелип даяняр. Артыгың дар бейнисини гаплап алан, йүрегини мынчгалап, алдым-бердиме салян пис Гуллухан онуң бүтин пикирине зелик эдйэр. Артыгың элинде болса Чернышова йүрегини ачып гөркезерди: «Иван, серет, шу яра, хий, битерлими?» дийип сорарды. Эмма ол онуң элинден гелмейэрди. Артык өз йүрегиниң азарыны, өз ислегини дил билен дүшүндирмэге чалышды:

— Иван, Советиң ишчи-дайхан гурамасыдыгына мен дүшүнйэн. Йыгнакларда-да шейле дийилйэр, шейле болмалы хем. Сен дайхана дост, маңа догандыгыңы хем билйэн. Эмма Советиң ичиниң мөжек гатанжы бар. Халкың ондан чекен жебри, килваның өлүми мениң гөзүмиң өңүнден гиденок. Ол хер хили доңа гирсе-де, дили йүрегиниң терсине сайраса-да, тэ өлйэнчэ, өз йыртыжылыгына довам этжегине мениң шеким ёк. Мен гөзүм гөрүп дурка, өзүми нэхили ода урайын?

— Артык, мөжекден улы ёлбарс бардыр. Мөжек бир я ики болса, биз хас көпрэкдирис.

— Иван Тимофеевич, токайы бир учгун хем яндырып билер.

Артыга дүшүндирип билмедик Иван Тимофеевич ынжылы бир сес билен сорады.

— Сен, эйсем, маңа ынаноңок-да?

— Сен мениң тенини кессең, вах дийсем — намарт болдугым. Сен йөнекей «өл» дийсең, мен тогаланып гаЛарын. Мен сениң голтугың ашагында гизленен алахөврене ынанамок. Догры, сен мениң аркамы сыпарсың, мени горарсың, эмма ол саңа-да дуйдурман, мени чакар, белки, ери гелсе саңа-да зэхерини пүркмэн дурмаз.

— Артык, сен ялңышярсың...

— Ялңышман өлүме барандан, ялңышып, яшан ягшы.

— Эйсем...

Артык онуң сөзүни кесди:

— Ёк. Сениң билен. Совет хөкүмети билен достлугым өлйәнчәм гутармаз. Сен өз гурамаңы саплан гүнүң, мен сениң яныңда пейда боларын. Шоңа сен берк ынанай!

Иван Тимофеевич шейле кеҗеңеге гарашмаярды. Ол Артыгың вепалылыгына, халк тарапдарылыгына, начальниклере, байлара гуллук эден волостнойлар, арчынлар, мүрзелер, дилмачлар билен хич вагтда илалашып билмеҗегине кемсиз ынанярды. Артыгың көмеги билен ол обада партия ишини алып барып билҗегине-де умыт баглаярды. Иван Тимофеевич хәзир өзүнден-өзүне нәразылык дуйды: ол түркмен хәсиетине гөрә оңлы гүррүң тапмады, яш дайханың кечҗе дүшүнҗесини догры пикире айландырып билмеди. Ол, гүррүңе довам этмезден өң, Артыга нәхили сөзүң тәсир этҗеги барада ойланды. Оны йөнекей сөз билен гөнүкдирип билмеҗегине акылы етди. Шонуң үчин ол оңа вәшилик билен хабар гатды.

— Артык, сениң дилиң бир зат диййәр, йүрегиң башга яна товланяр.

Артык оңа чынлакай җогап гайтарды.

— Иван, дилиң сакасы йүрекде болар.

— Артык, дүшүн...

— Иван, мен саңа, сен халыс Иван Тимофеевич болан вагтыңда дүшүнерин. Энтек сен...

Иван Тимофеевич нәразылык аламаты билен гашларыны бүрди.

— Артык, тукет!

Артык гөвүнсиз йылгырды.

— Боля, Иван, мен гутардым.

— Сен бизиң гвардиямызда взвод командири болуп галясың.

— Сениң взводыңда йөнекей солдат хем болуп галарын. Эмма Агсак мүрзәңкиде янаралам болсам галман.

— Галарсың!

— Галман!

Иван Тимофеевич гапыдан гелен гуллукча буюрды.

— Комиссары мениң яныма чагырың.

— Иван, комиссар дийип, Агсак мүрзәни мениң яныма гетирсең, эдил өз гөзүң алында онуң бөврүни гараладарын!.. Сен комиссарыңы бүтин отряды билен хем чагырсаң, мениң йүрегим этмесе — саклап билмерсиң!

Иван Тимофеевич бираз ойдан соң, Артыга дүшүндирмеге башлады.

— Артык, сен акылсыз йигит дәл. Мениң саңа яман лыгымың ёгуны өзүң билйәсиң. Сен маңа гулак гой: Совет нийүнки? — Ишчи хем дайханыңкы! Дайхан өз хукугына, ере-сува диңе өз хөкүметиниң — Советиң үсти билен ее болар! Сен овнук меселә, шахсы душманлыга ерип, Советден эл чексең, дайхана, өз хөкүметиңе хыянат этдигиң болар. Сен бу ерден гидип, өйүңде аркайын ятмарсың. Сениң хәсиетиңи мен билйән ахыры. Сен Эзизе барып гошуларсың: Совет хөкүметиниң душманына гурп берерсиң. Эзиз ким? Эзиз байлары кулаклары, руханылары өз дашына топлан хан пикирли бир галтаман...

Артык онуң сөзүни кесди.

— Иван, мен сенден Эзиз барада маслахат сорамок.

— Сен оны сорамасаң хем, мениң оны саңа айтмак, дүшүндирмек борҗум! Сениң ялы алданан дайханларың көмеги билен онуң бираз үстүнлик газанмагы хем мүмкин. Эмма узак дәл! Халк өзүниң достуны, душманыны тиз танар. Халк, большевиклер партиясы, Совет хөкүмети капитализми парчалады. Онуң гаршысында Эзиз ялы овунҗак феодал нәмедир? Гүйчли сил өңүнде чөп-чалам нәмедир, овнук-ушак дашлар хем дурмаз!

Чернышовың хакыкат сөзи Артыгы ойландырды. Иван Тимофеевич онуң дүшүк сулхуна гөзи дүшенде, Артык өз акылына айланды дийип дүшүнди. Эмма Артык бирденкә еринден галды-да, Чернышова чиңерилди.

— Ёк, мен Совет хөкүметиниң душманы дәл, хич вагтда болман хем! Мен Гуллуханың, арчынларың, волостнойларың душманы. Сен шолардан сапланан вагтында, дири болсам, сениң яныңда хәзир боларын!

Артык онуң билен хошлашман, гапа бакан йүзленди. Чернышев оны хайбатлы сес билен саклады.

— Артык, даян! Мениң сөзүмиң соңуна гулак ас. Сен өз йүрегиңе нәме дүвениңи мен дүшүнйән. Шиндем бир пилле, соңкы гезек ойланып гөр. Сен, мен хич вагтда Совет хөкүметиниң душманы болман диййәсиң, ерән говы. Артык, мен саңа ынанян. Йөне вели, Артык, ики худая бирден гуллук эдип болмаз! Сен Эзизе гошуларсыңда, ишчи-дайхан хөкүметиниң душманы болуп галарсың. Соңра өкүнерсиң — пейда бермез. Ал байдак астында гуллук этмек — нәхили улы багт! Ондан гөзүңи үйтгет-

мек мүмкин дәл, шонуң астында, асыл, өлүм-де ажы дәл!.. Сен овнук сүрә ковалашярсың. Догры, мен Гуллуханы танаян. Эмма ол Совете сайланан адам. Эзиз болса Совет хөкүметиниң бүтин душманларыны өз төверегине йыгнап, бизиң үстүмизе чозмага пурсат араяр. Сен шоңа, хакыкатдан хем, дүшүнеңок!..

Артык ене бир зат айтмак исләнде, бейнисиндәки пикирлер гарышды-да, элини салгап чыкып гитди.

Иван Чернышовың янындан чыкып гиденде, Артыгың аягы эдилмеди: гөвреси херекет этсе-де, йүреги онуң янында галан ялы энтирәп гитди. Ол, көчеден барярка, душундан гечен адамлары гөрмеди, көчәни кесип гечмекчи боланда, шакырдап гелйән арабаның сесини эшитмеди, тас өзүни урдурып, тигриң ашагында галыпды. Шол бармана, йыкык көприң агажына бүдрәп, элини ере дирәп галды. Ол өз янындан «Маңа аздан-көпден дүшүнҗе берен ким? Иван. Мениң яман гүнүмде гынанан, шат гүнүмде бегенен ким? Иван. Мен өлүме аяк басамда, маңа гөвүнлик берип: «Артык, мерт бол!» дийип гыгыран ким? Иван. Иң соңунда маңа сүйтдеш доган ялы ялбарып япышян ким? Иван» диен ойлар билен басан эдимини гайдып алмакчы болды. Шол вагтда болса алашасыны алдырып, аягыны сүйрәп гайданы, Җумадурдының чайханасында чиновниклериң өзүни масгаралап гүлйәнлери, аяклары гандаллы барярка, Агсак мүрзәниң арчының, волостнойың кейп эдйәнлери, иң соңунда Гуллуханың бирнәче гүн мундан өңки хәкимсиремеги гөзүниң өңүне гелип: «Ёк! Мен Ивандан арамы ачамок. Мен Гуллухандан, волостнойлардан йүз өврйән. Я мен олары алып ятарын, я олар мени» дийип, ыкҗам гадам урды.

Эзиз ханың диваны Аннагочагың кервенсарайындады. Артык баранда, ол яныны яссыга берип, ойланып ятырды. Ол Артыгың йүрегиндәки галагоплугы — йүзүниң салыклыгындан аңлады. Шейле-де болса, оны сайгармазлыга салып, айбогдашыны гуруп отурды.

— Ери-ов, Артык, кейп ненең?

Артык йүзүниң салыклыгына кыбапдаш ысгынсыз җогап берди.

— Ай, кейпем, боля-да... шу вагтың кейпидир-дә.

Эзизиң Артыга гечен йыл гөвни етипди, Овганыстанда болан вагтында-да, оны унутманды. Артык ялы

адамлар оңа хәзир хас хем дервайыс. Шонуң үчин онуң гөвнүни тапмагы — өзи үчин борч билди.

— Артык, Эзиз хан сениң билен, саңа меңзешлер билен Эзиз хандыр. Мен сени өзүмиң саг голум хасап эдйәндирин. Сен чекинме-де айт: ким сениң гөвнүңи йыкан болса, мен онуң өйүни сындырарын!

— Ай, Эзиз хан, бир мениң гөвнүм йыкыланда нәме, дикеленде нәме? Иш гарамаяк дайханда бар.

— Ба-а, Артык, хөрпи яман ёкардан тутдуң-ла!

— Өтен йыл сени хем шейлемикәң дийип дүшүнипдим?

— Мен озал нәхили болсам, шинди хем шейледирин. Эзиз хан улаландыр диен ой гөвнүңе гелмесин. Саңа айратын үнс бермәнимиң, сениң хал-ахвалыңы чынлакай сораманымың себәби, тәзе гуранжа боландан соң, иш-аладаның көплүгиндендир.

— Эзиз хан, кеп онда дәл.

— Эйсем, нәмеде?

— Мен сени көпчүлик дайханың бирден-бир хоссары хасап эдйәдим. «Байлар ишиңизе каст этжек болса, гайгырмаң» диениң хениз хем ядымдан чыканок. Эмма хәзир сениң дашыңа үйшүрйән адамларыңы, маслахатчыларыңы гөрйән вели, сенден хем гөвнүм гечип баря.

— Шейле диймек билен кими назарда тутясың?

— Мен бейлекилерин-ә öнчаклы танабам дурамок. Йөне Халназар байы танаян. Ол халк тарапдары дәл-де, халкың душманыдыр, ша тарапдарыдыр. Олам шу ерде гөрненден соң, бейлеки маслахатчыларың хем шонуң тайымыкан хасап эдйән.

— Халназар бай...

— Ол шу вагта ченли мениң, маңа меңзешлериң сүңкүни гемрип, йилигини соруп гелен адам. Сен хем шонуң маслахаты билен иш гөржек болсаң, өңки волослар билен араңызда кән тапавут хем болар өйдемок.

— Артык, сен ойланман сөзлейәрсиң.

— Ек! Эзиз хан, мен йүз өлчәп, бир кесйән.

Артыгың гөнүмеллиги, онуң гоян меселеси Эзизи рахатдан айырды. Онуң мама дишән йүзүне ынжы аламаты гелип гонды, мәхнет гөзлеринде гызгылт чызгымлар сайгарылды, габаклары рахатсыз галып-ятды. Ол өзүнде болан гозгалаңы билдирмезлик нието билен ынжалыклы отуруп, жаныгып сөзледи. Шейле-де болса, онуң ягжымак ёгын сесинде ынжы аламаты эшидилди.

— Артык, сен билйәмиң, мен нәме үчин патыша хөкүметиниң үстүне чозудум? Мен ким зерарлы юртдан гачгак болдум? Харам арчынлар, нежис волостнойлар зерарлы дәлми? Сен оны биле-биле, мени нәхили волостнойлар билен деңлейәсиң?

Әзизде болан үйтгешиклигиң бары Артыкда-да пейда болды. Шейле-де болса, ол өз сесине бат бермән, хаял, сыңңытлылык билен сөзледи:

— Әзиз хан, сен энтек үсти басырылгы, бир чанак сүйт. Сен өңки сүйтлүгиңде галҗакмы, гөнезлигиң етип уяҗакмы я-да өтерәк дүшүп туршаҗакмы? Оны өңүнден айгыт этмек кын. Мен сени хениз хич киме деңәмок. Мен сениң етмез ериңи яшырып хем билҗек дәл; достуң айыбыны йүзүне айт диен накыл бар.

Артыгың Әзизи сынлышы, онуң газабыны хас артдырарлы болса-да, ол онуң үчин дарыкман, гайта, хәзирки сыпатына гелишмейән мылайымлык билен сөзледи.

— Артык, сен, чакы, мени ягшы танаңок. Мен, аркаларыны агаларына даяп, чикҗерип гезйән, энеси яламадык, чөп дүйби волостнойлар тохумындан дәл. Мен Чапык сердарың оглы. Менден, бир-ә, ики сөз чыкмаз, бир-де, халкы ынҗыданымы эшитмерсиң. Мен сениң сөзүңе, әлбетде, дүшүнйән. Алты сопы я Халназар бай мениң доганым дәл, оларың гепи мениң үчин китап сөзи хем дәл. Сен бир зады дүшүн: хөкүмет ишинде сыясат герек. Халназар бай хем, бейлекилери хем энтек шол өңки байлыклары; шиндиз хем оларың ызына эерйәнлер кән...

— Мениң хем айтҗак боляным шол.

— Сен энтек бираз гулак ас. Ери геленде, душмандан хем хайырланмак герек. Аягым ер тутянча, мен олардан пейдаланарын. Мен олара маслахат саларын, айдан сөзлерини диңләрин, эмма этҗегим ичимдедир. Сен ерсиз меселе билен башыңы агыртма-да, йүрегиңи бире багла, элиңе яраг ал.

Артык бираз ойдан соң дикарынлап җогап гайтарды:

— Мениң Халназар билен бир сарайда дәл, бир обада-да дәл, хатда бир илде-де мәшим бишишмез. Халназар сениң янында болҗак болса, гатам гөрсең, мен сениң ярагыңа япышман!

— Артык, сен яшлык этме. Сен, йигит шекилли йигит боланың үчин, мен саңа түркмен кылыгына гөрә хормат гойян. Сениң бараңда, сен болмасаң — ене бири экен-дә

дәшмәге мениң дилим баранок. Мен сениң билен бир адам. Мениң янымда болсаң, сен хем мениң билен адам боларсың. Сен сабрыңы эле алма, бираз тагапыл эт. Эгер Халназар саңа бир агыз аграмлы сөз айтса я кечҗәңе гитсе, мен онуң өйүни башыңа юмырын, ёк, сен өзүң юмырсың!

— Ай нәбилейин? Мен сениң нөкериң, ол сениң маслахатчың болуп дурка, терезиң ондан тайы салдамлы гелермикән өйдйән?

— Артык, маңа касам этдирмеҗек болсаң, мениң сөзүме ынан. Халназары сен, асыл, мениң векилим хасап этме, ислесең, онуң бүтин эмләгини сениң өз ыгтыярыңа табшырайын.

Артык өзүни нәхили бишишендирин хасап этсе-де, Эзизиң айлавлы сөзлериниң арасындан сыпып билмеди. Онуң Халназары Артыга гурбан бермеги, элбетде, мүмкинди. Эмма Артыгың дүшүнҗеси, онуң талабы — еке Халназардан дынмак билен чәкленмән, шоңа меңзешлериң барының аягына палта урмакда, шонуң билен дайханың эркини өз элине алып бермекдеди. Эзиз шоңа дөзҗекми, ёкмы — шол ери гүмүртикди.

Эйсем-де болса, Артык Эзизиңкиде сакланды.

Эзиз Гызылханы, Артыгы баш эдип, өзбашына отряд дүзди. Оларың эгнине ай-йылдыз нышанлы яшыл погон дакды. Патыша гутарандан соң, яраг диңе эгни погонлылара дәл, обадакы гурплурак адамлара-да етди. Хатда Дашховза, Хыва йүклемек билен яраг совдасы башланды.

Теҗен Совети болса Гуллуханы, Келевханы баш эдип, гызылгвардия дүзди.

Кичиҗик шәхерде ики гурама, бир көчеде ики дүрли отряд пейда болды. Оларың хер хайсы бири-бирини басмарламага чалышса, отрядларың хер хайсы бири-бирине хың урды. Көчәниң бир йүзүнде гызыл муртлы, гызыл йүзли, тогалак Гызылхан гылыҗыны гышык дакынып, ыранып йөрди. Онуң ызындакы нөкерлери муртларыны хыңранан көпегиң гуйругы ялы пеззердишип, аларан гөзлери билен көчәниң икинҗи тарапына бакан гарадылар, земзен ялы чишдилер. Көчәниң икинҗи йүзүнден муртлары бир пенҗе, гөзлери юмрук ялы, гарны гапак ялы, даяв, хайбатлы Келевхан били маузерли, эгни гылычлы абшарылып, Гызылханың үсташыры асмана азм урды. Онуң ызындакы нөкерлериниң эллери түпеңлеринде болса, аяклары батлы инип галды, гөзлери көчәниң икинҗи [illegible] газап билен гарады.

Ики дүрли ики отряд бири-бирине бирсыхлы азм урды.

Олара хайран галыжлык билен середен, олары кемсиз сынлап Черкез ичиндәки оюны дашына чыкарды.

— Хий, шундан бетерем бир ишигайтгынлык бормы?

Он биринжи баш

Гиң тамың ичинде, халының үстүнде Эзиз хан өз векиллери билен телпеклерини гапдалларына ташлап, асудалык билен яйнашып отырдылар. Өйләниң пенжиреден гирйән йити гүнеши оларың яңы сырылан такыр келлелеринде ялпылдаярды. Кәселере гуйлан ажымтык гөк чайлар бугарярды. Аяклы чилимиң түссеси, тамың гиңлигине гараман, тот болуп айланярды.

Эзизиң бир гапдалында, чиглек будуның үстүнде гыллы күти элини гоюп, гара сакгалы торба ялы Аннагурбан юмуртгачы отырды. Онуң этлек гоңур йүзүнде, саммыклач гараян сымгылт гөзлеринде дүнйә аладасындан хич бир зат гөрүнмейәрди. Онуң дашкы гөрнүши хем сыясат адамсына меңземән, дурмушдан атгайтарым ызда галан урп-адат адамсына чалым эдйәрди. Онуң ковахат ызарлышы хем адамчылык хәсиетине гелишмән, дүе гәгирен ялы, бир хили гөмелтейди. Бир вагт онуң машгаласындан бирине бири эл гатан болара чемели. Ол, адата гөрә, онуң гулагыны кесмән, юмуртгасыны овкаланмыш. Шонуң үчин хем иллер оны геңиргәп, оңа «юмуртгачы» лакамыны дакындырлар.

Юмуртгачының гапдалында, йүзүниң ортасы ойрак, маңлайы түңңүрәк, япбашык бурны этлирәк, тегелек сакгалы агзына гайдып дуран, япырык, орта бойлы Гарры молла отырды. Онуң чуканак гара гөзлеринде бир хили йитилик болса-да, болгусыз ойнаян кичижик бәбенеклери зехин билен селжерйән гөреже меңзейәрди. Ол-да юмуртгачы ялы соватсыз бир адам болуп, молла лакамы оңа я атасындан, я бабасындан, я-да еди пуштундакы бир элипбийи билйән адамдан галан болара чемели.

Онуң бейлесинде биз көйнегиниң әзякасы гәзлән, гысга ак балагындан чорлы өкжеси, агажет гызыл инжиги чыкып дуран, ужы човлы, мор сакгаллы Алты сопы отырды. Онуң меле дон геймеги, элинде тесби санамагы, сопулык лакамына эе болмагы: таквалык, таңрыпараз-

лык үчин болман, эдйән огурлыгының үстүни өртмек үчин бир перде болара чемелиди. Онуң гызыл чылгымлы айылганч йити гөзлерине гаранда, онда рехим-шепагат ёкундан хич бир зат сайгарылмаярды. Онуң шол айылганч кешби үчинми, кеҗеңек чылкасыз сөзи үчинми я мезхепсизлиги үчинми, халк оңа «Акял» лакамыны хем дакыпды. Ол хем Артык билен биле Ашгабат түрмесинде отуранлардан бириди. Ол гозгалаңа гатышса-да, халк бэхбиди үчин гатышман, ханлык, беглик деврүни гайталамак үчин, хас догрусы өзүне абрай газанмак үчин гатышыпды.

Алты сопының бейлесинде Халназар бай билен Мадыр Ишан отырды.

Мадыр Ишан отуз бэш яшының йигримиден ёкарсыны приставларың, волостнойларың дилмачлыгында гечирен, шоларың аркасындан өзүни ил ичинде танадан, гараягыз, гурт гөз, гоша маңлайлы, эңеги ясы, яңагы түмми бир адамды. Ол рус дилини сакынман чалт гепләни үчин, халк оңа «Мадыр» ат гоюпды. Оба яшулулары, уламалар билен гүррүңдеш болан вагтында, шерг дили билен сөзлешип, йөнекей сыясат сакланы үчин, дилмачлар оңа киная билен «Ишан» лакамыны дакыпдылар. Нетиҗеде, онуң Гурбан Сәхет фамилиясы — Мадыр Ишана өврүлипди.

Хәзир хемайын чай ичишип отурсалар-да, меселе «хөкүмет» ишини алып бармак барада барярды. Овганыстандан алып гелен таглыматы, өз янында беслэп гоян ниети болмагына гараман, Эзиз шол барада векиллерине маслахат салды. Алты сопы айылганч гөзлерини төверегиндәки отуран адамлара гездиренден соң, сөзе башлады:

— Эзиз хан, бизиң үчин тэзеден канун чыкармага хаҗат ёк. Мухаммет пыгамбериң мундан мүң йыл озал дүзүп гоян кануны бизиң үчин гышарныксыз догры ёлдур. Биз өз ишимизи шеригат дүзгүнине гөрэ алып бармалыдырыс. Биз герекли еринде ахунлардан хем маслахат сорамалы. Билимдар ахунларың бири казы белленсе хас хем ягшы боларды. Онсоңам, бизиң алып баржак ишимизде рехим диен зат болмалы дәлдир. Шеригат талап эдйәми — гүнәкәриң герекли агзасыны кесип ташламалы. Шеригат буюрярмы — өлдүрмели. Шеригат макул билйәми — дардан асмалы!

Алты сопының соңкы сөзи Халназара оңат ярады. Ол

өз яныңдан: «шол чәрәни хөкман Артык барада гөрдирин!» дийип ойланды.

Икинҗи сөзи юмуртгачы алды. Онуң дили овурдына сыгмаян ялы, диййҗек задына ысмаян ялы, леллим гепледи.

— Хава, гараз, Алты сопының айданам догрумышын. Йөне вели, ковахат диен бир задам бармышын. Илден чыксаң-чык, ковахатдан чыкма дийленмишин. Хава, шергем-шерг вели, бизиң түркменимиз үчин шол ковахады ызарласаңам кем болмаҗакмышын.

Гарры молла шергден хем, ковахатдан хем сөз урман, бурнуны мүңкүлдедип, сандыраян сес билен иң соңунда ики агыз сөз айтды.

— Хава-ла, эйтмели-бейтмели, мусулманчылык дүзгүнини сакламалы. Догры дәлми, адамлар?

Ол геплеҗек боланда, бүтин эндамы бирден гызды, депесиниң түйи бир ере үйшүп, реңки боз-яз гызарды. Ол сөзүни гутарандан соң, улудан гелен мал ялы хашлады, сандырады, йүзүни сапҗак-сыпҗак эдип, кәсесине япышды.

Эмма Халназар эвмән, сарсман, пайхас билен гепледи.

— Шергем, ковахадам, элбетде, бизиң үчин яңылмаз ёл. Йөне вели, заманың үйтгемегине гөрә, дурмушың талабына гөрә, тәзе канун ызарламага-да хаҗат болса герек. Мениң дүшүнишиме гөрә, ковахат дийилйән келамуллада я хадысада болман, заманың талабына гөрә, халкың ойлап тапып, өзүнде өзлешдирен чәреси болара чемели. Молламарың айтмагына гөрә, соңкы инен аят билен өңкини лагув эдйән аят келамуллада-да бармышын. Бизиң заманымыз өңки заманлардан үйтгешик бир замана. Шоңа гөрә халкың сайлап гоян адамлары — шу ердәки адамлар — шу гүнүң талабына гөрә бир нысак чыкарса, шеригата-да, ковахада-да гаршы болмаса герек...

Халназарың сөзи Эзиз хана ярады. Ол ички дуйгусыны дашына чыкарып, «Халназар бай догры айдя» дийип тассыклады. Эмма Халназарың соңкы айдан сөзлери, «Артык ялы поэгаклары ил ичинден чыкармалы я индикиле башыны галдырмаз ялы, гөрене гөрелде болар ялы җеза бермели» диен теклиби Эзизе ярамады. Шейле-де болса, сөзүне гайтавул бермән, Халназара бакан гөзүниң гытагыны айламак билен канагатланды. Онуң шол соораглы гарашы Халназара ярамады. Ол өз яныңдан: «Па-

тыша хөкүметиниң үстүне чозмага чекинмейән адамдан хер бир вада гарашмак мүмкин» дийип ойланды.

Гойлан меселе нәме хакындадыгы мәлим болмышы ялы, гелнен нетиже-де болмады, боланҗасы хем кагыза явылмады. Ол — өз маслахатчыларының күтек пикирлерини гүймемек, есеррәклериниң айратын ниетлерини аңламак үчин — Әзизиң йүзлейҗе бир хилесиди. Отрядың, шу ерик йыгнанян адамларың харч-харажатлары хакында өз векиллерине сала-да салман, хер сака шунча, хер арчына мунча мал дийип, Әзиз гөни салгыт салды. «Шол маллары нireден алмалы» диен совала: «Барҗамлы адамлардан» дийип, гысгаҗык җогап гайтарды. Бу йыл гарыпда алара зат ёгуны ол анык билйәрди.

Әзизиң өзбашдаклыгы, онда-да гөни байларың үстүнден дүшмеги Халназара хич ярамады. Ол оңа сорагды гөз билен гарап, өз гөвнүндәкини айтмага сынананда, Әзиз оны гөрмезлиге салды-да, башга меселә гечди:

— Яшулулар, бу йыл халкың ягдайы өрән агыр. Оны сиз, белки, менден хем ягшы билйәнсиңиз. Җемагат ачындан гырылмаз ялы, оңа нәхили чәре гөрмек герек?

Әзизиң өңки салгыдындан хедер эден Халназар өз дашыны габады.

— Хөкүметден талап этмели.

— Хөкүмет — өзүмиз! — диймек билен, Әзиз онуң сөзүниң гаршысына бөвет басды.

Гызгын чайдан дерчирән юмуртгачы мытгал көйнегини елпәп, алкымының ашагыны гашандан соң, мыш-мышлара башлады.

— Хава, капратил диййән бир зат бармышын. Оны дарбалаклар өз араларында пайлашярмышын. Патыша йыкыландан соңам, дарбалаклар өз араларында шейдип йөрмели болармышынмы? Әзиз хан, оларың балагыны бираз гиңелдип болмазмышынмы?

Юмуртгачының совалына, Әзизден өң, онуң хоҗалык мүдири Мадыр Ишан җогап берди.

— Аннагурбан ага, кооперативден гойберилйән зат, сыркавың агзына дамдырылян сув ялы, уҗыпсыз бир алдавдыр. Ондан, әлбетде, хакымызы гидермерис: «Мирасдан юмругам етсе — ал» дийлен накыл бар. Эмма оны алып, улы иле пайланда, серкара бир гысым тохум сепен ялы, хич ким ондан эл яламаз. Халкың ярасына мелхем болар ялы, хас өнҗейлирәк чәре агтармак герек.

Алты сопы Халназарда бир вагт китиви галан ялы оңа аларылып серетди. Онуң сөзи өзи билсе-билмесе, ачлар бәхбидинде болуп чыкды.

— Эзиз хан, «Ити — өлдүрен сүйрәр». Дайханы ач галдыран, оны дойруп хем билер.

— Алты сопы, белки, хеммәмиз дүшүнер ялы түркүләрсиң?

— Моллаларың өлини сөйши ялы, дәне-де ери сөййәндир. Ол җанавар оранда-да — ере гачя, дөвеңде-де — ере гачя, атаңда-да — ере гачя, хатда чувалыңа салаңда-да — гөзи ерде. Онуң өңки гачанлары хошачылара ял, гуш-гумрулара иймит боля. Эмма чувалыңа гиренден соң гачанлары — эдил гуйың дүйбүне гачан ялы, йитирим боля.

— Сопы, сен-э, гайта, җырк парса тутдуң-ов!

— Сакавың сөзүниң соңуна серет. Дайханың экини экилен бадына оруляр. Онуң бир бөлегини, дадырдым-гудурдым бугдайлык берип, тәҗирлер аля, икинҗи бөлегини эл ялы мата я бир атым чай берип, җерчилер өз холтумына саля, үчүнҗи бөлегине — сүрүден галан, өзи өлейин дийип дуран гоюн я бир маслык берип, байлар эе боля. Дайхан диңе дөрдүнҗи бөлеги билен бу йылдан — ол йыла мыдар этмели. Арада бир йыл экин битмесе я шу йылкы ялы сув гелмесе, дайхан итден ач. Кепиң түммек ери, галлаң шол үч бөлеги ере гачя. Хас түркүләп айтсам, санлыҗа адамларың урусына гирйә.

— Ондан соң?

— Шол үч бөлегиң бири салгыда-совгуда гитди хасап эдели. Икинҗи бөлегем, гой сатылан, ийлен болсун. Ханы онуң үчүнҗи бөлеги?.. Ол хәзир хем ердедир. Шол бөлеги ерден чөпләп, агны текизҗе урулары агтарып, оны дайхана пайласаң, индики йыла ченли өлмән чыкҗагына мен замун!

— Сениң айдышыңа гөрә, галланы байлардан дилемели. Шейлеми?

— Берселер — дилемели. Бермеселер, Халназар байың айдышы ялы, заманың талабына гөрә, канун билен алмалы.

Эзиз онуң сөзүни хошаллык билен макуллады.

— Сопы. сениң илки эдим урушуң яйбаңды вели, тойхана геленде, догабагыңы сайладың-ов!

Алты сопының өзүнден бир зат чыкарлы болса, белки, ол хем пукара бәхбидине шонуң ялы сөз урмазды.

Ол улы илиң док вагты хем не-хэ док болян, не ач галян, не ишлейэн, не-де гөнелйэн адамды. Ол, онуңкыны оңа мунуңкыны муңа гейдирип, желлаплык билен гүн гөрйэн, сопы донлы бир жалатайды. Хэзирки теклибинден болса онуң айратын максады барды; ол бир саканың векили боландан соң, байлардан топлан галлаларының сыңрагындан гечении ачлара дагадып, пенжесинде галаныны өз анбарына гойберждекди. Эзиз үчин хем онуң уллакан тапавуды ёкды. Гой, Алты сопы хем гарныны ясын. Эзиз бир сөй билен илаты өз ызына эердип билсе, оңа шол бесди. Ондан соң онуң этжеги өз янындады.

Алты сопының сөзи юмуртгачының дилини баглады. Ол оңа гаршы бир зат айтмак ислесе-де, пикирини бир ере жемлэп билмэн, ызлы-ызына гайталанан «мыш-мышлар» билен гутарды. Гарры молланың дили гижесе-де, ене өңкүси ялы эндамы гызып, гөзүниң өңи гаралды-да, сесини чыкарман, яйданып галды. Халназар, бир яндан, ол теклибе чыдаман, икинжи тайдан, Эзизден үйшенени үчин, сөзлэнде, сеси гарылжык чыкды.

— Алты сопы, бай диймек билен, бизде Эйраныңкы ялы, Орсиедиңки ялы уммасыз байлар ниреде? Бизиң түркменимизде ким бу йылдан ол йыла галла саклаяр? Дэнэниң баржасы өз вагтында вагончы сөвдагэрлериң гапанындан гечйэр ахыры. Хер кимде бэш-үч чувал сакланып галаны болса, элбетде, хер кимиң өз гарындашы боля, таншы-билши боля, дагадя. Менем-э шол бай дийилжеклерден бири вели, арта-таша зат бейледе дурсун, өзүмиң икинжи йыла етмегим хыллаалла. Биз, зат ёк ерден шейле канун чыкарсак, ажы доюрмаг-а хасап дэл, гайта, бай билен пукараның арасына өңкүден бетер алагөзлүлик салармыкак дийип горкян.

Халназарың сөзүниң соңуна гелен Артык аяк үстүнде дуран еринден кинаялы сөз урды.

— Догрудыр! Халназар байың бүтин хатарыны дөксең хем, бэш-үч чувалдан артык галла тапжак гүманыңыз ёкдур. Юртда болан агдар-дүңдерлик, белки, ерде-де боландыр? Өтен йылкы лигинлери, белки, бу йыл ер хопандыр?.. Кем-кэс тапылаянда-да, олар я Артын хожайыныңкы болар я-да илиң ышнаклы шай-сепи үчин тайынланып гойлан кераматлы дэне болар. Оңа эл урмак болса, белли-күлли харамдыр.

Халназар түйкүлигини ювудынып билмэн:

— Эзиз хан, бу-да векиллерден биримид?— дийип сорады.

Эзиз Халназарың бир яны теенели, икинҗи яны газаплы чыкан сөзүне үнс бермән:

— Ол мениң әдермен нөкерлеримден бири! — дийип, Халназарың агзына гулп урды. Шол вагтда болса:

— Эзиз хан, нетаныш бир адам сени айратын гөрмек ислейәр — дийип хабар бердилер.

3

Эзиз нәтаныш адамыны икичәк кабул этди.

Нәтаныш адам ичерик гиренден, гапыны җебис япдыда, төверегине гаранҗаклады. Ол отуз яш мөчбериндe, ортадан ёкары, даявлач бир адам. Онуң бүтин ачык тени гара, бири-бирине гошулып ятан гүр гашлары гара, гөрежи есерлик билен ойнаян гөзлери гара, ужы чала товланан мурты гара, гырчув, хырсыз, сакгалы гара, диңе гара газаның ичиндәки патрак ялы, иримчик әндиган дишлери акҗарып гөрүнйәр. Онуң башында силкме гара телпек, эгнинде сарымтыл якалы көйнек, онуң үстүнден Дашховзуң йүпек доны, аягында болса мелемтил җалбар билен гызгылт эдик бар. Онуң дашкы гөрнүши түркмениңки болса-да, йүз кешби түркмене меңземейәр. Тениниң гаралыгына гараман, нәзиклигине середеңде, онуң нә миллетдигини сайгармак кын.

Эзиз онуң нә кәрдедигини сорады. Ол гыйчак гара гөзлерини гүлдүрип:

— Бизиңки адам овгандыр — дийип, чалгырт дил билен җогап берди.

Ховплы гүнлеринде гачалга тапан ери болан Овганыстан Эзизиң гулагына якымлы эшидилди. Эмма нәтаныш адамының тениниң нәзиклиги, эдеплилиги Эзизи бираз шеке салды; Овганыстанда шейле адама ол кән учраманды. Эзиз ондан соң, парсмы я башга миллетми дийип соражагыны хем билмән, дилине гелшине гөрә:

— Сен булуч болайма? — дийип сорады.

Ол, голларыны гурсагында говшурып, мусулман кадасы билен җогап берди.

— Элхамдилилла мусулман! Элхамдилилла овган.

— Адың нәме?

— Абдыкеримхан.

— Кәриң нәме?

— Юмуш огланы.

— Гелиш нireден? Барыш нирә?

Абдыкеримхан гапа, пенҗирелере ынамсыз гарандан соң, җогап гайтарды.

— Эзиз хан, мениң сиз билен гизлин гүррүңим бар.

— Хәзир икимиз икичәк. Мундан гизлин ер болмаз. Гөвнүңде нәме бар болса, чекинме-де айдыбер.

Абдыкеримхан ене төверегине гаранҗаклады. Эзиз онуң болшундан хайыкды. Ол өз янындан «Бу нәме огрумыка? Я юртдан гачгакмыка? Я этмишлимикә? Я бир юрдуң җансызымыка?» дийип ойланды. Шонуң үчин хем оңа аркайын сөзләр ялы, гөвүнлик берди.

— Абдыкеримхан, Овганыстан мениң икинҗи меканым. Овган адамсыны мен өз түркменим билен дең гөрйән. Сениң овганлыгың чының болса, адам өлдүрен хем болсаң чекинмән айт, мениң демим етйән еринде саңа зовал болмаз.

Абдыкеримханың гөвүми гиңеди. Ол Эзизиң овгана мәхрибанлык билен гараяныны аңлады. Шондан соң аркайын гүррүң этди.

— Эзиз хан, мен этмишли адам дәл, йөнекей өз пейвагтына гезип йөренлерден хем дәл. Мен... дөвлет адамсы.

— Дөвлет адамсы?

— Мен овган ханы Хабибулла хан тарапындан йөрите иберилен бир адам.

Шол сөз Эзизе бир хили тәсир эдип:

— Мениң янымамы? — дийип, гуванч билен сорады.

— Ек. Эзиз хан, догрусыны — догры айтмак герек, Җүнейт ханың янына. Мен гайдамда, сениң хан болан хабарың Овганыстана барып етмәнди. Йөне Хабибулла хан, ягдайыны тапсаң, Эзиз хан билен хем сөзлешҗек бол дийип табшырыпды.

— Сен хәзир Дашховза барямың?

— Ек. Дашховуздан гелйән. Гурбанмухаммет хандан саңа салам.

— Салам гетирен саг болсун! Хан ага гургунмы?

— Ол мес. Эзиз ханың нәме кем зады болса, хабар этсин я йөрите атлы иберсин дийип табшырды. Ол сени өзүниң доганы хасап эдйәр.

— Биз онуң билен Овганыстанда доган окашыпдык.

— Билйән.

— Абдыкеримхан, инди барыш нирә?

— Сениң яныңа.

Эзиз Абдыкеримханы хер тарапдан сынап гөрди: Овганыстанда өвренен бәш-үч агыз сөзи билен овганча геплешди, — Абдыкеримхан өвган дилини билйәр. Овганыстанда өз болан ериниң ханыны, башга кәбир таныймал адамларыны сорап гөрди, — Абдыкеримхан билйәр. Эзиз иң соңунда ондан шахадатнама сорады.

Абдыкеримхан оңа диңе шонда икирҗиңләп гарады:

— Эзиз хан, мен өзүми танатмаҗак болуп, ынха гөрйәмиң — түркмен гейимине гирип гезйән. Мениң кәрим шейле боландан соң, мен өз хөкүметимиң башбиледини гөтерип гезип билмен ахыры. Мен, җаныма ынаняң адамым болмаса, овгандыгымы хем айдып билемок.

Абдыкеримханың овганлыгына Эзизде шүбхе галмады. Инди онуң нәме үчин ибериленини билмек герекди.

— Абдыкеримхан, нәме хызматың, нәме хаҗатың болса айдып отур.

Абдыкеримхан максадына гөни барман, меселәни дашдан айлады.

— Эзиз хан, Җүнейт хан Овганыстанда орун тапды. Сен хем шол ерден яманлык гөрен дәл болсаң герек?

— Диңе ягшылык гөрендирин.

— Җүнейт хан хәзир бүтин Хорезм үлкесине хан болды. Худая шүкүр, сениң хем мертебәң белент. Хәзир дүнйә йүзүниң булашаныны, ондакы ойнаян сыясатлары — саңа мен дүшүндирмели дәл. Худая шүкүр, сениң дүшүнҗәң мениңкиден чуңңуррак... Эзиз хан, патыша хөкүмети, әлбетде, сизиң аркаңызы сыпамады. Индики гуралҗак хөкүмет хем — ол, асыл, гуралып берин билҗекми — ким билйәр, белки хем, хас залымрак болар? Мен шол барада сениң пикириңи билмек ислейән: сен ене өңки Руссия дийип гарашмакчымы... я иңлис ялы зор бир хөкүмете боюн эгмекчими?

Эзиз Овганыстанда боланда, иңлис офицерлериниң ерли халк янында өзлерини худая деңсейәнлерини гөрүпди, оларың шейле улумсылыгына онуң писинди отурманды. Шонуң үчин Абдыкеримхана кесгин җогап гайтарды.

— Абдыкеримхан, этҗегиң хаммаллык болса, хайсы тәҗириңки боланда, нәме тапавуды бар? Рус патышасындан эйгилик гөрмедик ил иңлис патышасындан нәмә гарашсын? Мениң диеним болса, хич хайсына-да боюн эгҗек дәл!

Эзизиң җогабындан Абдыкеримханың маңлайы бир-

аз чытылды, гүр гашлары дикелди. Эмма Эзиз оны сайтармады. Абдыкеримхан ички дуйгусыны аңлатмазлык ниети билен, ене деррев дишлерини йыршартды.

— Эзиз хан, багышла! Мен, ягны хайсы билен союз баглашарсың дийип сорадыгымды.

— Хич хайсы билен.

— Я-да сен өз гоңшың Овганыстаны күйсейәмиң?

— Эртирки гуйрукдан — бу гүнки өйкен ягшы: Овганыстан бизе хер бабатдан голай.

— Шонуң үчин хем Хабибулла хан мени Җүнейт ханың, хем сениң яныңа иберди. Мусулманларың бири-биринден айрылышанларына: бир яндан, русларың, икинҗи яндан, иңлислериң, үчүнҗи тайдан, переңлериң мусулманлары пайлашанларына кән вагт гечди. Җахан уршуның бүтин дүнйә уран зарбасы нетиҗесинде, мусулманы бирлешдирмәге хәзир бираз мүмкинлик бар. Хабибулла хан хәзирки болуп дуран баш-башдаклыкдан пейдаланып, Түркүстан, ылайта-да, түркменлер билен бирикмеги мүмкин хасап эдйәр. Шол барада маңа сениң ачык пикириңи билмек герек.

Эзиз бирсалым чуңңур оя чүмди. Абдыкеримханың гоян меселеси, арчынлара салгыт салан ялы, еңил меселе дәлди. Оны мазалы ойланып, бүтин төвереклейин дүшүнип җогап бермек герекди. Овганыстан билен бирикмек үчин руслар оңа мүмкинлик берҗекми? Барды-гелди онуң билен биригенде, ол рус патышасындан говы болҗакмы? Аслында, Овганыстан өзүне гоңшы эдип, достларча кабул этҗекми я бүтинлейин өзүне бакна- этмек ниети бармы?..

Абдыкеримхан Эзизиң үстүне йүклән везипесиниң агырлыгыны, онуң шол меселәни нәхили чөзҗегини геңиргәп, онуң гөзлериниң үстүне перде болан габакларына чиңерилип отырды. Ол Овганыстан дийип гоян меселесини нәхили ёл билен иңлис меселесине өвүрҗегини ойланды.

Эзиз узак вагт сортдурып отурандан соң, чилим отлап чекди, кәдиниң сувуны ызлы-ызына пакырдатды, ёгын, мавы түссе тамың ичине яйрап гитди. Эзиз шондан соң Абдыкеримханың өзүне сораг берди.

— Җүнейт ханың пикири нәхили?

— Җүнейт хан «Мен Хабибулла хан билен бир адам. Мениң пикирим онуң билен бирикмеде» диййәр.

— Ол Хабибулла хана хат яздымы?

— Эзиз хан, мен озал айтдым ахыры, шу вагтлар мени шейле хат билен тутсалар — мениңки өлүм. Мениң өлүмим, элбетде, хич. Йөне мениң өлүмим зерарлы девлетиң алып барян иши хелэк болжак. Шонуң үчин мен ондан нэхили хат алып гайдайын?

— Оның догры.

— Ягшы, сен нэхили нетиҗэ гелдиң?

— Җүнейт хан нэмэ гелен болса, менем шоңа.

Абдыкеримхан хайсы векилиң адамсыдыгыны Эзизе танатмады. Ол Овганыстаны диңе өзүне перде эдинди. Эзиз болса оңа көрлерче ынанды. Абдыкеримхан онуң билен гиҗе-гүндиз гүррүң эдишди. Ол шол гиҗе-гүндизде, Эзизиң ил ичиндэки абрайыны, онуң хич киме боюн эгмек ислемейэн феодалдыгыны, оны нэхили адамлар голдаяныны, эгер эле салып болса, гүйчли көтек болжагыны, онуң ыңдарма җигитлерини дерңеди. Ол Артык билен йөнекей затлар барада айратын гүррүң эдишди. Шонуң билен бир вагтда, Советиң иш алып баршыны, Гуллуханы, Келевханы, бир шэхерде ики хөкүмети, бир көчеде ики отряды, бүтин ягдайлары бир кемсиз дерңеди. Ол айратын хем ады тутулян адамлара үнс берди.

Эзиз Абдыкеримханы йөрите адам билен Сарагта бакан уградды.

Он икинҗи баш

«Гарабиҗэ» дүшүп, ички Руссия гиден Ашыр гич гайдып гелди.

Ики дост гуҗаклашып гөрүшди. Олар бири-бири билен йүрекден геплешдилер. Аҗы ягдайда айрылышан достларың сүйҗи тапышыгы узага чекди.

Артык Ашыры сынлады. Онуң эгнинде мазут билен бишишен гарамтыл костюм, аягында панзар ботинка, башында япбашык гара папак. Ашырың еке гейими дэл, йүз кешби хем үйтгэпдир. Онуң огланыңкы ялы ышнаклы йүзи бираз көнелипдир. Онуң маңлайындакы чала чызылян йыгыртларда дурмуш теҗрибесиниң чылшырымлы хатлары окаляр. Онуң бир вагтќы шадыяна гараян ягты гөзлери хэзир гоязы гөрүнйэр; олар дурмушың хер бир пудагына мүңкүрлик билен гараян ялы, бир хили дүшүнҗе билен агып-дөнйэр. Онуң, асыл, умумы дурмушында бир хили агырлык сызыляр. Артык оңа хайран

галыжылык билен сын этди. Гечен йылда дүнйә гопгуныны хич бир затдан хасап этмейән достуның аңырсы бир йыл ичинде таналмаз ялы үйтгәп геленини геңиргеди.

Ашыр Артыга, хакыкатдан-да, өтен йылкы гарашындан хас үйтгешик бир гараш билен гарады. Догры, Артыгың сыпатында-да өтен йылка гараңда бир хили мердемсилик, долушанлык кешби сайгарылярды. Эмма онуң гөзлери гечен йылдакы ялы умытсыз гараман, жанлылык, тизпәхимлик билен ялпылдаярды. Онуң эгнинде гырмызы дон, билинде сүтүк гушак, аягында гара эдик, башында силкме гара телпек, кемери салпы гушалан гылыч, голунда-да бәшатар. Ашыры хеммесинден бетер гең галдыран зат онуң эгинлериндәки ай-йылдыз нышанлы яшыл погонлары болды. Ашыр шол погонлардан гөзүни айырман, узак середенден соң, шүбхе билен сорады.

— Артык, сен хайсы отрядда гуллук эдәйсиң?

Ашырың совалы Артыгы бираз геңиргендирди. Оба-гарадан, хал-ахвалдан озал гуллугы сорамак, әлбетде, адата лайык дәлди. Ол илки билен энесиниң, машгаласының, Теджен дурмушының ягдайыны сорамалыды. Артыгың саг-аман доланып геленини, Айнаның халының нәхили боланыны билмелиди. Онуң кешбиниң үйтгешине гөрә, сорагы хем үйтгешик чыкды. Артык оңа жогап берман дуруп билмеди.

— Эзиз ханың отрядында.

Ашыр ювулмадык чылпыклы гөзүни дермиртди.

— Эзиз ханың отрядында?.. Эзиз хайсы отряда гуллук эдйәр?

— Өз отрядына.

— Ол хайсы сынпыңкы?

Ашырың совалы Артыга ене бир хили гең эшидилди. Онуң соңкы совалына кемаллы дүшүнмеди. Ашырың совалы, аслында, йөнекей таныщмак болман, эдил сүлчиниң совалы ялы яңланды. Онуң сесинде-де бир хили кинаямы, шүбхеми гатышыгы барды. Шейле-де болса, Артык оңа кән үнс бермән, перт-перт жогап гайтарды.

— Сынпыңа ончаклы дүшүп дурамок вели, Эзиз түркмене гуллук эдйә.

— Түркмен халкынамы я байларамы?

— Мениң дүшүнишиме гөрә, дайханлара.

— Онда бу эгниңдәки пагонлар нәме?

— Пагон дакынмак гадаганмы?

— Мең сенде башга хили пагон гөрджекдим.

— Гвардияныңкынымы?
— Хава.
— Онуң башында дуран Гуллухан болса, Келевхан болса, менде ол пагоны гөрмерсиң.
— Хайп!
— Нәме үчин?
— Артык, биз икимиз бир атаның оглы болмасак-да, бир халкың оглудык...
— Нәме, сен гейимиңи үйтгедениң билен, халкымыз үйтгәендир өйдйәмиң?
— Ёк. Кеп гейимде дәл, йүрекде.
— Нәме, мениң йүрегимиң реңкини пагонымда гөрдүңми?
— Артык, биз өтен йыл нәме үчин патыша хөкуметиниң үстүне чоздук? Сен нәме үчин тутулып гитдиң?
— Зулумдан халас болмак үчин.
— Хас догрусы — азатлык үчин. Шейле болса, сен нәме үчин гызыл пагон дакынман, яшылыны дакынясың?
— Ашыр, Агсак мүрзәниң хем шоңа меңзешлериң пагоныны дакынман дийип, мен саңа бир гезек айтдым ахыры!
— Ол пагон Гуллуханыңкы дәл-де, халкыңкыдыр.
— Ёк. Ол Теҗенде Агсак мүрзәңки.
— Догрусы, мен Әзиз ханың ниетини, пикирини хенизэ билемок. Эмма пагоның реңкини халамок.
— Ашыр, реңк сайгарышмага вагт тапарыс. Йөр гидели, чай-пай ичели, демиңи-дыныҗыңы бир ал.

Достлар тиркешип, Әзизиң нөкерлери дуран сарая бардылар. Ондакы түтүм, ондакы ыраңышып йөрейән агҗымак йүзли адамлар, оңа гелип гидйәнлер Ашырың гөзүне ярамады. Әзиз хан Ашыра аларылып серетди. Онуң эгниндәки ифлис гейим онуң гөзүне ек гөрүнди. Онуң кешбиндәки аграслык, бозгаклык аламаты ялы я өзүни танатмак ислемейән ичалы ялы бир сыпаты Әзизиң ядына салды. Ашыр хениз ынҗалып отурманка, Әзиз Артыкдан:
— Бу ким? — дийип сорады.
— Бу мениң достум Ашыр Сәхет.
— Нәме ишлейән адам?
— Онуң гарабиҗеден гайдып гелип дуршы.
— А-а, өрән ягшы.
— Ядыңда бармы, чозха-чозуң өңки гиҗеси мен сениң яныңа ынха шу йигит билен барыпдым.

— Айтсаң-айтмасаң, кешби бираз меңзейә. Ай, иним, гара дийди, ак дийди, харам бижелер не гөзел йигитлериң персини бозды. Мунуң эгниндәки эшиги гөрйәмиң нәхили? Реңкинде ган ёк. Сыпаты үйтгәпдир... Айбы ёк, иним, сүңңүң берхем тапман, саг-аман гелен ериң боля. Эт диениң элдәки затдыр.

Артык илкибада Ашырың совалындан баш гачырып, Айнаның башындан гечеилери ыхлас билен гүррүң берди, Халназар бая берлен тойпайы агзады. Атайры гелин хакындакы гүррүңлер Ашыры гүлдүрди. Артык онуң өйлери барадакы йүзлей совалына илкибада саглык дийип айдан болса-да, иң соңунда Ашырың гелнининң ёгаланыны мәлим этмели болды. Өлүм хабары Ашыра, элбетде, ёкуш дегди. Ол, бүтин йыллап, оңа душушмагына гарашярды. Гарабижә угранда-да, олар бир-бирлерини гөрүп билмәндилер. Ашыр өз янындан: «Оңа инди айратын эсеван боларын. Доктора гөркезерин, белки, сагалар» дийип ойлаярды. Ол инчекеселиң яш организми инчелдип алжагыны хем унутмаярды. Ол узак вагтлап габагыны галдырман отурандан соң:

— Хава, ол бичәреден мениң тамам азды — дийип, ене бираз иңкисе гитди.

Артык оңа гөвүнлик берди.

— Өлүм хабары, элбетде, ажы. Айратын хем, оңат гөрүшйән яссыкдашыңдан айрылышмак кын. Баша геленден соң, чәре ёк. Өзүң саг болсаң, аял, элбетде, тапылар. Инди, белки, сайлап аларсың.

Ашыр улудан демини алаидан соң:

— Ёк, Артык. Дүнйә дүзелйәнчә, энтек аял алмарыс — дийип, үзүл-кесил җогап гайтарды.

Ашыр Артыга Руссияда улы бир заводда ишләнини, ондакы гечирен гүнлерини, рус ишчилери билен достлашаныны, дурмуш ягдайларына бираз бишишенини гүррүң берди:

— Артык, биз озал гөзли көр экеник. Биз өз гөзүмиз билен гөрүп дуран задымыза-да дүшүнмейән экеник. Бизиң байлара гаршы чыкышымыз, олардан хак талап эдишимиз — оглан оюнжагы ялы экени. Бизиң биримиз йүрек билен япышсак, икинжимиз горка депрейәрдик, үчүнжимиз байларың йүзүнден гечип билмейәрдик, байың алдавына гиден дөрдүнжимиз болса онуң тарапыны тутуп, гайта, бизе гаршы чыкярды. Эмма Руссияда бейле дәл. Рабочий өрән организованы.

— Нәме? Әргазаны?
— Вобышам, агзыбир дийдигим-дә.
— Пашәм?
— Ягны, меселем... вобышам-да айт!
— Ашыр сен еке йылың ичинде жырк парсы болайыпсың-айт.
— Вах, парсы болуп, кәшки дил билсемдим! Мени өртйән ери, шол нигырамантылык дәлми?
— Гараматлык? Нәмәң гараматы?
— Хат билмезлик дийдигим-дә айт.
— Ашыр, сен Орсиетде ене бир йыл галан болсаң, сениң билен, белки, дилмачлы кеплешмели боларды.
— Мен ене бир йыл яшан болсам, жуда болмаса, айтжак кепим-ә дүшүндирердим. Мен, асыл, гарабиҗә, умуман, пәлелиге гидениме бирем өкүнемок. Әгер машгала аладасы болмадык болса, ене бир йыл дәл, ики-үч йыл хем галардым. Бизиң дилсиз лаллыгымыз зерарлы дилмачлар бизе шол ерде-де гүн бермеди...
— Әйсем, нәме, Агсак мүрзә голайламаяным үчин мени айыплаясың?
— Энтек дур. Ол башга меселе. Сен Монтыны танаянсың?
— Агсак мүрзәниң аягыны агсадан дәлми?
— Хава. Ол бир вагт одун гаравулы боляды. Икимиз бир гезек туры торанңа одуна гидемизде, тутуп, хер хайсымыздан бир манат жериме-де алыпды-ла. Шол бизе мүңбашы болуп гитди...
— Ол бир мекдеп гутаран иши гайданам-а дәлдир.
— Мекдеп гутарманда нәме? Хемише русларың арасында өнүп-өсенсоң, дили ол сув ялы билйә... Ана, шол харамзада бизе шол ерде-де гүн бермеди. Ол ишчилериң айлыгыны ломай алып, киме четини гөркезди, киме юмругыны. Бизе гойберилйән продуктыларың хем ярысыны көр ийип, көсе харч этди.
— Мүң адам болуп, бир адама хакыңызы ийдирйән болсаңыз, сиз хем ганымат экениңиз! Ханы сизиң әргазанлыгыңыз?
— Пинимайыш, биз озал арганизован дәлдик ахыры. Ишиң бираз әнжамына дүшүшенимизден соң, мен бир гезек онуң алкымындан алдым: «Шу ерде-де бизиң хакымызы ийжек болсаң, әдил гөзүңи гөгердерин» дийдим. Ол нәме, дил билйә, йүз сапалак тапя... Хава, ол

онуң билен хем канагатланман, ики гезек командировка гайтды...

— Командировка дийилйэн шэхерми? Ол нirеде?

— Хава, шэхер. Теҗене гайтды. Ол хер гезек гайданда, ишчилериң пулы билен ящик-ящик овнук яраг алып гайтды. Баранда болса, тиръек элтип сатды. Маңа меңзешлер ярым ач болса, ол түйс түчҗар болуп галды.

— Оның догры. Келевханың билиндэки маузери хем шол гетирипдир диййэлер... Ашыр, мен Эзизден ругсат алайын, икимиз оба гидели. Сен таныш-билишлери, достярлары гөрерсиң, эҗең билен саламлашарсың хем Халназар байы зыярат эдерсиң.

— Гидели, Артык. Халназар билен мен өрэн гадырлы саламлашарын.

Артык Эзизден ругсат аланда, Эзиз оңа: «Оба барып, бирден булашыклык чыкарыберме-де, бираз гарап,, дийип табшырды. Артык онуң айдан сөзүни диңлесе-де, ачык җогап берман, этҗек ишини өз янында саклады. Олар дүелэ дакнышып гитдилер.

Хемише ерлер, ёллар чуканак-чуканак болуп, бүркулдевүк гум тозап ятарды. Хэзир болса ёл үстүнде ат тойнагының ызына гөз илмэн, сүрчек чал такыр болуп ятыр. Елларың йүзлерини дүелериң мыссык пашмаклары йылмапдыр, тозаныны гүнделик өсйэн ел алып гидипдир. Ашыр өз янындан «Бу ёла елсепит герек экен» дийип ойлады. Ашыры айратын гең галдыран зат демир ёлдан тэ Шейтан гала барянча газак гатышыклы түркмен зүррүҗек өйлери көмелек гүберчеги ялы болуп гөтерилипдир: шол ачлыгың гөрнетин нышаныды. Шол өйҗагазларың ичинден чыкян чалаҗан адамлар шэхере бакан егдеклешйэрлер.

Бүтин ёл боюнча Ашырың гөк от дэл, хатда гөк чепеде гөзи илмеди: не селме бар, не-де шор ере чыкян сыркын. Кэбир ерде пейда болан гөзгыны яндаклар хем боюны етирип билмэн, гүллэп, дэнелэп билмэн, найынҗар голларыны эгри-гышык герип, ере язылып ятыр. Оларың диш өтер ялы ерлерини өлүм өңүндэки маллар гемрипдир. Шүдүгэр болса, шол гышың соңундакы экилиши ялы, персини бозман, тозап ятыр. Ягыш дамҗалары дамманы үчин, оларың йүзлери готур хем болмандыр. Шүдүгэриң ичинде, адатдакы йыллара гараңда хас гурат, мэхнет гаргалар гаймалашяр. Олар бири-бирини ковалашып, бири-бирини чынтыклашып, шүдүгэри демир

дырнаклары билен дөрүп, дәнәни җүбтек чүңклери билен гарбап аляр лар. Олар үчин бол иймит диңе бир дәне болман, ёлуң ики янында сүңклери дагап ятан маслыклар-да кән.

Олар нәче ёл йөреселер-де, ёл угрунда атла учрамадылар. Шол бармана, оларың өңлеринден инче тозан турды, арадан салым гечмәнкә, ат тойнагының гүпүрдиси эшидилди. Олар атлылары геңиргәп үшеренлеринде, ёлуң айырды билен таяк салым илери янларындан ики атлы дазырдап гечди. Даяв гыр алашаң үстүнде гоша гырмызы донлы япбашык адам отыр. Алаша еңсесини түңңердип, тырапата гидйәр; онуң үстүнде отураның телпегиниң түйи хем гымылдамаяр. Онуң ызындакы келте аяклы гәр ябының үстүндәки мәхнет дүңелек адам ябысыны йүзин салып баряр.

Артык олары өз душларындан гечиберенлеринде танады. Ол йылдырым йитилигинде ойланып, йүрегини ямана дүвди-де, бәшатарына япышды. Олары танамадык Ашыр онуң түпеңини тутды. Атлылар онянча араны ачдылар. Шейле ягдайы геңиргән Ашыр:

— Йылың шу вагтында шейле месгиргән адамлар кимлер-айт? — дийип сорады.

— Бу йыл кейпи көк диңе чөл гаргалары дәл, шәхер гаргалары-да бар. Олар гызыл пагонлыларың начальниклери.

— Гвардиячыларыңмы?

— Хава. Гуллухан билен Келевхан.

Икисиниң хем четине бирден деген ядав достлар шондан башга сөз урман, хер хайсысы өз ойы билен мешгул болуп гитдилер.

Ашыр шүдүгәриң биразаҗык ерини дырмап, элине бираз гум алды, овкалады, үфледи, тозаның гуры ысы бурнуна урды. Онуң элинде, шол озалкы ташланышы ялы, док дәнелер эмеле гелди. Шол дәнелер не шине уруп дыр, не-де реңки үйтгәпдир. Бүтин чаңҗарып ятан мейдана гөз гездирен Ашыр:

— Шейле гураклык йылы мен биринҗи гезек гөрйән — дийди.

Артык Ашырың гейимине, өз погонларына середип йылгырды.

— Ашыр, еке бир дүнйә гөрнүши дәл, дурмуш хем үйтгәпдир. Хий, шу вагта ченли икимизи шейле сыпатда гөрен бармыды?

Ашырың бир вагт Иван Тимофеевичиң гейимине гулбоған адына дүшүп, өз гейимине гөз гездирди; гең гөрениң алнына гелжек экени дийип йылгырды.

— Дурмуш, хакыкатдан-да үйтгәпдир. Бизиң диңе дашкы гейимимиз, кешбимиз дәл, ички дүшүнҗәмиз-де дегишипдир. Гечен йыл биз биримизиң айданымызы — икинҗимиз макул билйәдик. Инди гөр, хер кимиң өзүниң айратын пикири бар. Биз хер хайсымыз бир хили оя йыкгын эдйәс.

Артык Ашырың энесиниң агланыны, зейренени эшитмек ислемән, Мередиңкә совулды. Ашырың энеси оны хон ялы ерден гөренде танаман: «Бизе гаршы гелйән орус кимкә?» дийип ойланды. Эмма Ашырың «Эҗе» диен сеси гулагына иленде, эндамы чүмшүлдеди. Онуң күтелен гөзлери Ашырың гара гейимлериниң үстүнден парран гечип, лагшан гөвреси горкы гатышыклы шатлык арасында сандырады, суслашан ганлары херекете гелди, көнелишен гөзлери яшарды.

— Балам, Ашыр җан! — дийип гуҗаклады. Онуң гейиминдәки мазут ысы бурнуна урман, сүйт эмдирендәки чагалык ысы оны бихуш этди.

Гарры эне гайгы-гамыны гөзяш билен дөкди. Гелнине гынанҗыны, онуң «Ашыр» дийип зарлап гиденини агылы сес билен айтды. «Мениң екеҗе баламы сыпдыр» диймек билен Халназарың сыйындан япышып, йыкылып галан гүнүнден бәрки азапларың бары бирден ёлнуп алынды. Ол өзүниң ысгындан гачан гөвресине кувват гелен ялы сызды.

— Ашыр җан, таңрым сени маңа яңадандан гайдып берди. Инди мениң дүнйәде арманым галмады.

Ашыр энесини сынлады. Онуң эгнинде алача — Ашырың өз алып берен алачасы. Ол сансыз ямаг гөрүпдир, гөгүмтил-гызгылт реңки күл реңки ялы чаларыпдыр. Бир йыл мундан өңки башбогусы сал-сал даргапдыр, алкымындан айлап алара абат ери галмандыр. Онуң Ашыр гидендәки сувлы йүзи солуп, маңлайында, яңакларында йыгырт-йыгырт җоялар көпелипдир. Алкымы гасын-гасын болуп, халта ялы салланыпдыр. Гөреҗиниң гарасы сарымтыл мәзлешипдир. Гошарлары чөп ялы инчелип, бармаклары дүвүн-дүвүн болуп галыпдыр. Ол, галанда, ики элини ере дирәп, ыраныпп галса, отурҗак боланда, сынахорлы дүе ялы сандыраяр...

Энәниң шол гөрнүши Ашырың өңкүден бетер ганыны гыздырды, йүрегиниң ярасыны тәзеледи.

Ашыр түнеклериниң ичине гөз гездирди: дулда екеже-де гөврели чувала гөзи илмеди. Аргыш чуваллар, чалчалар, йүңлери чыкып дуран йыртык ёрганларың ашагында эпленги ятыр. Түнегиң ичинде гөзе илер ялы ышнаклы зат ёк. Дурлуклардан гечйән гүн шөхлеси өйүң ичине теңңе ялы сепеленйәр.

Гарры эне гобсунды, отурды, ойланды, пикирленди — бүтин йыллап гөзүнден учан перзендини нәме билен нахарлажагына акылы етмеди. Хуруш хасап дәл, өңүне ташлар ялы бир дөвүм чөрек-де ёк. Онуң өзи инди бир айдан бәри күнжара билен мыдар эдйәрди. Ашыр арып гелендир, таңка гайнадайын, чай ичсин, дерлесин, демини-дынжыны алсын диййип ойласа, атара бир атым чай-да ёк. Ол оны кимден сорасын? Онуң гоңшы-голамлары хем өзи билен кыбапдаш...

Гарры энәниң чыкгынсыз агыр ягдайыны Ашыр хем аңлады. Ол ондан чай-чөрек хантама болман, онуң гөвнүни нәме билен авлажагына акылы етмеди. Эмма оларың икисини хем голдан, икисини хем бир бада агыр ягдайдан сыпдыран тапылды: Мередиң он бир яшлы гызы Сона гапыдан гелип:

— Ашыр, сени эжем чагыря. Бизде Артыгам бар. Саңа деррев гелсин диййдилер! — диййип, аңырдан йүрегинде бесләп гелйән сөзлерини сакынман айтды. Эмма онуң рус геймли бир йигиде гөзи дүшенде, онуң кимдигини танаман, кими чагырянына акылы етмән, хайран галыжылык билен үшерилди-де:

— Вий, Ашыр гелмән экени! — диййип, ызына бакан товсаклап гитди.

«Гадыр — гайын билен гиевде» диен накыла гөрәми я Артык онуң дилини тапаны үчинми — Мама Артыга, онуң досты Ашыра оңат хызмат этди. Гөк чайың янына гүтледип, сачак оклады, гечен йылдан гизленип галан бир окара сарыяг чыкарды. Мерет яссы намазыны окандан соң болса, яглы чорба эдип берди.

Ашыр Мама йылгырып гарады.

— Мама еңңе, бир вагт мен сени өзүңе билдирмән ынжадыпдым. Сен гижара өйүң гүндогар гапдалында чай ичип отыркаң, байталча диләп геленим ядыңда бармы?

Мама ягжымак йүзүне дөкүлйән дагынык зүлплерини сыпандан соң, чырайлы гөзлерини балкылдадып йылгырды.

— Хей, худай урән! Шу вагтың яшларындан, ёгсам,

шондан гоны зат тама этмек болжакмы? — Мама шол секунтда ене чынлакай сыпата айланды. — Ашыр жан, багышла! Шонда мен сениң гүнәңи гөтерипдим.

Мерет билен Артыгың арасында бир хили утанжаңлык болуп, олар бири-бирлерине гөни середип билмедилер. Ашырың вәши гүррүңлерине йылгырып, ченден ара башыны ырамакдан башга Мередден сес чыкмады. Олар узак дегишип, Маманың еңил келлесини еңледенлеринден соң гышардылар.

Он үчүнжи баш

Артык эртир чай-чөрекден соң дашарык чыкды. Гарагумуң чәгеси ялы гериш-гериш гөчйән булутларың гүн дүшйән ерлери пагта харманы ялы агарып гөрүнйәрди. Хова чытавунды. Чыглы совужак шемал йүзи бираз ялаярды. Йөне вели, шол шемал билен гелйән маслык ысы бираз бейнини чайкаярды.

Артык яп-яп эдип, Гандымың чатмасына барды.

Гандым пагта чигидиниң күнжарасыны сока салып, гүтледип дөвүп отырды. Күнжараң сары тозаны онуң сакгалына, муртуна, йүзүне, гөзүне ченли сиңипди. Гандымың күнжаралан реңк алан сарымтыл йүзи кемсиз солупдыр, гөзлериниң сарымтыл агы көнелипдир, айылганч гөрүнйән пекги яңакларына өли реңки уруپдыр. Ол, ганcыз габакларыны галдырып, чиңерилип середенде, нирә гараяны мәлим болман, ынжылы я йигренчли ялы гараярды. Хатда Артыга гаранда-да, онуң гөрежинде бир хили сайгарып болмазлык, бир хили нәразылык ёкуны гөрүнди. Онуң аялы Бибиниң яшы отуздан агмадык болса-да, кешбинде бир хили гаррылык, сыпатында бир хили рухсузлык, дүнйә гарашында бир хили умытсызлык гөрүнйәрди. Онуң еди-секиз яшлы гызы болса чөп ялы инчелип, палавкәди ялы саралып, дүйәң гөзүнден гөрүнйән ялы, иймешик бир зат болуп гөрүнйәрди. Онуң найынжар гараян гүнәсиз гөзлери чөрек талап эдйәрди.

Гандыма Артыгың йүреги авады: нәхили эдип оны голдажагына, нәме билен көмек бержегине бир бада акылы етмеди. Шол вагтда Халназарың ягжымак часлы сесини, Мелегушуң батлы кишңейәнини эшидип, өңкүден бетер йүрегине от дүшди. Ол дуран еринден ызына доланып, Халназара барагадан «Гандымың өйүне бир дүе буг-

дай дүшүр!» диймеги күйленди. Шол секунтда болса, «Гандымыңка бир дүе дүшүртдиң, галанларыны нэтжек?. Гандым бу ерде еке дэл ахыры» дийип ойланды. Ол, Гандымың халыны сорамага йүреги этмән, диңе:

— Гандым ага, гөрйән вели, мыдарың еңил дэл — дийип, ысгынсыз сес чыкарды.

Гандым өзи билен гүррүңдешиң кимдигини унутды, Артыгың оңа рехиминиң инип сорамагыны дүшүнмән, гайта, «Жаны янан — таңрысына гаргар» диен ялы, Артыга игенди.

— Ай, хава-ла!.. Силкме телпек гырмызы, дон, гара эдик гейип йөрен йигитлерем бар. Оңа-да шүкүр!.. Дүнйәниң агыр аладасы бизденем гечер я биз дүнйәден гечерис! — дийип, Артыга ямашгандан айылганч гөзлери билен серетди. Артык онуң шол гөзлеринден ховатыр этди. Гандым довам этди.

— Хэ-э, пәвүн дакынянларам бар. Баяр болянам бар!.. Баяр! Хах-хах-ха-а...

Сәхнелеч Гандымың дүрдәне сөзлери Артыгы дәлилик хетдине етирди, өзүни гызыл от ичинде ялы сызды. Онуң эгниндәки эсбаплар думлы-душдан япышып, тенини яндырып башлады. Бирденкә-де йүрегине ховул дүшен ялы чатмадан хасанаклап чыкды. Гандым онуң ызындан ене бир гезек хахахайлап гүлди. Эмма онуң гүлкүсиниң соңы ага айланды. Артыгы онуң гүлкүсинден бетер агысы алжыраңңылыга салды.

Артык бир хатарың угруны сырып гитди: өйлериң хатары опурылан диш ялы гәдилишипдир, ким юрдуны үйтгедипдир, ким шәхере гөчүпдир. Тамдырларда бу йыл от гойберилмәндир, оларың көрүклери хаңкарып гиңелипдир, томзаклар хин эдипдир. Диңе Халназарың хатарындан башга хич ерден ит сеси хем чыканок. Бүтин обада бир я ики түйүни дүшүрмедик, эесини, эеси оны унудан гаңңыл ит болса-да, ол үйрмәни белли-күлли унудып, тумшугыны ере берип ятыр я-да гечен йылкы күллери дөрүп, өзүне өлмез-өди агтаряр.

Артыгың гөрежинден гечен шол ягдайлар хем Гандымың гүлкүсиниң хем агысының үстүне емек болды. Ол нирә гидерини, нәме ишләрини билмеди. Шол бармана, күмәниң гапдалындакы япланышып ятан адамларың үстүнден барды. Шол адамларың хем көпүсинде Гандымың сыпаты барды. Артык билен саламлашанларында, оларың гөвүнлеринде хич бир зат болмаса-да, Артыгың гу-

хагына оларың сеслери ынжылы ялы эшидилди. Оларың найынжар кешплери, гөйә диерсиң: «Сен, халыпа, өтен йыл күмәниң дүйбүнде бизиң билен биле япланышярдың. Бизиң дердимизи гозган өңи билен сен өзүң дәлмидиң? Инди сен эгни пәвүнли баяр болупсың. Бизи унудыпсың. Белки, сен бизиң үстүмизе чишмәге геленсиң?» диййән ялы болуп гөрүнди. Артык өз янындан: «Мен нәме үчин шу эесизлери гейдим? Мен нәме үчин шейле сыпат билен оба чыкдым? Ашыр акыл этди, гейимиңи чалшыр диййип хөдүрлесем-де, ол боюн гачырды. Мен, хакыкатдан хем, акмак, гөтерим» диййип ойланды-да, гейиминиң сыпайылыгына гараман, кесерип ятанларың арасына өзүни гойберди.

Черкез онуң гапдалындан өз чәкменини язып:

— Артык, абат эшигиң тот-тозан болар. Гел, шунуң үстүнден сүйнәй! — диййип хөдүр этди.

Артык оны яңса аляндыр хасап эдип, ынжылы бир сес билен:

— Черкез ага, мениң гейимим нәме болса-да, мен өңки Артыкдырын, йүрегим өңкүлигидир! — диййип ынандырмага чалышды.

Шол вагт бир ерден Ашыр гелип етди. Ятанлар өрүп, онуң билен гадырлы саламлашдылар, саглык-аманлык сорашдылар. Олар онуң эгниндәки гейимини Артыгыңкыдан бетеррәк геңиргедилер, дегишдилер.

— Бә, Ашыр, сен-ә айт, түйс орус болайыпсың!

— Сен-ә гандугтара-да меңземән дураңок.

— Мен-ә муны аңырдан гөремде, Артыгың гадымкы досты Иванмыка диййипдим.

— Мен, асыл, муны завод хожайынының машанистимикә өйдүпдим.

Ашыр адатдакы вәшилигине салды.

— Мениң рус боланым ягшы вели, сиз ынха Артыгы гөрүң, түвелеме, ол баяр болупдыр!

Озалдан хем дегнасына деген Артыгың сеси батлы чыкды.

— Ашыр, келчик сөзүңи түкет!

— Ана гөрйәмиң, баяр адам-да, эййәм хөкүм эдип башлады.

— Теене сөзүң гереги ёк. Сен эгер эргазанлы болсаң, шу адамларың өңүне дүш-де, яраларына мелхем эт. Башармасаң, онда мениң ызыма дүш!

— Артык, сен нәхили гүррүң эдйәсиң! Мен хемише сениң көлегәң ялы болуп гезйәдим. Шу адамларам саңа

япжадыр. Инд-ә белли бетерем: сен уллакан баяр болупсың. Сен что прикажишь, биз-ә бели ага!

Артык гышарып ятан еринде сандырады. Ашыра өтерәк айтмага, хатда лаңңа галып, онуң билен якалашмага хыялланды. Онуң чекгелери, бурнуның гапдаллары мүңкүлдеди.

Адамларың, бир яндан, оларың дүртме сөзлерине гүлкүлери тутды, икинжи тайдан, оларың терслешигинден ховатыр этдилер. Черкез оларың арасына дүшүп, гүррүңи деррев башга яна совды. Ашыра совал берип, онуң гезен ерлериниң гүррүңини сорады. Достларың теенели дегишмелери бир бада ятды. Соңра ачлыкдан, адамларың агыр халына тетәрикден гүррүң гитди. Артык тирсегине галып, өз хызматыны теклип этди.

— Сиз мениң ызыма дүшсеңиз, мен сизиң яраңыза мелхем боларлык эм тапыпберейин.

— Кәшки шейдәйсеңдиң! Биз сениң ызыңа дүше-дүше гелйәндирис. Инд-ә ики эл билен!

— Мен ачлыга тетәрик үчин юрт ашжак дәл. Бизи шу йыл экләрлик дәнәни шу обаның өзүнден тапжагыма гөзүм етйә.

Кирпикмен чал ятан еринден дикелди. Онуң өлүгси гөзлерине жан гирди, Артыга бакан сүйшди.

— Бу нәхили хезиллик? Нириде-айт ол басырылгы ятан галла?

— Басырылгы галла башга ерде болмаса-да, Халназарда бардыр.

Черкез дикелип, Артыга айгыт эдижилик билен үшерилди:

— Халназарда? — дийип, ынамсыз бир сес билен гайталады. — Халназар бизден галланы берҗек болуп алыпмыды?

— Ол бизден диләп алан дәлдир. Бизем шонуң үчин оңа ялбармарыс!

— Ол дөрт векилиң биридир ахыр!

— Биз бир дәнәни алып, ачлара пайлалы. Ондан соң ол ислесе, патышаң өзи болайсын.

— Эзиз оңа нәхили гарар!

— Нәхили гараса, шонуң ялы гарасын!

Ашыр гышарып ятан еринден лаңңа галды.

— Ине, достум, инди түйс Артык болдуң!

Байың элинден малыны басып алмак хенизе ченли гөрлүп-эшидилен зат дәлди. Шонуң үчин адамларың бир-

нәчелери икирҗиңледилер. Бу иш нәхили болар? Шерт оңа нәхили гарар? Ковахат оны гетерерми? Халназар ганҗарышман, асыл, зат берин берерми? Ай, болманда-да, бары бир, гырылҗак. Белки, онуң өзи чекинип я үйшенип берәеди! Бизиң өзүмиз-ә җәхеннем вели, аҗындан гырылса, чагаларың вебалы бойнумыза галҗак. Машгаладан гечендeн, хер хили ише баш уран ягшы...

Шонуң ялы ойлар дайханларың көпүсиниң бейнисине гелип гечди. Яшулулардан кәбириниң агзалалыкдан хедер эдип, икирҗиңлемегине гараман, көпчүлик болуп, Халназардан дәне дилемәге мүвесса гойдулар. Шол хабар санлы салымда обаның бу четинден ол четине барып етди. Онуң бир яны Мәмметвели хоҗаның хем гулагына илди.

Кырк-элли адамының үйшүп гелйәнини гөрен Халназар байың ховы басылды. Айратын хем Артыгың яшыл погонларына гаранда, Ашырың ифлас гейимине гөзи дүшенде, өзүни йитирди. Онуң кирпиклери горкы билен гырпылдады, сеси гарылҗык чыкды.

— Ери, адамлар, бу нәболуш? Эйгиликмидир?

Артык хеммесинден өңе дүшүп гепледи.

— Бай ага, адамларың халы өзүңе мәлим: ачлык зерарлы бир ятындан гырлып баряр. Мухамметгулы аганың, Аҗап эҗәниң, Күррәниң, Җеренҗигиң, Аннаҗыгың хениз мазары соланок. Ынха шу адамлара-да, буларың машгалаларына-да мазарыстан эл булаяр. Сен бир сахаватлы адам. Шу йыллыкча шу адамлара гарашык эт дийип, саңа дилеге гелдик. Гелен-йыл экин битер, хер ким алан дәнесини таңрыялкасыны билен гайтарып берер. Сен шу адамларың йүзлерине серет-де, халларыны сора.

Өтен йыллыкылык болса, Халназар: «Дилеге бейле гелинйән дәлдир. Гүм болуң!» дийип, барыны бирден ызына гайтарарды. Эмма бу йыл он единҗи йылың ахыры. Шонуң үчин ол гадымкы хилегәрлигине тутунды.

— Вах, иним, нәсини айдясың! Гурыдаңданың гумы мениң галлам болса, менем оны шу адамлара даргатсам, алкыш алсам — оңа етес нәме бар!.. Менде нәме галла галдымы? Кәренде Артын хоҗайының анбарына гирди. Өзүмде галан артык-сүйшүк барыны ачлара дагатдым, галанҗасы болса чувала гирди. Гараз, йүз тутуп гелипсиңиз, сизи бош гайтармак болмаз. Хер киме күнҗара гатарлык ики гадак арпа-бугдай гөзлемели боларыс-да.

Артыгың озалкы йылҗыраклаян ясама кешби үйтгеди. Ол, Халназара газап билен гарап, айгытлы бир сес билен сөзледи.

— Бир гадак, ики гадак дәне хөдүрләр ялы, бу адамлар эл серип гезйән гедай дәл. Бу адамлар өз хакларыны, гечен йылкы топлан галлаңы талап эдйәрлер. Оңлулык билен берсең, — диләп алҗак, гаңңаңы гышартсаң — гаңрып алҗак!

— Вах, иним, сен айтмаңда-да, олар талап этмәнде-де, менде зат болса, шу адамлардан гайгырҗак гүманым ёк ахырьї! Менем шу адамлар билен бир адам. Мениң аркамда шулар ялы шабазлар болмаса, ким мениң йүзүме серетҗек, ким мениң кепиме гулак асҗак? Курьандан этлетмеҗек болсаң, ынан, иним, — артыкмач галла ёк!

— Бай ага, булар озал окалан сапаклар. Эгер шейдип, агзыңы гуры чөп билен чалып дурҗак болсаң, галланы биз өзүмиз тапарсам, аларсам!

Хилесиниң ёл алмаҗагыны аңлан Халназар гахарланып герди.

— Сен, халыпа, «Тапарсам, аларсам» дийип, сесиңи ончаклы батлаңдырма! Сен дири-де, мен өли дәл. Халназар шиндем — өңки Халназар. Сен ол эгниңдәки елкенлериңе буйсаныл, хетдиңден ашма. Гаты гитсең, оларыңы хем сыпырдарын!

Артыкдан озал Ашыр ики әдим өңе этди. Онуң япбашык папагының астындан дүшүнҗе билен гараян гөзлери үфленен көз ялы йылпылдады.

— Сен сыпырмага өкде болсаң, өңи билен мени бир сыпыр. Сен шу шылха-да зар болсаң, ал! — дийип, эгниндәки яглы тужуркасыны зарп билен Халназарың үстүне оклады. Онуң гарагәз кирлери Халназарың акҗа көйнегине ёкды, мазут ысы бурнуна уруп, бейнисини чайкады. Халназар өзүни йитирип:

— Хей, сениң гарабир... — дийип, Ашыра бакан окдурылды.

Ашыр оны элиниң терси билен чаланда, Халназар тогаланып гитди. Ол ямашгандан хасанаклап галып, таяга япышанда, Артык онуң голундан товлап тутды. Ашыр ондан гечен йылкы арыны алмага сынананда, Черкез оны гойбермеди.

Халназар айылганч сес билен гыкылык этди.

— Ма-авы ха-ав! Баллы ха-ав! Етсеңиз-ле ха-ав!..

Халназарың чиркин сеси хатарың ёкары четиндәки Мәмметвели хожа-да барып етди. Ол ички гейиминде ылгап, гапа чыкды. Халназарың гапысындакы үйшмеге, онуң товланан голуна гөзи иленден соң, йүрегине ховул дүшүп, лессайлык билен өкдже гөтерди. Халназарың гыкылыгына хатарың аяллары хешерленишип чыкдылар. Мехинли илкибада хопукджак ялы этди, эмма деррев йүзүне бир хили шатлык инди-де, йылгырасы гелди. Атайры гелин йүзүниң угруна топулып, Артыгың алкымындан аласы, йүзүни перс-ала даласы гелди. Шол секунтда болса күйүне башга зат гелип, «Гой, онуң демини бираз дүшүрсин, хор-хоруны бираз ятырсын!» дийип ойлады.

Садап бай Артыга агламджырап япышды.

— Балам! Атаң ялы адамының якасындан алмак айып болар. Сиз мунуң билен деӊ болмаң. Ханы ичерик гириң, чай ичиң, чөрек ийиң ахыры! —

Четки өйден чыкан келле ялаңач Мавы:

— А ха-ов! Сизиң эдйәниңиз нәмедир? — дийип топулды.

Халназара зыян етирип билсе, Мавының башга арманы ёкды, хәзирки херекети онуң ички ниетини өртмек үчинди.

Мавы гөрер гөзе Артыга япышмага хыяллананда, Ашыр онуң алкымындан алды. Черкез хем онуң бир янындан япышып, оны четрәге идирдетдилер. Ашыр оңа газап билен середип, ададжык сес билен дазарылды.

— Сен акмагың бири, акмак! Ил-э сениң интирисиңи горая, сен кимиңкини гораясың?

— Мен... мен...

— Түкет сесиңи! Дөрт йыл өмрүңи хайп гечиренңи аз гөрйәмиң? Индикиң нәме? Пайми, акмак! — дийип силтерледи.

— Мен, нәме шоңа бегенйәндир өйдйәмиң?

— Ким сени бу ерде даңып саклаяр?

Мавы неден «Мехинли» дийип сесленипди. Ол диңе додакларыны мүңкүлдетди-де дымды. Оны кимиң даңып саклаяныны Ашыр дүшүнмеди. Ол Мава чиңерилди.

— Сен эгер бизиң билен биле болджак болсаң, Халназарың урулрының ниредедигини айт!

Мавы төверегине ялтаклады. Ол Халназардан чекинип айдасы гелмесе, ондан өджүни алмак үчин айтмага йүреги быджыклады. Ашырың дүшүнджели середйән гөзлери оны аңлады.

— Мавы, уруларың ниредедигини сен маңа ассырынлык билен айдай. Сенден етенини мен хич киме айтман.

Мавы ювашжа пышырдады.

— Мениң хем пайымы гоярмысыңыз?

— Хөкман!

— Онда мен айдайын вели, агтарып башлаңызда, мен дуруп билмән топулан киши боларын. Гой, байың менден яңа энтек гөвнүне зат гелмесин.

Мавы шондан соң Мелегушуң ятагына бакан гөзүни айлады.

Ашыр онуң үмүне дүшүнди.

— Башга ниреде бар?

— Башгасыны билемок. Оны хем маңа Мехинли айтды. Чакы, диңе шондакы хем сизе етерлик бар болара чемели.

Голы бираз товланан Халназар гапыдакы одуның үстүне өзүни гойберди. Артыгың ондан «Ханы, уры ниреде?» диен совалына жогап бермән, йүзүни еңи билен өртди. Ол йүзүниң угруна Эзизиңкә бакан ат гойманың күйүне дүшди. Эмма ол вагта ченли галладан зат галмажагы ядына дүшүп, «Гедай таланымдан соң, барыны гырамда маңа нәме пейдасы бар?» дийип дүшүнди. Ол Эзизе бил хем баглап билмеди. Ол диңе «Вах, өңкүлик!.. Диениң — диен еринде битйәрди. Инди... юрт йыкылды» диймек билен силкинди.

Артык ызына бәш-үч адам эердип, өйлере айланды. Халназарың айдышы ялы, оларың хич биринде ики-үч чувалдан артык галла гөрүнмеди. Атайры гелин олары өйүне салмазлык иследи. Эдил босагада абшарып дурды-да, шаңңы сесленди.

— Гайдың ызыңыза!

Артык оны танамадык киши болды.

— Бу гелин кимдир-айт? Мен муны танамадым-ла? Бу, асыл, байларың хатарына гелишжек гелин дәл-ле!

Черкез оңа жогап берди.

— Баллыханың гелнидир. Аңңатлардандыр.

Артык Атайры гелин билен якалашмагы, кежелешмеги өзүне услып билмән, онуң хаясызлыгына, болгусыз абшарып дуршуна гахарланман, оны сынлап гөрмек иследи.

— А-а... Дайы угрумыздан огшыя. Арман, мениң обада болмазлыгым, ёгсам, сөвданы хөкман поздурардым! Баллы готура шейле гелин мынасыпмы нәме?

Атайры гелниң абшаран аяклары бир ере йыгрылды, ышнак ёкмажак гара йүзүне бираз шөхле чайылды, ондан соң улумсылык билен зүлпүни сыпады.

— «Егеним билен еди гулум бар» дийлендир. Гел, еген, ичерик гир! — дийип, нагышлы габсаның ики яныны хем бирден ачды.

Артык ишикде дуруп, ичерик гөз гездиренден соң сапалак этди.

— Саг бол, дайза! Биз хэзир комиссия болуп айланып йөрүс. Ишимизи гутаранымыздан соң йөрите гелерин, отурышарыс, сөзлешерис, хал-ахвал сорашарыс.

Оларың кимси элине уҗы чиш таяк, кимси сим алып, өйлериң араларыны, сыгыр ятакларыны, дүе гарымларыны, гапылары дүртгүлэп башладылар. Ашыр Мелегушуң ятагыны депгиледи. Ол хер нэче галың гөмлен хем болса, мэхнет уры боланы үчин, гүмпүлдэп сес этди. Ачлар Мелегушуң ятагына бакан үйшдүлер. Бирнэчелер пиле япышып, хасыр-хусур агтармага дурдулар. Халназар дуруп билмеди. Ол япланып ятан ожарындан дегерлирэк бирини согруп алды-да:

— Хей сизиң... — дийип окдурылды.

Ол геле-гелмэне я Артыкдан, я Ашырдан эңтермекчиди. Онуң галласы билен биле җаны хем гидип бараны үчин, соңуны санмагы унутды. Дегенек ожар Артыгың депесинден иерли боланда, Ашыр Халназарың сыртындан гуҗаклады, янына чекди-де, улы мал йыкан ялы, ере пылчап урды, ботинкалы аягы билен ягырнына-да депди.

Халназарың гыкылыгына дазырдап гелен Мавыны Мелегушуң танапы билен уҗыпсыз сарап гойдулар. Ол дызан киши болды. Агламҗырап гелен аяллар Халназары өли гөтерен ялы гөтерип гитдилер. Шол вагтда Атайры гелин етишип, Ашырың йүзүни дырначакламага дурды. Җаны янан Ашыр онуң хем билинден тутуп айлап урды. Атайры гелниң сачлары дагады.

Черкез Ашыры чекип алды.

— А хав, сениң эдйэниң нэме? Бирден чага ташладып, ганына галҗакмы?

— Буларың улудан-кичэ бизиң үчин ганы хем халалдыр!

Сачлары даган Атайры гелин хасанаклап галып, Халназарың элинден гачан ожара япышды. Онянча аяллар етишип, оны тутдулар. Ол, аялларың хер хайсыны бир яна пызып, яңадандан топулмакчы болды. Онуң эгри гол-

ларыны инчемик сачлары билен даңып, аялларың эллерине берип гойбердилер. Ашыр Атайры гелниң ызындан середип, он эдим гиңликдәки агтарыляи ура назар салды-да!

— Бу-да революция! — дийип йылгырды.

Гандымың сарымтыл йүзи бираз гөгерди. Ол гүлки арасында:

— Мөй гелин нәтди? — дийип, элини чарпды.

Гандымың айылганч гүлкүси гушлугың мылайым ховасында узага гидип, Халназарың хатарыны сырды, онуң йүзүни басырыныл ятмагына гараман, гулагына барып гирди. Халназар инди гошасына япышып чыкмагы беллик-күлли унутды. Эмма Атайры гелин яңадандан гыңаҗыны галгадасы гелип дызады. Аяллар оны гойберман, гапыны ичинден гулпладылар. Мехинли яшмагыны ысгынсыз яшыныл, Мавың даңысыны чөзмәге дурды. Эллери онсуз-да бош Мавы Мехинлә букулып, ассырынлык билен өе бакан юмлукды. Оны сайгаран Черкез бираз ховатыр этди.

— Мавы бошап гитди вели, хүррейт-гочак бир задың үстүнден эләтәймесин?

Ашыр Атайры гелниң дырначаклан ерини элиниң аясы билен сыпалады.

— Мавы бир бакра гөздүр. Оңа сиз дегмесеңиз — ол сизе дегмез. Эмма Атайры мени яман дырначаклады.

Артык оңа дегди.

— Атайры билен мөй икиси биррәк болагандыр. Эндамыңа авусы йөрәймесе-де биридир?

Галланың йүзи тәмизлененде, ачмаңыз дайханларың гөзлери көмелек гөрен чагаңкы ялы ялпылдады. Хеммәниң ишдәси бирден ачылды — хеммәниң гөвни бирден докунды. Урының дашында чуваллы, чалчалы эллер көпелди. Оңа аяллар, чагалар хем гатышды. Гандым аялы, чагасы билен биле ики чалчасыны, бир сувлукторбасыны алып гелди.

— Артык, сен унутмагын, хав! Мениң мунда озалдан хем хакым бардыр.

— Гандым ага, сениң шарпык даданыңы хем хич ким унудан дәлдир. Сен хөкман ики пай аларсың!

Уры гөмленде, оны хич ким гөрмедик болса, агтарыланда, онуң башы той болды. Артыгың харманы пайлашыланда, онуң өзи гатышмадык болса, гыкылык-галмагалың соңы шонда урша баран болса, хәзир тоюң бе-

җогапкәрчилигини, бүтин гараматыны ол өз үстүне алды. Шонуң үчин гыкылык-галмагал хем гопман, хер ким өз гезеги билен деӊ-демеян пай алды. Эмма Халназар ниетине етип билмеди. Ол шол бугдайың хер батманына бир дүе, хер путуна бир халы, хер дәсирисине бир шай алҗакды. Ол шу йылкы алҗак затларыны өз янындан хасап эдип, гелен йыла чыкандан соң, Арутюн хожайын билен деӊ бай болҗакды, шәхерде дүкан ачҗакды, дегирмен гураҗакды, пагта заводыны гурамага-да мейил эдйәрди. Эмма шол байлык хәзир элден гидип баряр. Завод гурмакдан гечен, гелен йыл оны җикме-җик йыгнап болса ене ягшы. Ол дуруп билмән, кимиң нәче аланыны депдерине чыздырмак үчин хоҗамы чагыртды. Хоҗам өйүнде тапылмандан соң, элине узын инче таяк билен чакгы алып, урының башына барды. Ол обаның бүтин адамларыны танаярды. Оларың атларыны язмаса-да болҗакды. Йөне киме нәче берилсе, шоны таягының уҗуна кертип башлады.

Урының башында терези гуралман, бугдай уллакан агзы гиң бедре билен пайланды. Оны теллейән Артык болса, үлешдирйән Ашырды. Илки билен хер хоҗалыга йигрими, машгаласы көпрәге йигрими бәш бедре гуюлды. Гандымың чалчасына бугдай дәнелери акып башланда, ол өзүне бакан багт дерясы җошуп гелйән ялы хасап этди. Онуң елленен йүзи ачылды, өлүмтик гөзлери рухубелентлик билен ялпылдады.

— Хелей, гапымдан гарыплык гетирен күнҗараны, онуң сокусыны, дашыны башыңдан айла-да, ере ур! Яшасын Халназар бай! — дийип җакгылдап гүлди.

Шол гүлки Халназарың кертик саныны чашдырды: ол, белки, Гандымың хасабына хич бир зат кертен дәлдир, белки, оңа дөрт эссе артык кертендир? Гандым үчин Халназар еке таягыны дәл, өйлериниң укларына, тәримлерине ченли кертип чыкса-да тапавуды ёкды. Ол шу гүнүң дирилигине гуванып, эртириң өлүмини унудыпды. Онуң еди-секиз яшлы гызҗагазы — бир вагт шу ерде Халназарың онуң еңсесине чалан гызҗагазы — өзүниң әҗизлигине, аякларының нәзиклигине гараман, сувлук-торба долы бугдайы чатмаларына бакан тегеләп барярды. Халназар онуң агламҗырап гиденини сызмадык болса, хәзир онуң аркасындакы бугдай билен биле, еке гөзи дәл, йүреги-де гитди.

Артык өзүне пай алмады. Ол машгаланы бу йыл Ме-

рет эклэр, өзүм хер ерде-де гүнүми гечирин дийин ойланды. Эмма Ашыра гезек геленде, йигрими бедрэни онуң пэле хакы, йигрими бедрэни болса түйүни бираз тэзелесин дийип артыкмач дөкдүрди. Халназардан башга хич ким оңа гаршы чыкмады.

Уры адам бойы голдурдан чуңңур болуп, онуң ичинден етмиш дүйэ голай бугдай чыкды. Ачларың хер бирине алабахара чыкянчалар-а гүйменже боларлык дэне етди. Кемсиненлере ене бираз эмледилер. Ашырың ядына бир зат дүшүп, Артыгың гулагына пышырдады. Соңуна галан йигрими бэш бедре бугдайы Артык айратын чувала түйдүрды.

Халназар харманың соңуна тени өлен гөзлери билен гарандан соң:

— Ол кимиң пайы? — дийип сорады.

Артык оңа йылгырмак билен жогап берди.

— Бай ага, ол харманың хакгулласы!

Он дөрдүнжи баш

Артыгың гөзүне гаража өйүң ичи бир йыл мундан өңкүси ялы хаңкарып гөрүнмеди. Дашындан гөренде гара мүрри гарпыза меңзесе-де, онуң ичи гызыл көз ялы гарпыза чалым эдйэрди. Онуң гөзенегинде ики саны халычувал, оларың үстлеринде нагышлы торбалар, өйүң төрүнде дүйпхалы, ондан бэрде улы халы, ожагың ики янындан ожакбашылар — өйүң ичине нагыш берип, гүл пүркүлен ялы безэпди. Айратын хем сүмсүлелери гашларының үстүне дөкүлип дуран илдиргичли, башы кетени гыңачлы, эгни кетени көйнекли гелин өйүң ичини долдурып отырды, оны телшигине гетирйэрди. Артыгы, ылайта-да, гувандырян ери гаража өйи безэн халыларың хеммеси Айнаның өз элинден эмеле гелен сунгатды.

Артыгың гөзүне болмаса, Айнаның гелинлик гейими онуң гөркүни гошаландырян ялыды: депеси ясы, ашагы човлурак бөрүк оңа нэхили оңат гелишйэрди. Айнаның гурсагындакы дагданың үстүнден дөкүлйэн еймэниң яшыл-гызыл сечекли нагшы, непис кешдеси онуң йүзи билен бэслешйэрди. Онуң гуйма гошарындакы билезиклер, зүлмайы бармакларындакы йүзүклер онуң өзүниң нэзенин тени билен биле ясалан ялыды.

Айна семавара от саланда, чәйнеклери чайкап тәмизләнде, эда билен чай демләнде, — оларың хеммесини гыссанман, эвмән, эмай билен айланып, элуҗы билен эдип отырды. Айнаның голлары укыплы, эллери етишиклиди. Ол отуранда, туранда, хич бир зады шакырдатман, сүңксүз ялы сүйнүп, яйлы ялы эглип-галярды. Гап-гаҗаклар хеммс ерли-ериндеди. Өй ичиниң хемме ери өрән тыгшытлы, реҗелиди.

Гараҗа өе Айнаның аягы дүшели бәри, Нурҗахан хем йигделен ялыды. Онуң гейим-геҗиминде кир-кимир ёкды. Онуң кешбиниң ягтылыгы, тәзе дурмушдан шөхле алан гөзлериниң гүлши — Айнадан разылыгыны, Айна миннетдарлыгыны мәлим эдйәрди.

Айна гелин болуп гелели бәри, Шекер хем үйтгәпди. Онуң эгниндәки дарайы көйнек өзүне гелшикли хем салыхатлы гөрүнйәрди. Онуң отурышында-туршунда-да бир аграслык болуп, гарашында-да бир дүшүнҗелилик мәлим болярды. Ол эййәм төрде отурып, непис сунгата — кешде этмәге башлапды. Ол эден кешдесини Айна гөркезйәрди, ондан таглым алярды. Шекер инди чагалыкдан сайланып, улугыз кешбини берйәрди.

Нурҗаханың айтмагына гөрә, дайыларына-да, гоңшы-голамларына-да Айнаның тәсири етипди. Гелинлер--гызлар эл ишлеринде Айнадан маслахат сорашярдылар, Айнаның дүйпхалысы оба ичине нусга болуп гезйәрди. Халының гырасыны деӊ чыкармасыны, эневүч отуртмасыны, читмесини, кемаллы гырмасыны Айнадан өвренйәрдилер.

Артыгың чайыны гайтарып, өңүнде гоян Айна онуң голайҗагында отурды. Артык оңа хөвес билен гаранда, Айнаның җадылы гөзлери гүлди, яңагында чуканак эмеле гелди, Артыга харыдар гарады.

— Шәхерде яман көп эглендиң-ле?

Артык кәсесинде бугарян чайы ерде гоюп, оңа йылгырып гарады:

— Айнам, мен сениң совалыңа дүшүнйән, сабырсызлык билен гарашяныңы билйән. Мен хем сени хич вагтда унудамок.

— Онда нәме...

— Дурмуш хәзир чылшырымлы бир дөвре айланды. Онуң гөзбашы хем шәхерде. Ана, шол говгалы дурмуш мени хәзир сыпдыранок.

— Артык җан, ол ой дурмушынданам гызыклымы?

Артык Айнаның элинден тутды, бармакларыны ойнады.

— Айнам, икимизиң дурмушымызың говгалы вагты совулды. Инди икимизиң арамыза чөп ташлап билҗек ёк. Мен ниреде болсам-да, йүрегим сениң яныңда.

— Оны билйән. Өзүң хем биле болайсаң, хас ягшы боларды!

— Айнам, хэзир дөврүң дегишйэн вагты. Шоны, нэхили-де болса, халк пейдасына бакан өврүмэге чалышмалы. Бу вагт халк бэхбидини араян адам өз өйүнде рахат ятып билмейэр. Догры, шол бэхбиди хер хили дүшүнйэнлер, шол угурда хер хили гөрешйэнлер-де бар. Кимиң пикириниң догрудыгыны, кимиңкиниң ялңышдыгыны бу вагт селҗермек-де аңсат иш дэл. Ылайта-да, бизиң ялы гарамаяк дайханлара.

Айнадакы пикир Артыкда хас хем гүйчлүрэк довам эдйэрди, оны сөйүп аланыны, оңа нэхили гүн билен етенини — ол хич вагтда унутмаярды. Онуң яңкы айдышы ялы, үлкеде гидйэн үйтгешиклик оны өйде рахат ятмага гоймаярды.

Артык чай башында Айна билен эҗесине дүйнки болуп гечен ваканы гызыкландырып гүррүң берди. Нурҗахан оңа гең галыҗылык билен агзыны тутды.

— Вий, балам! Ковахатда бейле зат бармыдыр? Шеригат оңа буюрямы?

— Шеригат, өлмезлик үчин огурлыга-да буюряр, эҗе. Бу вагт-а огурлык дэл-де, догрулык. Онда-да хер ким өз хакыны аля.

— Вий, Артык җан, шейле гыгырдып-багырдыбам бир догрулык бормы, хак бормы?

— Халназар бизден аланда, нэме, бегендирип алыпмыды?

— Ол хазына дөкүп алды ахыры.

— Шол хазнадан сениң элиңе нэче дүшди?

— Мениң элиме? Бир пулам гиренок!

— Өйүңе галла гелдими?

— Галла нириде?

— Ханы онда мениң арлы йыллык азабымың хасылы?

Нурҗахан Артыга нэме җогап берҗегини билмеди. Ол, Артыгың йыл бойы азап чекенини билсе-де, йыл бойы ач галаныны унутмаса-да, онуң зэхметини Халназарың хайсы ёл билен аланына дүшүнмеди. Ол йөне, өз дүшүнҗесине гөрэ, баймы, гарыпмы — ким хем болса би-

рииниң малыны элиниден зорлап аамагы харам дийип билди. Эйсем-де болса Гандым ялыларың өамэн, индики йыла чыкжагына бегенди. Ол шол пайлашыгы, йылың шу гүнлеринде богдак-богдак галланы гөз өңүне гетирди; бу вагт шол богдагың хер бирине бир дүе билен бир сыгыр алып болжагыны аңлады. Шол вагтда онуң гаррылык небси оянды: бая гөзи гыймазлыгы, шеригаты бүтинлейин унутды.

— Артык жан, ондан саңа нэче етди?

Артык эжесиниң *өңки гүррүңи билен* соңкы совалының арасындакы тапавуды өлчерди-де йылгырды.

— Эже, Айна саг болса, мениң башым дик болса, сен ажыкмарсың.

— Балам, саңа шейле кэн етдими?

— Нэме, кэн герекмиди?

— Затдан доян бармы, нэме?

— Шергден горкжак дәлми?

Нуржахан бирден акылына айланды, элини терсине бакан пызып гойберди.

— Ёге-ей, киши зады герек дэл. Мен, асыл хакым дийип, сен хем алайдыңмыкаң дийип сорадым.

— Аламда-да гүнэ болуп дурмазды вели, биз өзүмизи бираз оңараныңыздан соң, ачлара көпрэк етсин дийдим.

— Говы эдипсиң, балам!

— Нуржахан, Атайры гелниң масгаралыгын эшиденде, ичини чекди:

— Вий, налач эдейин? Утанмаса, кын болжак экени!

Айна яшмагының ашагындан пышырдады.

— Аялыны орта атып, эрсумагы нэме ишлейэркэ?

— Еке Баллының дэл, асыл, бүтин Халназарлар хатарының хөкүмдары Атайры гелин диййэрлер. Айна, сен оны өзүң хем билйэнсиң-ле!

Айна мысса йылгырды.

Нуржахан хайран галыжылык билен якасына түйкүрди, бир хили хайыгып сөзледи.

— Садап онда пэлине гөрэ тапыпдыр. Онуң өрэн пэли ёкарыды. Худайың өзи бетеринден сакласын!

Яңадандан уграмакчы болян Артыга Нуржахан ялбарды.

— Балам, мениң гөзүм горкундыр. Мен сени екеже гүн гөрмесем, сениң башыңа уммасыз бир иш дүшэйжек ялы ховатыр эдйэн. Сен инди шол ярагыңы, эгниңдэки нышаныңы эесине табшырайсаң нэдеркэ?

Артык Сарының сөзүни гайталады:

— Эҗе җан, говгасыз әр — гөрде герекдир.

— Говга билен бир зат болҗак болса, боларча болды, оглум.

— Эҗе, сен мени ёргана букуп ятар ялы, налаҗедейин догран дәлсиң. Мениң херекет этҗек дөврүм инди башланя.

— Шол дөврүң кезирини өйүңдеҗик гөрәйсең, говы боларды-да.

— «Ятан өкүзе — ийм ёк» дийлендир. Дурмушың кезири хич вагтда үстүңе гелйән дәлдир. Мен өйде аркайын ятан болсам, Айнаны маңа етирҗек дәлдилер. Шейле дәлми, Айна?

Айна Нурҗаханың гөвнүни гөрмек үчин, сесини чыкарман йылгырды. Нурҗахан Артыгың гөзүне гүйдүшип, Айна үмледи: «Артыга сенем бир яныңдан басалга бол. Икимиз ики ерден япышсак, ол бизиң сөзүмизден чыкып билмез» диймек исләнини Айна-да дүшүнди. Шол вагтда болса Артык эҗесине дегди.

— Айна маңа, гайта «Өйде ятып — өзүңи гөркезип болмаз» дийййә. Анха, ынанмасаң, өзүнден сорай.

Нурҗахан гөзлерини петредип:

— Айна җан, шейлеми? — дийип сорады.

Айна яшмагының ашагындан пышырдады.

— Энеси, батыра ок кәр этмез.

— Вай, гелним, сен, гайтам, муңа мечев берйән огушяның!.. Оглум, мениңки бир җан дурмазлык. Өз ишиңи, әлбетде, өзүң говы билйәнсиң. Хернә эсеван болавери. Ахмал галып, ене-де чочгара чолашаймагын.

Айна Артыгы мертлик билен уградды.

— Ызыңдан аркайын бол. Гезен ериңде, саг гез. Миннетли кеп чекмейәниңе менем шәрикдирин.

— Айнам, сенден тамам шейледир.

Он бәшинҗи баш

Артык обадакы эден ишини Эзизе гысгаҗык гүррүң берди.

Эзиз, Артыга аларылып баканда, онуң айылганч гөзлеринде чылгым-чылгым ган гөрүнди. Ол, Артыга артыкмач сөз айтман, салламлы сес билен:

— Мен саңа нәме табшырыпдым?— дийип сорады.

Артык бир кешбини үйтгетмән, сада сес билен:

— Эзиз хан, мен саңа вада бермәндим — дийип жогап гайтарды.

Эзиз өз газабына бәс гелмән, бираз сандырады, өңки совалыны ене гайталады.

— Мен саңа нәме табшырыпдым? Жогап бер!

Эзизиң чалтлык билен чыкан гарылжык сеси Артыгың дамарларында говсуныл галан гана херекет берди. Онуң бурны мүңкүлдәп, деми улудан гелип-гитди. Артык «Мениң эдйәним шол» дийип, ондан хем өтерәк гыгырмак иследи. Ол ене-де болса өзүни саклап, хемайын сес билен жогап бермәге чалышды. Шейле-де болса, онуң дамарларындан бүркүлдәп акян ган онуң сесини бираз үйтгетди.

— Эзиз хан, мен сениң шу ярагыңы — саңа көрлерче эермек үчин гөтеремок. Мен муны сениң хызматың билен биле, өз ярама мелхем этмек үчин гөтерйән. Мениң хем дүшүнжәм, мениң хем ниетим, мениң хем максадым бар. Мен хем өли дәл.

— Мен гөрйән вели... сен мениң аягымы сындырмак ислейәсиң!

— Эзиз хан, ялңышясың.

— Ким ялңышя?

— Сен ялңышясың! Мен сени яраламак ислейән болсам, Гуллухана нөкер дурардым. Гозгалаңда мен сениң билен биле эдим урдум. Хениз хем жанымы сениң үчин, хас догрусы — халк үчин орта гойян. Эмма шуны хем дүшүн: мен өз эркими саңа сатамок! Ене гайталап айдян: мениң хем ызарлаян сүрәм бар. Эгер шоңа-да гайтавул бержек болсаң, байың тарапыны чалжак болсаң, хер болгусыз зат үчин үстүме абаныл дуржак болсаң — онда, ал ярагыңы!— дийип, билиндәки хатарыны шакырдадып оклады.

Эзиз, Артыга ганлы гөзлери билен ене бир гезек середенден соң, башыны ашак салды. Онуң галың габаклары гөзлериниң гызгылт чылгымларыны өртди. Онуң өз жаныны ынанян адамсының өз чепбесине гитмеги, онуң гаршысындан ослагсыз бир гүйжүң чыкмагы — Артыгың онуң алкымына чиш болуп дирелмеги үчин: «Мен онуң билен хәзириң өзүнде беллисини этмесем, ол маңа хич вагтда хезил бермез. Оны бир зарбада гутармак герек» дийип ойланды. Ол өз газабына чыдаман, бирсалым сандырандан соң, шейле гүйжи элден бермекден хем че-

кинди. Ол бу гүн Артыксыз галса, эртир, белки, Гызылхансыз галҗак. Онуң өзүнден кемелен гүйч, онда-да Артыгың гүйҗи душмана барып гошулҗак. Шол ойлар оны бираз говшатды. Икинҗи яндан болса, онуң өз векиллеринден бирини, онда-да ил ичинде абрайлы бир адамсыны шейле масгараламагы — өз адына, Әзизиң адына лайык дәл диййп билди, белки, өзи үчин ыснат диййп дүшүнди. Ол Халназар байлары өзүниң эсасы аркадаянҗы хасап эдйәрди... Әзиз шол ики гүйч, яки җошгун арасында бирсалым өзүни йитирди. Шол ики гүйҗүң икиси хем Әзизи гозгалаңа салды. Оларың хайсы яныны голдан берсе, ярты адам болуп галҗак ялы дуюлды. Эмма иш-ишден гечипдир; бирини голдан бермезлик мүмкин дәл. Шонуң үчин ол хер хайсыны бир элине алып салларлап гөрди, узак чекув, узак ойдан соң: «Элбетде, Артыклы тайы агыр. Байың болса гөвнүни тапарын» диен нетиҗә гелди. Артыга гаранда, Халназара өз сөзүниң өтерәк етҗегине, оңа сөзүни дүшүндирип билҗегине-де ынанды. Шонуң үчин гахар-газабыны ювутмага чалышды-да, өзүни мылайымлыга салды. Шейле-де болса, онуң сесиндәки гозгалаң ёкуны бүтинлейин гутармады.

— Артык, «Маслахатлы дост — узак гидер». Мени яндырян ери — сениң шол өзбашдаклыгың, этҗегиң ичиңделиги. Ёгсам, мен сени Халназар ялы харам байың йүзүсине берҗекми!.. Болҗак иш — болупдыр. Гой, мениң гөврәм сениңкиден кичи болсун. Йөне индикиле шонуң ялы иш этмекчи болсаң, өңүнден дуйдур, оңа чәре гөрели: сен хем хыҗалата галма, мениң хем йүзүм гызмасын. Хәзир ил маңа нәме диер? «Әзиз хан залымлыкда патышадан гечирипдир; өз векилини өзи таладыпдыр» диерлер...

— Оны дийсе — диңе дөрт-бәш саны бай диер. Эмма халк онуң үчин саңа миннет окар!

— Ил ичинде сен менден көпрәк гезйәнсиң, белки, сениң айданың догрудыр? Шейле-де болса, ягдай билен.

— Әзиз хан, мунда дүшүнмез ялы хасап ёк. Бир Халназарың ынҗаны үчин, йүз хоҗалык өлүмден азат боля.

Әзизиң ян бермеги, шелайынлыгы Артыгың газабыны ятырды.

Олар шәхериң баш көчесиниң гайра четине чыканларында, үммүлмез бир мәрекәниң үстүнден бардылар, аяк

чекдилер, сынладылар. Артык шолара бакан элини салгады.

— Ынха герйәмиң, Эзиз хан, бу-де жыгыллык базары. Халкың нәхили ягдайдадыгыны гөрмек ислесең, билжек ислесең — ине, шуңа назар сал!

Асманда селчең булут болуп, хова чытавунды. Жыгыллык базарың үстүне ала гүн дүшйәрди. Шол базарың ичиндәки жемендәниң дашкы гөрнүшинде гөз эгленер ялы дәлди. Оларың хеммеси ифлас эгин-эшикли, көпүси болса ярым яланачды. Шондакы адамлары дашындан чытавун хова йыгырса, ичинден ачлык йыгырярды. Онда алнып-сатылян затлар хем гызан базарда бир пула гымматды. Обада эдере иш, гарбанара зат тапмадык ач дайхан базара дөкүлипди. Онуң бирнәчеси кын гүни гечирмек үчин ожук-бужук алып-сатмак билен мешгулды. Оларың көпүси шол базардан өзүне өлмез-еди бир зат гарбанмага, чагасы үчин бир дишлем чөрек газанмага ымтылярды. Гуллуханың сөвдагәрлери башлыклайын, шол үтүк жемендәни хем үтмәге, оларың агзындакыны гарбап алмага чалышянлар-да гыт дәлди. Шейтан ышыгы ялы түтейән отларың үстүнде, гулагы дөвүк, бурны кемтик гаванларың ичинде завод ягыны хүйт-гара этлер жаылланярды. Оларың жымтыл түссеси, якымсыз порсы ысы бүтин мәрекәниң ичинде, депелеринде айланярды. Шол ыс оларың бурнуна палав ысындан якымлы дуюлярды. Кимлер агзының гыллыгыны акдырып, шол газанлара ымтылярды. Кимлер ондан бир бөлек алып, ёлуп болмаз иримчик, жижжик этлери чейнейәрди. Кимлер сатыгчының гөзүне гүйдүшип, ондан бир бөлегини алып гачярды. Кимлер ковалаярды, гыкылык-гопгун туярды. Шол базара тербие берйән, онуң уршуны, гыкылыгыны ятырмага чалышян-да ёкды. Шол базарың ичинде, чәкменине долап гетирип, дым-гара бутлары, иримчик ягсыз гапыргалары газанчылара хөдүрлейәнлер-де барды. Шол этлериң эшек этидигини, ит этидигини сайгарян-да ёкды. Жыгыллыма дүшен яш, гарры аялларыңң-да аңы гачыпды. Олар яшмакларыны бүтинлейин сырыпдылар. Оларда аял нәзиклиги хем сайгарылмаярды. Оларың көпүсиниң йыртылан, сүзүлен гейимлеринден сүңклери сомалышып гөрүнйәрди. Олара эсеван әдйән, олара гызыгян-да ёкды.

Газанчылар, жерчилер кепгирлерини галгадышып жыгырышярдылар.

— Яглы эте гел!
— Семиз эте, гоюн этине гел!
— Палава гел!
— Арзан говурма гел!

Гыллыгыны акдырып, газанларың арасында айланян орта бойлы, иймешик гара сакгаллы, йүзи гүне янан, хепделәп ювунмадык аррык бир адам хер бир газана небсевүрлик билен серетди. Ол кәбиринден нырхыны соранда, онуң шепбешик агзы зордан ачылып-юмулды. Газандакы лөдере яга җазланян иримчик гара этлери мәзлешик гөзлери билен демине дартасы гелди. Онуң аңкасы ашыпды, гәби азыпды: кисесинде пул барына-ёгуна-да акылы етмән, эндамларыны сермешдирди, шөхлеси өчен ялта гөзлери билен төверегине гаранды. Бирденкә-де шол газандакы сүңклерден бирине эл уруп, гачманы, гизленмәни хем унутды-да, дуран еринде агзына салды, дишледи, чекеледи. Онянча газаның ээси туруп, оңа япышды, элиндәки сүңкден тутды. Эмма сүңке ыкҗам япышан аррык эллер, небсевүрлик билен чекелейән дишлер оны сыпдырмады. Газан ээси сүңкден элини сыпдырып, оны юмрукламага башлады, итекледи, йыкды, ятырып депди. Онда-да ол оңа үнс бермән, урулянына, енҗилйәнини сызман, агзының гыллыгыны акдырып, ятан еринден сүңки чекелемәге довам этди. Шол болуш умумы бир ягдай ялы, адамың урулянына, енҗилйәнине парх гойман, хер ким өз иши, өз аладасы билен мешгул болды. Кәбир гөзи йитирәклер, гайта, кейп эдип, ит урушдырян ялы, пажыгалы хала эл чарпып гүлди.

Артык шол пажыга чыдамады. Ол, газанчының ягырнындан пенҗеләп, ёкарык галдырды-да, газаның сыртына бакан пызып гойберди, газап билен далады.

— Ханы сениң адамлыгың? Ханы сениң ынсабың? Ол бичәре адам кешбини йитирипдир, габра бакан гадам урупдыр. Сен оңа рехим этмели, гарбанмага бир зат бермели халыңда, гайта, сен онуң өлүмини тизлешдирйәсиң! Утан! Аслыңы яда сал!

Элиндәки сүңкден бир зат алып билмесе-де, оны сыпдырман, ятан еринден чекелйән адам онуң шорундан бираз тамшаныл, акылы бираз ерине гелени үчин, өзүне хоссар тапыланыны аңлады. Ол, Артыга, газанча нәйынҗар гөз билен гарандан соң, аграм берйән башыны эллериниң үстүне гоюп, сессиз агламага тутунды. Эмма онуң дамарлары какан гөзлеринден яш чыкмады.

Онуң найынҗар сыпаты Артыгың йүрегини бозды. Ол хейҗан арасында «Ачлык адамыны гөр нәхили әҗизледйәр» диен ой билен оны гоп берип галдырды, җүбүсинден бир-ики саны кагыз чыкарып берди-де:

— Агам, әҗизлеме. Өзүңи тут. Мерт бол! — дийип, газанча гөзүни айлады, аягының бурны билен онуң җывырдашян газаныны, ашагындакы отларыны пызыпдырып гойберди.

Артык ач адамыны танамады. Ол, Арутюн хожайын Халназар байыңка мыхман геленде, гапыдан дилеге гелен гарыпды.

Артык Эзизе игенди.

— Эзиз хан, гөрйәмиң: Халназар ялыларың элиндәкини йөне бир алмак дәл, олары ёк этсең ене аз!

Эзиз хайсы бир ёл билен хем болса, көпчүлиги өз ызына эертмәниң күйүне дүшди. Ол «Саг сагынянча — дәли оглуны ики өйәр» накылына гөрә, Советден өңүртди, ызына нөкер эердип, шәхер вагончыларының анбарларына, гурплы, хожайынларың сарайларына айланды. Оларың галлаларыны барлады, анбарларың гапыларына өз гулпуны урды, гаравул гойды.

Готур сөвдагәриң анбарына гулп уранда, ол сакланып билмән ялбарды.

— Хан ага, мен... мен сениң өз адамың. Сениң хан болмагыңда мениң хем көмегим аз етен дәлдир. Мениң Җызага, Пергана боржум кән. Мени масгара этме. Мениң вексилимиң протест гитмегине сен дөзмерсиң ахыры!

Сөвдагәриң сөзи Эзизи ойландырды. Ол, хакыкатдан-да, шоларың аркасындан хан боланыны ядына салды. Сөвдагәри ынҗатмага йүреги дөзмеҗек ялы этди. Эмма дайхан көпчүлигиниң Совете бакан йыкгын эдйәнини гөз өңүне гетирди-де, шол көпчүлиги өзүне бакан чекмәниң күйүне дүшди. Шонуң үчин сөвдагәре дүшүндирмек иследи.

— Готур сөвдегәр, гел сенем бу йыл бираз небсиңе хай дий... Мундан өңки газананларың бесдир. Сен вексилим диййәсиң, халкың җаны пиртис гидип баря.

— Эйсем, пулҗагазыны шәхер ныркы билен төләрмисиңиз?

— Пулуны... өз алан нырхың билен төләрис. Онда-да бай боламызда.

Сөвдагәр онуң сыйындан япышып ялбармакчы болды.

Эзиз онуң ховуны басмак нинети билен гаравула буйрук берди.

— Сөзүңе гулак асман, ким анбара голай гелсе — ат. Жогабыны мен өзүм берерин.

Эзиз көчәниң бурчундан айланандан соң, Готур дик дуран еринде бирсалым ойланды, онуң анбарындакы бугдайы билен җаны хем биле гидип барян ялы дуюлды. Ол гыссагарада гаравула йүз тутды, оны өз янына чекип билерин хасап этди. Эмма гаравул онуң сөзүне гулак асман, түпеңиниң агзыны оңа бакан өврүрди. Сөвдагәр «Ек. ёк» дийип гетинҗекләнде, газыга бүдрәп йыкылды. Эмма ол ене дуруп билмән, Эзизиң ызындан ылгады.

Көчәниң чоларак еринде ызындан етени үчин, Эзиз бу сапар оңа азгырылмады. Өзүнден араны бираз ачан Артыга эшитдирмән, адаҗык сес билен оны канагатландырды.

— Сен сесиңи чыкарман, хич киме дуйдурман гезибер. Мен якын гүнлерде сени шейле бир ишиң үстүнде гоярын: сен анбарыңдакы галлаңдан хас артыграк газанарсың.

Эзиз шәхериң чөрекханаларындан бирини бүтин гап-гаҗаклары, нанбайлары билен өз адына гечирди. Ондан соң җыгыллык базарда, көчеде җар чекдирди.

— Обадан гелен ач болсаң, эртирден аңрык Эзиз ханың чөрекханасына гел. Эзиз хан җан башына хер гүнде бир гадакдан нан пайлаҗакдыр!

Шонлук билен, аңыны йитирен ач дайханың көпусини Эзиз өз янына бакан чекди. Шондан соң Артыгың янында өвүнди.

— Еке Халназарың бармагыны гаңраның билен, аҗы дойруп билмерсиң. Ачлары ынха шейдип дойырлар.

— Эзиз хан, икимизиң гүйҗүмиз дең дәл. Шейле-де болса, мениң ыралан агаҗымы, сен әңтерип гойбердиң.

Шол вагтда Халназар, алдыраны бар ялы, хашлап гелди. Ол, Артыга гөзи дүшенден, саламыны хем унудып, аңкарып галды.

Артык өз янындан «Гой бу ичиниң посуны дөксүн. Ханы гөрели, мениң билен икичәк гүррүңден соң Эзиз нәхили хеңден гопя?» дийип ойланды-да, бир зат баханалап чыкып гитди.

Халназар болуп гечен ваканы Эзизе агылы сес билен гүррүң берди. Ол өз сөзүниң соңуны Эзизе игенмек билен гутарды.

— Эзиз хан, чуңңур дүшүнсең, бу мениң таландыгым дәл-де, сениң абрайың дөкүлдиги!

Эзиз Халназарың теене сөзүне дарыкмады. Ол онуң ховуны бираз алмак ниети билен йүзүне кинаялы гарады-да, ичякгынч сөз урды.

— Бай ага, «Ханы, артыкмач галлам ёк» диййәдиң ахыры!

— Вах, арта-таша зат нәме ишлесин? Бүтин хатарымдакыларың бокурдагындан богуп, яман гүн үчин йыгшыранҗа задымды-да.

— Артык-сүйшүк галланың барыны йыгнап, ачлара пайламалы диййип, өзүмиз карар чыкармадыкмы нәме?

— Карар чыкарыланда, болар-болмаз хечгәре сени депеләп дурмалымы? Галла топламак, пайламак ишини мен өзүм алып бармалыдым ахыры!

— Хий, топлан, дагадан задың болдумы?

— Мен сениң икинҗи буйругыңа гарашярдым.

— Или ынҗытмазлык үчин, илки билен өз адамымыздан — Халназар байың өзүнден башла диййип, Артыга мен өзүм буйрук бердим.

— Ах, шейле дийсене!

— Шейле, Халназар бай, шейле!

Эзиз, Халназарың йүрегиндәки оды өчүрмән, гайта, оны өлчерди. Халназар демини сожап аланда, онуң агзындан буг ерине ялын чыкды. Ол ашакы додагыны дишледи, чейнеди, овуртлары юмралан ялы гөрүнди. Ол өзүни йитирип, отуран ериндең гобсунды, сөзләнде сеси сандырап чыкды.

— Эзиз хан, сен ити аллап урян экениң.

Эзиз газапланды.

— Халназар бай, ит хемише итдир; оны аллап урсаң хем гелшер, тутуп урсаң хем!

— Эйсем, сен векиллери өз йүзүңе перде эдинип, палчавик ёлуны тутуп башлапсың.

— Мениң хайсы ёлы тутяныммы селҗермек сениң ишиң дәл!

— Мен...

— Халназар бай, түкет! Мен хәзир сени маслахата чагырамок. Эгер мениң эдйән ишимден нәразылык эдип, бир ерде гүррүң эдәйсең я Гуллуханлы топарың бир

янында гөрнәйсең; менден эйгилик тамасыны этмегин. Сөзи шунуң билен гутаряин.

Халназар бир бада галып билмеди. Онуң агыр гөвресини гурплы аяклары гөтермеди. Ол, итиң гүни билен дикелип, яңы аяк үстүне галан хасса ялы энтеди, бирденкә-де босага бүдрәп, улы мал йыкылан ялы гүрпүлдәп гитди.

Ол аяк үстүне галанда, Эзизиң бирденкә оңа хайпы гелди: онуң Халназар билен баглы дамары оны шейле ягдайда галдырмага дөзмеди. Шонуң үчин ол оңа мылайым гараш билен йүзленди.

— Халназар бай, болжак иш — болуп гечипдир. Сен оны йүрегиңе салып йөрме. Узак ёла дүшен кервен йыкылан бир дүе үчин агламаз. Бизиң везипәмиз — шол кервени максатлы ере элтмекден ыбаратдыр. Иван Чернышов сөвдагәрлериң, байларың эллеринден эхли галлаларыны алмак меселесини гоюпдыр. Гуллухан билен башга бири оңа гаршы чыкыпдыр. Мен олардан өңүртдим. Дайханлар сениң бир урыңы дагадан болсалар, мен бирнәче анбарың агзына гулп урдум, өз гаравулымы гойдум. Шол эгирт хожалыгы ики бөлүп, наны, нанбайы Готур сөвдагәре, галланы болса саңа табшырмак ислейән. Саңа өвретмек герекдир өйдемок: сен кебсиңи шаглатманда-да, гирдежиң чыкдажыңа гөрә салламлырак болар. Дайхан билен бай арасыны позмалы дәл дийип айдан сөзүң мениң ядымда бар. Сениң айданың, элбетде, догры. Шонуң үчин хем хәзир халкың гөвнүни гөрмек герек. Элимиз гиңән вагты, байларың, сөвдагәрлериң болса гөвнүни тапарыс. Мениң сөзүме сен дүшүнен болсаң герек?

— Дүшдүм. Эзиз хан, дүшдүм. Саг бол.

Халназар Эзизиң янындан кейпихон чыкды. Шол гүн ол Артыгы гөрмеди. Соңра болса, Артык билен араларында хич бир зат болмадык ялы, сыр билдирмән гезди.

Он алтынжы баш

Яш Совет хәкимиетиниң кән санлы есер душманлары онуң хер бир кын ягдайындан пейдаланмага чалышярдылар. «Пис-писи гөзләр, сув песи» дийен ялы, гиң үлкәниң ичинде олар бири-бирлерини агтарярдылар, тимисгенйәрдилер, тапышярдылар, тәзе гурлушыга зарба урмага чалышярдылар. Олар Совет хәкимиетине зыян бермек

үчин, дашкы дөвлетлериң агызларыны ысырганмакдан, оларың күллерини атмакдан, олара гул болмакдан-да, чекинмейәрдилер. Совет хәкиметини гөрүп билмейән, совет топрагына гызыгян дашкы дөвлет җансызлары-да шолар ялы хайынлары тапярды, оларың арасында деррев ылалашык башланярды. Шонуң үчин дүрли ерде тәзе фронтлар ачмага, ассырынлык билен Совет хәкимиетине зарба урмага, пролетар революциясыны ачлык билен, террор билен богмага чалышярдылар. Оларың шол хайынлыклары, ылайта-да, гырак-буҗакдакы үлкелерде гүйчли гидйәрди.

Бир мүң докуз йүз он единҗи йылың декабрь айының башларында Орта Азия мусулманларыны гозгалаңа салян бир вака йүзе чыкды: Кокант шәхеринде ыслам динине кувват берйән милли гурултай чагырылды. Шол гурултайың гурамачысы: байлар, фабрикчилер, пагта, галла, гаракөл, халы сөвдасыны эдйән улы тәҗирлерди. Шол гурултайың чагырылмагында, максадында, алып барҗак ишинде дашкы дөвлетиң эли бары аныкды. Яш Совет дөвлетине гаршы алнып барылян шол ишде чет дөвлетлерден хайсының элиниң барыны, шол чылшырымлы дүвүнлери хайсы элиң чигишдирйәнини онуң гурамачыларының-да бирнәчелери энтек анык билмейәрдилер.

Йөрите дүзүлен кичиҗик поезд Ашгабатдан Коканда бакан гечип барярды. Онуң ортасындакы салон вагоның ики ян даш йүзүнде овадан теке халылары бекленгиди. Шол халылар поездиң ичиндәки адамларың нирәниң адамсыдыгыны җар эдип барярды, ол гөренлере гөз үчин йөрите эдилен затды.

Шол вагоның ичинден эгинлери офицер погонлы, ортадан пес, инчемик, мүртлак, сырылан эңеги човлы, гөзүниң бири бираз гүлли, догумлы, чакган бир адам чыкды. Онуң шемпа телпегиниң ашагындан ики-еке ак гыл гөрүнйәр гүр гара сачлары чогуп чыкып дурды. Онуң эгнинде өзүне лайык гырмызы дон, аягында формалы гара эдик, билинде йүзүне гызыл чайылан, күмүш гынлы җөвхер гылыч барды. Онуң милли гейимини тыгшыт билен гейшинденми я өзүниң тебигы болшунданмы — онуң кешбинде, дашкы гөрнүшинде бир гуҗур барды. Эмма ол, кишикленен ялы, өрән накысды. Онуң өзүне гөвни етип, нәче улумсы гөрүнмәге чалышса-да, дашындан сынлаян адам оны келпең хасап эдйәрди, онуң өз ваго-

ныны даш йүзүнден безеши хем шоны тассыклаярды. Оңа — Ниязбег, өз нөкерлери болса «Баяр» дийип ат берйәрдилер. Ол Ашгабатдакы милли комитетиң Кокандa барян векиллериниң баштутаныды.

Ниязбег бирине гарашян ялы, төверегине гаранжаклады. Онянча, йүпек донуң үстүнден агар чәкмени ясгынжак алан Эзиз гелип салам берди. Атлары билен ашна, эмма бир-бирлерини биринжи гезек гөрен достлар чаршак гарып гөрүшдилер.

Ада, шөхрата гызыгяныны — Ниязбегиң дашкы сыпаты хем хабар берип дурды. Ол ёл боюнда, Кокантда, эхли Түркүстан үлкесинде түркменлери, ягны өз гүйжүни гөркезмек ниети билен йигитлериң даявларындан, гөрмегейлеринден бир йүз ченлисини сайлап гөтерипди. Олар хем ак телпек, гырмызы дон гейнип, үпжүн яраг дакыныпдылар, хекгермекде, улумсылыкда өз баярларына эерйәрдилер.

Ниязбегиң өзи, тутян тутумы, жигитлери Эзиз ханың гөзүне гелди. Эзизиң Тежен ягдайына гөрә беслән, поезди гаршыламага чыкаран йигитлери гейим тайдан гарыбрак хем болса, өзлерин тутуш, гараш тайдан Ниязбеге ярады. Ниязбег айратын хем Артыгың кешбинде башаржаң хем чылшырымлы хатлар окады. Ол оңа гайтадан хырыдар гарандан, онуң билен бираз сөзлешенден соң: «Сени гөни ёла салып болса, сениң эркиңе эелик эдип болса — саңа табшырылан юмуш битер. Эмма сениң ойнаклаян гара гөзлериңдәки чылгымлар өрән ынжык гөрүнйәр. Саңа ёлбашчылык этмек оңарылмаса, сениң сәхел кежиңе гидилсе — сен өрән хатарлы йигит» дийип ойланды. Салоп вагонда азажык гүррүң эдишенлеринде, Артык барадакы пикирини Эзизе-де дуйдурды, Артыгы элден бермезлиги, оңа айратын эсеван болмагы табшырды.

Салон вагоны биринжи гезек гөрен Эзиз оңа геңиргемек билен серетди. «Булар дил билйәрлер. Баяр адамлар. Хакындан хем чыкярлар» дийип макуллады. Эзиз оңа Гуллуханлы топар билен беллисини этмәге тайынланяныны мәлим этди, шол хакда Ниязбегиң пикирини билмек иследи. Ниязбег оңа гыссанмазлыга маслахат берди.

— Эзиз хан, түркмен гөчи бара дүзелер. Бираз гыссанма. Мен Кокантдан гайданымдан соң, йөрите бир гелип-гидерин. Оларың геймини биз шонда бичерис.

Гысга вагтда сөзлешен сөзлери оларың хер хайсында айратын тәсир галдырды. Ниязбег өз янындан «Эзизи элден бермесек, еке бир бизиң үлкәмиз дәл, бүтин Түркүстана-да хөкүм сүрүп билерис» дийип ойлады. Эзиз өз янындан «Сиз дарбалаклардан, баярҗыклардан хайырланмак герек. Догры, Ниязбеге мениң писиндим отуря. Герекли еринде бу мениң голумы тутар, мениң үчин кесгир яраг болар. Мен хем, элбетде, мунуң эден ягшылыгыны яндырарын» диен нетиҗә гелди.

Эзиз олара өз тарапындан Мадыр Ишаны гошуп гойберди.

Кокантда болан автономчылар гурултайында гойлан меселе, башдан-аяк гиден гүррүң — Совет хәкимиетине гаршы болуп, Түркүстанда милли буржуа хәкимиетини гурамак барасында болды. Нетиҗеде, бүтин Түркүстан боюнча «Кокант автономиясы» ыглан эдилди, контрреволюцион хөкүмет гуралды. Кокант автономиясы йигрими алтынҗы декабрь гүнүни — Мухаммет пыгамбериң энеден болан гүнүни — бүтин Түркүстанда «Автономия байрамы» хем өз гүйчлерини барлаг гүни дийип ыглан этди.

Кокантда болан автономчылар гурултайында гойлан нетиниң биринҗи йыгнагында «Кокант автонономиясына» — четки дөвлетлерден иң эгиртлеринден бириниң материал тайдан, яраг тайдан, гошун тайдан хем көмек бермәге тайынлыгыны мәлим этди. Фабрикчилер, акгвардиячы офицерлер шол гүнүң өзүнден гошун дүзмек чәресине гирип башладылар.

«Кокант автономиясы» гүни — пыгамбериң энеден болан гүни — Теҗенде-де байрам эдилмекчи болды.

Эзизиң байрама тайынланяныңдан хабардар Теҗен Совети шонуң өңүни габатлап, өтен гиҗе маслахат гечирди.

Маслахата Совет членлеринден башга, гвардия командири Келевхан хем гелди. Онуң янында помошнигими я аттутарымы — даяв гараягыз бир йигит хем барды. Онуң дүнйә үнҗүсиз гараян гара гөзлери кабинетиң ичине йитирени бар ялы гарады. Онуң гөзлериниң алакҗашындан бир хили дәлилик ёкуны ялы бир зат хем сызылярды. Муртларыны ыкҗам товлашындан, өзүни эдермен сайян ялылыгы хем барды. Онуң гыйма гара гашларында, йылчыр маңлайында үнҗи хаты язылманды. Оңа Келевхан Ата дәли — дийип ат берйәрди. Ата дәли, ха-

кыкатдан-да, дэлишге бир йигитди. Ол гөрене дегйэрди, гүлйэрди. Онуң кешбине серетсең, чагалыкдан бэри болук гырасында гөрнен болара чемели дэлди. Шонуң билен бир вагтда, етмезчиликден хем зейренмейэрди. Онуң агып-дөнйэн дэли гөзлери: чендан огурлык хем эдйэнини, бирлэн-икилэн пайтунчыны хем өлдүрип ташланыны мэлим эдйэрди. Эмма онда ыслам дамарындан, хан ганындан хич бир ёкунды гөрүнмейэрди. Онуң умумы гөрнүши, оны бираз гөтергилесең, көпчүлик үчин пейда берҗек бир йигит ялы гөрүнйэрди.

Советиң йыгнагында Эзизиң эртирки гечирҗек байрамының меселеси дурярды. Иван Тимофеевич шол барада өз пикирини мэлим этди:

— Эзиз эртир өз байрамы билен мешгул болар. Совете эл гатмага хыялланмаз. Шонуң үчин хем оңа пэсгел бермели дэл. Гвардияны эртир көчэ чыкармалы дэл. Гөвне гелмез бир иш болар ховатыры билен, гвардияны, хер халда, тайын сакламалы. Штаб членлери болса Советде болмалы.

Башга бир член оңа гаршы чыкды.

— Эзиз эртир «Байрамы» гуры гечирмез, ганлы гечирер. Шоңа гөрэ-де гана ган билен җогап бермек герек.

Гуллухан меселэни хас айгытлы гойды:

— Эзиз билен шу гиҗэниң өзүнде беллисини этмек зерур!

Иван Тимофеевич, Гуллуханың айдышы ялы, баша бела сатын алмага разы болмады. Ол өзүне гаршы чыкян адамлара дүшүндирмэге чалышды. Гвардияның сан тайдан хем, хил тайдан хем Эзизиң нөкерлери билен чакнышмага хениз гүйҗи ёкды. Чернышовың пикирине гөрэ, Эзиз билен чакнышмак үчин, облсоветиң вада берйэн — Ашгабатдан гелҗек көмеге гарашмак зерурды.

Эмма Гуллухан оңа дүшүнмек хем ислемэн гыкылык этди.

— Гвардияның комиссары — мен. Совет маслахат билсе-де, билмесе-де, Эзиз билен мен шу даңдан хөкман беллисини эдерин! Онуң байрамыны мен яса айландырын!

Келевхан пеэзик муртуны товлап, ёгын сес билен чишди.

— Гуллухан, отрядың комиссары сен болсаң, командири — мен. Сениң сөзүң мениң ниетим билен җебислеш-

йә. Оны, асыл, дандана-да гоймаң, хәзириң өзүнде хүҗүм эдерис!

Иван Тимофеевич оларың талапларына, гызгын ганлылыкларына ончаклы әхмиет бермән, олара диңе игенч билен серетди-де, сөзе башлады.

— Гуллухан, сен хемише кеч эңеге тутясың. Байларың, сөвдагәрлериң галласыны алмак, азыгы дүзгүне салмак меселеси гойланда, сен ики эл-де бир аяк гаршы дурдуң, или өзүмизден дашлашдырарыс баханасы билен гыкылык туруздың. Совет сениң сөзүңе эрип, уллакан ялңыш иш этди. Нетиҗеде, нәме боланыны гөрдүң! Эзиз шонлук билен, дайханың көпүсини өзүне чекди. Ол өзи дүшүнмесе-де, шол барада бизиң этҗек ишимизи этди. Сен хәзир ене кеч эңеге тутясың, Совети икинҗи бир ялңышың үстүнден элтмәге чалышясың.— Чернышов Гуллухана гараңда, онуң гөзлери учганаклады. Онуң сеси шондан соң хас батлы чыкды.— Ёк!.. Ол ялңыш инди гайталанмаз. Гвардия комиссары сен хем болсаң командири Келевхан хем болса, Совет ыгтыяр бермесе, область оны тассыкламаса, отряд еринден гымылдамаз!

Гуллухан юмругыны дүвүп гыгыранда, онуң агзындан түйкүлик сычрады.

— Яраг мениң элимде. Мен хөкман...

Чернышов иң соңунда чыдаман, еринден галды-да, столы юмруклады: галам зыңылды, түфдандан махорка күли соврулды, гызгылт кагыз үстүне чүйшеден черния сычрады. Иван Тимофеевичиң сеси хөкүм эдиҗи бир хең билен чыкды.

— Сем бол!.. Эгер ене бир гезек агзыңы ачсаң, шу секунтың өзүнде ярагыңы столуң үстүне гоярсың. Совет сениң үчин оюнҗак дәл!

Ара дым-дырслык аралашды. Советиң шәхер гарнизонындан сайланан бир гөзи чашы эс-эр члени барды. Ол хемише Гуллуханың тарапыны чалярды. Бу сапар абат гөзүни хем агдарып середенде, Чернышовың кешбинден суссы басылды-да, сесини чыкарман, бармагы билен столуң үстүни дырмамага башлады. Диңе Ата дәли олара хайран галыҗылык билен гарап, дәлишге сөз урды.

— Бә валла, буларың меслигини-айт!— дийип гүлди.— Гуллухан, герегиң уруш болса, гел мениң билен уршай! Урушсыз гүнүң гечмейән болса, гараз, мен сениң

овурдыңы гызардып берейин-дә! Ине муңа гызыл юмрук дийәлер... Иван ага, герегиң яраг болса, ынха мениңкини алай. Мен юмрук билен хем бир адам дерегини тутарын. Пәхей, валла, булара серет-ле!.. Ене, биз көпбилмишдирисем дийҗекдирлер?

«Дәлиниң йүз гепи телек, бир гепи герек» диен ялы, Ата дәлиниң дәлишге сөзлери Агсак мүрзәни хем, Чернишовы хем говшатды. Хатда гөзи чашы эс-эриң хем күти додаклары йылгырды. Иван Тимофеевичиң «Ярагыңы стол үстүне гоярсың» диен хемлели сөзи болса Гуллуханы иңкисе гойды. Ол сесини чыкарман, башыны ашак салып, яглыгыны чейнеди: хәзир Совет Иван Чернышовың сөзүне гулак асяр. Онуң Гуллуханы бошатмак хакында меселе гоймагы мүмкин. Гуллухан Чернышовдан, Советден айрылса, гидере ериниң ёгуны аңлады, шол гүнүң өзүнде Эзиз онуң ёгуна көйҗегини дүшүнди. Шейле-де болса, өзүниң зандыяман гылыгына гөрә, айыбыны боюн алмагы өзүне кемчилик билди.

Иван Тимофеевич сөзүниң соңуны сиңңитлик билен гутарды.

— Мен ене гайталаян: Эзизиңкиден, бир-э, хәзир бизиң гүйҗүмиз аз, ондан соң хем, бүтин дайхан хәзир шәхерде. «Ики ат депишер — арасында эшек өлер» диен түркмен накылы бар. Әлбетде, мениң гетирен мысалым гелшикли дәл, эмма манысы догры гелйә. Биз эгер чакнышык этсек, хич затдан хабарсыз, ярагсыз, гаравсыз дайхан гырлар. Бигүнә дайханың тенини гыздырсаң, түнегиңи башыңа юмыр. Ондан соң хем дайхан бизден дашлашар. Оны озалкы теэдиренимиз хем аз дәл. Шоңа гөрә хәзир чакнышык этмек болмаз. Эзиз эгер ырсарайса-да, дүрли сапалак билен биз ондан совулмалыдырыс. Җуда, телпегиңде давам бар дийип, үстүңе сүрсе, онда, әлбетде, гайтавул бермели болар.

Гуллухан ене дуруп билмеди.

— Эйсем, «Бели ага!» дийип, Эзизе боюн бураймалы-да?

— Хич вагтда!.. Областың векили билен болан гүррүң хич кимиң ядындан чыкан дәл болса герек. Вагт гелер — биз онуң үстүне чозарыс. Шоны тизлешдирмек үчин хем Совет лайык билсе, мениң Ашгабада гидип-гелмегим зерур...

Чернышовың теклиплерини макулламак билен, Советдәки йыгнак өрән гич гутарды.

Ыылдан артык нем дамдырмадык гысганч асман шол гиже эчилди. Илки агшамдан туран булут мавы асманың йүзүне перде болуп чекилди. Хова ягын ысы билен дем алды. Гиже ярымдан агандан соң болса, асман өз элегини элэп башлады: гүр гары дынувсыз сепеледи, йыл бойы какап ятан ериң йүзүни галың ак гар ёрган болуп өртди. Хоразлар үчүнжи гезек гыгырандан соң, гар селчеңлэп, булут түйдүлип башлады. Гүн доганда, асман йүзи булутдан бүтинлейин сапланды. Аязлы ховада доң гар аяк астында ыкырдады.

Гүн гушлук галандан соң, бүтин җеменде аяк үстүне галды. Обалардан чагырылып гелен яшулулар, уламалар, шэхердэки ач дайханлар Эзизиң ызына дүшүп, көчэ чыкдылар. Аязлы ховада эп-эсли агыздан буг йийрады. Эзиз билен хатардаш барян Мадыр Ишан байдак гөтерип барярды. Кичиҗик шэхериң баш көчеси адамдан долуды. Мэреке бутхана мейданының үсти билен гарабаглылар метҗидине бакап йөреди.

Мадыр Ишан оюнчы гөзлеринден ясама яш дөкүп гыкылык этди.

— Я алла!.. Я худай!.. Я пыгамбер!..

Алты сопы бирнэче гезек батлы сес билен гыгырды:

— Яшасын ыслам! Яшасын Эзиз хан!

Көпчүлик метҗидиң төверегине айланды. Пыгамбер «тугуны» гөтерип барян Мадыр Ишан метҗидиң даш йүзүнден биринҗи гатына чыкды, байдагы Аннагурбан юмуртгачы билен Халназара тутдурды. Алты сопы мүмбере чыкды. Онуң кимедир хайбат атян адамчы гөзлери газап билен ялпылдады, җошгунлы сес билен азана гыгырды.

— Аллахы экбер! Аллахы экбер!..

Дайханлар өзлерини бир хили, дүйшдэки ялы сыздылар, бу гүнки вака олар хич дүшүнмедилер. Олар өз янларындан гең галыҗылык билен ойладылар: «Мадыр Ишаның алланы, пыгамбери чагырмагы нэме үчинкэ? Шу гүнки гара гөзи дүшүп, сувуң бол гелмегини, экиниң оңат битмегини дилег эдйэмикэ? Онуң экин билен нэме иши бар? Доңуз эти билен арак тапса, оңа башга нэме герек?.. Ягшы, Алты сопының богазыны йыртып, азана гыгырмасы нэме үчинкэ? Хэзир намаз вагты дэл. Бу ерде оглы болан ёк. Азаның бу үйшмеге нэме дахылы бар? Аслында, бу үйшмегиң бизе нэме дахылы бар? Адамлар ишсизликден, ачлыкдан дэлирэп йөр өйдйэн?».

рына салдылар. Эмма көнәни ятлаянлар тәзе адамлардыı. Арадан салым гечмәнкә, гүррүңлериниң ене хәзирки ягдая алып гиденини олар дуйман галдылар. Артыкдакы тәзе хәсиетлери сайгаран Иван Тимофеевич шол барада сөз ачман дуруп билмеди.

— Хава, достум, сен инди өңки Артык дәл...

— Иван, сен хем инди өңки Чернышов дәл. Сен инди Иван сердар.

— Мен ол барада гүррүң эдемок. Мен сени гөремде, гөвнүм ачыляр: сениң дүшүнҗәң хем, дүнйә гарашың хем хас гиңәпдир.

— Шонуң үчин мен саңа хем Алёша хемишелик миннетдар!

— Бейле дийсем, бирден гөтерилиберме: сениң хениз хем етмез ериң ёк дәл.

— Мәлим зат, Иван ага: йөнекей өкҗәң чоруны айырмак үчин хем, оны бир дәл, онларча гезек ювмак, газамак герек. Достуң айыбы йүзүне айдыляндыр.

— Артык, сениң хениз хем ганың өрән гызгын. Сен, гызан тамдыр ялы, аңсат соваң билеңок. Догрусы, сениң йүрегиң пикириңден өңе дүшйәр.

— Ол айданың-а догры, Иван. Йөне вели, сениң ой-пикириң йүрегиңи бахым говшадармыка дийип горкян. Догрусыны айтсам, гаты гөрме: сен хемише шейле сыпатда, хатда ховатыр этмән, яныңа голайлар ялам дәл.

— Ёк, мен оңа ынанамок, — дийип, Иван Тимофеевич гүлди-де, гүррүңине довам этди. — Ондан соң хем чаганың өз энесине япышышы ялы, сен хемише өз Теҗениңе гараясың. Инди сен хас дашрага серетмегиң, хас анык-рак гөрмегиң зерур.

— Нәме диймек ислейәниңе дүшүнмедим.

Чернышов чынлакай сөзе башлады.

— Биз якын вагтда Закаспи фронтуны гутарҗагымыза ынанярыс, сен хем оңа шат. Биз хәзир аклары дербидагын этсек-де, узаграга назар салсак, ягдайың ончаклы еңлемейәнини гөрйәрис.

— Нәме үчин?

— Оны саңа дүшүндирмек үчин вагт герек. — Чернышов, зынҗыры салланып дуран гапаклы сагадына гарады-да, шаркылдадып япды. — Энтек вагт бар. Гел биз бүтин дөрт төвереге назар салалы... Бизиң гүндогар тарапымыз бухара ханлыгы. Бухара эмири Керкини, Термези, Чәрҗеви эелемек ниети билен бизиң гапдалымызы

яссаныл, хыңраныл ятыр. Демиргазыкдакы хыва ханлыгы, интервенцияның талабына гөрә, эййәм бизиң билен урша гирди. Жүнейт хан Түркүстан Республикасының хәкимиет членини өлдүрди. Ол бүтин Хорезм үлкесини, Амыдеря округыны эелемәге ымтыляр. Бизиң гүнорта-гүндогар тайымыз Овганыстан. Амануллахан иңлислер билен сөвешмекчи боляр. Генерал Маллесон, Совет хөкүмети Хиндистаны ховпа саляр баханасы билен Эйраны гошундан долдурды. Амануллахан иңлислер билен узак сөвешип билер өйдемок. Эгер Овганыстанда иңлислер яңадандан хөкүм сүрүп башласалар, олардан оңлулык тама эдип болмаз. Бизиң гүнортамызда болса — иңлислериң үмлемегине гөрә гуйругыны булайлаян Эйран. Генерал Маллесоның талабына гөрә, олар бизиң Эйрандакы Совет миссиямызы эййәм туссаг этдилер...

Артык отуран еринде юмругыны дүвди.

— Иш Эйрана галса — кын дәл. Мен оны диңе өз полкум билен хем боюн эгдирерин!

Чернышов йылгырды.

— Ё-ёк, Артык, башартмаз. Эйран инди сениң ата-бабаң деврүндәки Эйран дәлдигини сен унутма. Ондан башга-да, мениң яңкы айдышым ялы, оларың сыртында иңлислер дур. Иңлислер хәзир Бакувда-да агалык сүрйәрлер. Иңлислер хәзир Закаспиден гитселер-де, өзлерини раслап билселер, ене гайдып гелмәге ялтанмазлар. Догрусыны айтсам, олар гиденоклар. Оларың агентлери, жансызлары, сатыналма гуллары хениз хемме ерде херекет эдйәрлер. Сарагтда, Гушгы төверееклеринде яңадандан онбиратарлы басмачылар дөрәпдир...

Иван Тимофеевич совап чайыны чаласын овуртлап, еринден галды.

— Гөрйәмиң, ягдай өрән чылшырымлы. Мен саңа тәзе бир хабар айдайын: Гызыл Гошуның Баш командасы шу ягдайлары назара алып, Түркүстан фронтуна ёлдаш Фрунзәни командующий, ёлдаш Куйбышеви болса Реввоенсовете член белледи. Душман нәче ховплы болса-да, Совет Руссиясының көмеги билен биз хөкман еңерис!

Артык еринден туруп, командующий билен хошлашманка, Тыченко берен совалыны бирденкә оңа-да берди.

— Ёлдаш командующий, сиз демир ёлда машинисткәңиз хем дүнйә шейле гиң назар салямыдыңыз?

Иван Тимофеевич кейпихон гүлүп, Артыгың эгнине какды.

— Ёлдаш компол, ол вагтда Совет хәкимнети ёкды. Хава, ол барада соң сөзлешерис... Хәзир болса — атланың!

Май айының башларыды.

Артыгың полкы Гурбангалаң голайында, Деникин гошунының отрядларының бирине миессер гелди. Ики ягының арасыны дуеөркүч урпаклар өртйәрди. Шол урпакларың бүтин төверегинде болса гүләлекли, гөк отлы гиң мейдан яйнап гидйәрди. Артыгың полкуның шол өркүчлерден нәхили аганыны душманлар дуйман галдылар, хатда атышыга-да май галмады. Йылдырым ялы сүйнйән атларың тойнакларының гүпүрдиси гиң сәхраны долдурды. Сырылан гылычлар яңы доган гүн шөхлесине ловурдады. Әртириң чыглы ховасында «Ура!» диен сес яңланды.

Шол гөрнүш нәче айылганч болса-да, деникинчилер бир бада еңсе бермедилер. Ики душман гылычлы сөвеше гирди. Гылычлар сырылды, атлар чарпая галды, келлелер тогаланды, голлар зыңылды. Әеси үстүнден агдарылан атлар жылавларыны сүйрәп, темеклерини ёкары тутдулар.

Артык бирини аларладып барярды. Онуң гапдалындан сапанча гезелди. Ол хениз атылманка, Алёшаң салан гылыжы, сапанчалы голы томмаклы таяк ялы түвдүрди. Ашырың эгнинден эңен гылыжы, Артыгың салан зарбасы аркан зыңды. Шол гөз ачып-юмарда, Мелегуш душман атлы офицерине миессер гелди. Ики гылыч гаңрылды. Шол вагт гапдалдан ваэлап гечен бир деникинчи Артыгың гылыжыны гылтызрак урды — гылыч тасдан онуң элинден зыңлыпды. Офицериң асманда гайян гылыжы Артыгың келлесини алып гайдарлы гөрүнди. Шол секунтда болса өз хожайынының ховп астында галаныны сызан ялы, Мелегуш ики дызыны эпди — душман гылыжы Артыгың депесинден шовлап гечди. Мелегуш яңадандан сычрап зыңанда, ене офицериң аты билен диклешди, ене ики гылыч асмана галды. Артыгың терсине чекен йити гылыжы бу сапар йылдырым ялы сүйнүп, офицериң келлесини тогалады, онуң гылыжы өз аграмына атының бир гулагыны алып гитди.

Агыр зарба чыдамадык деникинчилер еңсе бердилер.

Сайырдың ахал-теке атлары, эдермен жигитлер гүләлекли мейданда гурда дөндүлер. Мейдан маслыкдан долуп галды.

Тыченко шол сөвешден соң, Артык билен икичәк гүррүң этди:

— Ёлдаш командир! Батырлык, әлбетде, Гызыл Гошуна лайыклы бир хәсиет. Эмма гайдувсызлыгың хем өзүниң ери бар, серхеди бар. Полкуң башы сен, полкуң ыкбалы — сениң бойнуңда. Сен болсаң, бүтин полкы унудып, бир өзүңи билмек билен, гызгын сөвешде хеммәниң өңүнде.

— Ёлдаш комиссар, келлесиз гөвре херекет эдип билмез.

Мен хем шоны айтмак ислейә

— Мен хем шоны айтмак ислейән: бирденкә сен бир багтсызлыга учрайсаң — полк башсыз гөвре болуп галар.

— Алёша, сен комиссар хем болсаң, полкы энтек менче танаңок. Олар мениң дири еримде дири, өли еримде — өлүдир.

— Артык, мен полкуң өлүме бармагыны исләмок, мен онуң дирилик билен үстүнлигини ислейән.

— Алёша, ене сен ялңышясың, ене сен өз нөкерлериңи танаңок. Мениң ёк еримде, башгасы хасап хем дәл, мениң сотнямың хер бири мениң орнумы тутар. Ашыры нәме, сен менден пес хасап эдйәмиң?

— Ашыра-да, жигитлериң хер бирине-де мен өз жанымы ынанып билжек. Эмма эсасы меселә геленде, оларың хич бири хем мениң үчин Артык дәл. Шонуң билен биле, сениң бараңда штабың маңа айратын табшырыгы бар.

«Табшырык» сөзи Артыгың мүйнли дамарыны гозгады. Ол Тыченконың гөвнүне гелмедик бир «гаралыгы» йүкледи.

— Мен ол табшырыгы сен айтмасаң хем билйән. Сен мениң басан гадамымы дерңедиң, дерңемедиң — мениң үчин бары бир. Сен билсең, билмесең — Артыгың йүреги хич вагтда икә бөлүнмез. Ол ялңышса-да, бүтин дүйрмеги билен ялңышар, гөни ёла дүшсе-де, сүйренчексиз дүшер! Сен ха ынан, ха ынанма — мен иңлис шпионы дәл. Мен өз ынсабыма, өз йүрегимиң буйругына гөрә херекет эдйән. Максат угрунда маңа өлүм-де ажы дәл!

Тыченко онуң нәхак ынжысыны ёк этмәге чалышды.

— Артык, сениң агзыңа алян гүррүңлериң нәхили? Биз икимиз доган дәлми?

— Доганларың хем пикириниң чепбе гелйән ери ёк дәлдир...

Богазына сыгдыгындан алла, пыгамбере гыгыран Мадыр Ишан хем өз сесине ынанмаярды. Онуң бүтин надаралыгы — халкың гөвнүни гозгамакдан, Эзизиң ынанжыны газанмакдан ыбаратды. Ёгсам ол, дайханларың ойлышы ялы, мүң алланы бир чүйше арага сатжакды.

Алты сопының азанындан соң, Мадыр Ишан Кокант автономиясы, онуң тутян максады хакында маглумат берди. Ол өз хилесиниң үстүни өртмек үчин, агзыны, бурнуны товлап, жаныгып гепледи, кәте-де эляглыгы билен гөзүни сүпүрди.

Агыр байдак юмуртгачы билен Халназарың голуны гуратды. Халназарың дини дамары шу гүнки үйшмеге бегенип, онуң тутян максады билен херекет этсе-де, Алты сопың азаныны, аслында, шол үйшмегиң өзүни оюнжак хасап этди. Ол, патышаның дикелжегине ынам этмиши ялы, мусулмана девүр дөнжегини-де йөнекей бош арзув дийип дүшүнди. Юмуртгачы болса хич бир ой-пикири башына гетирмән, өзүни пыгамбериң тагтында отуран ялы сызды.

Эзиз беленде чыкды. Ол, метжидиң төверегини долдуран жемагата улумсылык билен гөз гездиренден соң, өзүни эпей тутуп, эвмезлик билен сөзе башлады.

— Жемагатлар! Арчынлар! Яшулулар! Уламалар! Бу гүн бизиң үчин бейик бир гүн. Диңе бир пыгамберимизиң энеден болан гүни үчин дәл. Бу гүн биз өз эркимизи өз элимизе аляс! Шу гүнден башлап, биз бүтин ишимизи мусулманчылык ёлы билен, шеригат ёлы билен алып бармакчы. Жемагатлар, яшулулар, уламалар! Шу ишде мен сизиң көмегиңизе мәтәч. Шу вагта ченли бизиң шәхеримизде ики дурли хөкүмет яшап гелйәр. Бизиң ёлумыза бөвет болмак ислейән хечгәрелер үйшмегини сизиң көмегиңиз билен якын гүнлерде ёк этжегиме мен сөз берйән. Мен сизиң хеммәңизи догры ёла — ыслам ёлуна чагырян! Яшасын бизиң белент максадымыз!

Мадыр Ишаның башламагы билен сес яңланды.

— Ура!.. Я алла!..

Он единжи баш

Гоша обасының адамсы гең ралыжылык билен өрди.

Гүн хениз догманка, хова ягтылманка, оба арасында хышы-вышы гүррүң гитди. Гүн өз әрңегини ерден галды-

рандан соң болса, гең хабар бүтин ил ичине гопгун билен яйрады.

— Халназарың аялы гачыпдыр!

— Мехинли гачыпдыр!

— Мавы билен гачыпдыр!

Хемише «Гыз гачыпдыр» дийлерди. Оны хич ким гең хем гөрмеди. Эмма «Аял гачыпдыр» диен тәзе хабар хеммәниң гөвнүни гозгады, хеммәниң дилине гондалав берди. Өңкүлик болса, Халназарың халына рехим этҗек Маманың хем инди дили дек дурмады.

— Гаты говы болупдыр! Мениң гызым гачанда, ол мениң үстүме дазарылярды. Ханы гөрейин, инди кимиң үстүне дазарыларка? Аягың ашагындакы аялыңы гачыраныңдан — җаныңы гачыр, бигайрат! Ол түйс пәлине гөрә тапыпдыр!

Аяллар ол хабары илки эшиденлеринде, ичлерини чекдилер, ондан соң яшмакларыны ашак сырып, бири--бирлерине хөвес билен бушлашдылар. Оларың ичинде:

— Кыямат азабындан дыныпдыр! — диен хем болды.

— Акыл эдипдир! — дийип макуллан хем тапылды.

— Шергден чыкыпдыр! — дийип гаргана-да душ гелинди.

Кирпикмен чал шол барада әвмезлик билен гепледи.

— Бә-ә, хер ерде мәдеси ири йигитлер бар-ов! Халназарың агзындан галан аша нәхили кешди чекйәкә?

Бурны дүвүнли яшулы оңа киная билен җогап берди.

— А хав, сен биленңок. Ол, белки, теберрик болар!

— Ай, биз-ә хениз аял гачаныны эшиден дәлдирис. Бу-да бир задың аламаты болса герек?

— Элбетде, аламаты. Сен байың дәнесиниң дагадыланыны эшидипмидиң?

— Аҗың — аңы болмаз. Ол тапан еринден алар!

— Нәме, Мехинли билен Мавыны докдур хасап эдйәмиң? Аслында, гавун-гарпыз хем бишенден соң ичи дүшйәндир. Зулумың хем бир чени бардыр. Мөхлети етенден соң, онуң өйи метҗит хем болса йыкылар!

— Эйсем, Халназарың өйүниң йыкылып йөрдүгимикә?

— Өйүң сүтүни аялдыр. Аялсыз өй болса, шу йылкы ялы гураклык йылың тамдырына меңзәр.

Бу йыл Халназар үчин нәхили йыл? Онуң талабының терсине — илки билен Атайры гелин душ болды. Онуң ызындан — багтының шумлугына ша йыкылды. Артык оны тозана гарып гитди. Мүң хили азап билен йыгнан,

мүң дүрли хиле билен саклан мүң батман галласыны обаның ял-ягысылары чай ичим салымда демлерине дартдылар. Онуң үстүне-де — аялы гачды... Халназар шейле аграмы нәхили чексин? Урланда ыңрылҗырап өтәйдер ялы, ол хайван дәл ахыры. Онуң хем акылы бар, аңы бар, дүшүнҗеси бар, ары бар, намысы бар. Онда-да ондакы акыл — нәхили акыл? Өзгеси, гой, җәхеннем, гел-гел, инди хелее нәме герек? Онда-да Мехинлә? Халназары масгаралаян адамлара серетсене: бир чувал арпа алнан Мехинли, еди гапыда ер тапмадык, еке чыкан Мавы! Халназар шу масгаралыга өлсүнми, йитсинми? Хий, шейле җебре-де адам чыдармы? Онда-да Халназар? Онуң йүреги агзындан чыкып баряр. Эйсем, инди нәтмели? Ызыны ызарлап ковар ялы, ханы өңки ызчы? Ханы өтен йылкы ялы диренишип дуран шабазлар? Ханы Бабахан арчын? Ханы Хоҗамырат волостной?.. Ягшы, ызыны ызарладың, ковдуң, Совете барып етди — ондан соң бер хабарыңы?.. Халназар үчин инди нәме галды?.. — Я өзүни атмак, я-да... бинамыслык!.. Ол ики одуң арасында геринди: «Бу ат, бу абрай, бу сакгал, бу гөвре билен инди ил ичине чыкып болмаз. Кесәңден гөрен «Бигайрат, Бинамыс!» диер. Яныңдан гечен, белки, йүзүңе түйкүрер? Ондан соңра сениң йүзүң-де болмаз, йүтүң-де! Шейле йүз билен яшандан, абрай билен ере дуланан ягшы. Гой, мениң ызымда «Мерт адам экен» дийлен адым галсын» диен нетиҗә гелди.

Халназар шол ойлардан соң, соңкы вагтда әдинен сапанчасыны элине алды, окуны барлады, гулагыны гайтарды, голлары сандырады, гөзлери тегеленди, додаклары мүңкүлдеди, ййданды... Иң соңунда гурсагына гойды, дүнйәден тамасыны үзди, гөзлерини юмды. Шол секунтда болса йүреги тарсылдап урды. Ол, гөзлерини ачып, ягты җахана гөз гездиренини дуйман галды. Онуң горкулы гөзлери гымматбаха бир задыны йитирен ялы алакҗады: ачык түйнүкден дөкүлйән гүн нуры гөзел халының үстүне күмүш сепелейәр. Гүн шөхлесиниң сәхелчеҗик ыранышы, халы нагышларының дүрли әлван өвсүши, гөйә диерсиң: «Сен акмак! Сен гөзел гөрнүшден, шагалаңлы дурмушдан йүз дөндерип, нирә гитҗек? Барҗак ериң гара ериң гаты габры дәлми? Онда гиң җахан ниреде? Мазарың кичиҗик өйүнде өврүлмәге ер тапмарсың! Онда саңа хеззет-хормат нирееде? Сениң әден харамзадалыгың азмы нәме? Сени мүңкүр-некир гүрзи билен ен-

жер! Сениң тениң гуртлара шам болар! Хәзирки чырайлы йүзүңден, хәзирки балкылдаян гөзлериңден, хәзирки улы гөврәңден нам-нышам галмаз! Бүтин абрайың сува чөкер! Адың йитер!.. Сен акмак дәл ахыры! Шиндем бир пилле! Сен өз акылыңа айлан!» дийип несихат берйән ялы болды.

Халназар шондан соң хашлап дем алды... Йылы демиң гелип-гидип дурмагы нәхили оңат!!! Ол гараңкы габырдан, эллери гүрзүли сорагчылардан горкусына саңдырады. Гулагы гайтарылгы сапанча эмай билен яссыгың үстүне дүшди. Онуң гөзлери инди өйүң ичиндәки затларың хеммесини сайгарып башлады, гулагына дашардан гелйән хер хили сеслер хем эшидилди. Мелегуш кишңейәр, кичижик гызы жакгылдап гүлйәр... Халназар өлүп-диреленден соң, дурмушың тагамыны гайтадан дадандан соң, өзүне акыл берди: «Мен, хакыкатдан хем, акмак! Өлениң ызында өлмек бормы? Онда-да Мехинлиниң ызында? Болманда, мен оны аял хасап эдйәмидим, оңа ысның ышямыдым? Мен оны хызматкәр дийип алыпдым, хамана, Мавының бәш йыллык хызмат хакы экенде. Эмма ил нәме диер?.. Илем... бир айдар, бир гояр. Намартлыкдан өлен ёк. «Намарт болайын — саг галайын» дийип, элбетде, бидерек айдылан дәлдир. Бәш-үч гүн дишими гыссам, элбетде, бу-да гечер...»

Халназар дашарык чыкан бадына, Атайры гелин билен икисиниң гөрежи бири-бирине диренди. Халназарың гөрежи оңа: «Хей, шумаяк, шортойнак! Сениң дарсдабаның мениң гапыма дегели бәри, багтсызлык үстүне багтсызлык! Сен гелен гүнүңден башлап, мениң дөвлетими чайкап уградың! Сен ынсан тохумындан дәл-де, арвахмы, жынмы? Сенден хем бир дынсам, багтым яңадандан ачылса!» дийип гарады. Атайры гелниң гөрежи Халназарың шол гыжалатларыны, онуң өлүмини ислейәнини дүшүнди: Халназарың бир вагтда «Еке хелее бүйруп биленок!» дийип, Балла гаргаяны ядына дүшди. Шонуң үчин онуң жаны янды-да, ичинден чыкян гызгын ялны Халназарың йүзүне пүркди.

— Гымылдың галманыны, гырнагыңа буйруп билмәниңи, нәме, менден гөрйәмиң? Намысыңы сакгалыңа сиңдирмежек болсаң, анха! Ет ызындан! — дийип, шәхере бакан элини салгады.

Мавы эп-эсли вагтдан бәри гызылгвардия отрядынадыр. Халназарың бугдайы дагадылан гүнден бәри, Ашыр

хем шондады. Ашыр билен Мавы Чернышовың ынамдар аркадаянжыды. Олар оңа Артыгы ончаклы күйседип дурмаярды. Эмма Мавының өзи шәхерде болуп, йүреги обада галаны үчин, хич ынжалып билмейәрди. Иң соңунда Ашыр билен маслахатлашып, бир карара геленден соң, Халназарыңка гөрме-гөрүш баханасы билен гелен Мавы Мехинли билен эййәм шәхере етипди.

Мехинли инди өзбашдак бир хожалыгың эеси. Онуң жайы, ёрган-дүшеги, гап-гажагы, етерлик иймити хем бар. Онуң бирнәче вагтдан бәри тайынлык гөрүп, обадан букдурып гетирен затлары хем эп-эсли барды. Оңа инди кәййән хем ёк, сөгйән хем ёк, урян хем ёк, Мехинли адыны тутян хем ёк. Ол инди Мехинли дәл-де, гадымкы Майса. Онда-да, бойы етен, баш гөркезен, гылчыгыны йайрадан, дәнеси долушан түммүл Майса! Ол инди, Халназарың хатарындакы ялы хер етен уруп-сөгүп ынжыдар ялы Мехинли болман, сейгүли Майса, Мавының Майсасы. Гөр нәхили хезиллик!

Майса шол дурмушы ким берди?

Ол өз яныңдан ойлап гөрди: «Атайры гелин, — ёк! Ашыр, — ёк! Патышаның йыкылмагы, — ёк! Мавы, — ёк! Еке Мавам дәл! Асыл, хич ким хем дәл! Мен өзүм газандым!»...

Майса ене бираз пикир эденден соң, «Өзүм газаныp билйән болсам, шу гүне галармыдым?.. Мени шу гүне етирен, азат дурмуша ээ эден — Совет хәкимиети!» диен карара гелди.

Артык, Мавы билен Мехинлиниң гачып гелениңи эшидип, олары гутламага уграды, ёлда Дурда учрады. Дурдының бир хили рухы өчүк, суссы пес гөрүнди. Артык оңа хайрыдар гөз гездиренден соң:

— Ери, Дурды, сениң нәме сулхуң өчүк? — дийип сорады.

Дурды башга ерде агзына ыкжам болса-да, Артыга ичини докди.

— Адам дурмуш билен деңэдим урмалы. Дурмуш болса мениң гөвнүме гөрә йөрәнок. Адамларың өзлерини алып барышлары маңа ярамаяр.

— Ол нәме үчин? Адам, әлбетде, дүрли. Бизиң шу жагаз шәхеримизде-де ики дүрли йыгынчак бар. Шоларың хич бири хем сени канагатландыранокмы?

— Ёк.

Артык оңа мүңкүр гараш билен серетди.

— Сен мусулман дәлми?

— Шейле мусулманлык — Әзиз ханың гопберйән мусулманлыгы мениң калбыма сыганок.

— Онуң ялы болса... дарбалаклар тарапына гошулар-лар.

— Сен, иң ягшысы, гөнел-де, Агсак мүрзә дий. Мен оны озалдан хем гөрүп билмейән халыма, шу гүнки гүнде шонуң ялы бимезхебиң ганатындан сая агтарарынмы?

— Әйсем, сениң гөвнүң нәме ислейәр?

— Мен революция мивеси болан ынсап ислейән, хакыкат ислейән.

— Оны гетирип, бири сениң җүбиңе салармыка?

— Оны хем билйән.

— Ёк, Дурды, сен оны билеңок. Билйән болсаң, ики җахан овваррасы болуп, эгниңи гысып йөрмездиң? Сенден бир вагт мен уллакан затлары тама эдйәдим. Хәзир болса мениң саңа гөвнүм етенок. Бир вагт маңа сен маслахат берен болсаң, инди саңа мен маслахат берейин: сен бейдип йөрме-де, мениң яныма гел.

— Сениң яныңа?

— Нәме, маңа ынанаңокмы?

— Саңа ынанян вели, Әзизе ынанамок.

— Хәзирки болшунамы?

— Хәзиркисине-де ынанамок. Эмма онуң гелҗегинден ховатыр эдйән!

— Дурды, мен хем өзүми нйтмели көр хасап эдемок. Әзиз билен бизиң багрымыз баҗашмандыр. Ол бизиң гөвнүмизден турмаса — ёл тапарыс!

— Ай, нәбилейин?

— Маңа ярамаян ери, сениң шол айгыт эдип билмезлигиң, икирҗиңлемегиң, ики ашдан галмагың!

Дурды сесини чыкармады. Артык ондан гайталап соранда:

— Ханы энтек гөрели бакалы — дийип, гүмүртик җогап гайтарды.

Артык Дурдының халыны гайгырмак билен Мавылара барып етди, Майсаны гутлады.

— Түвелеме! Гөзүңиз айдың!

Мавы билен Мехинлиниң гечирен гүнлерини гөзүниң өңүне гетиренде, Артык оларың азат дурмуша чыканларына бегенди, өз бегенҗини ол Майса-да мәлим этди. Эмма оларың, ылайта-да, Мавының өз янына гелмән,

Ашырың янына, хас догрусы — Гуллуханың янына гелешине өз янындан кине сaклады.

Оларың гүррүңиниң үстүне Ашыр хем гелди. Олар бирсалым варсакы гүррүң эдишдилер, дегишдилер, гүлүшдилер. Оларың гүррүңлериниң соңы: Артык билен Ашырың арасында бири-бирине теене гүррүң урмага барып етди. Ашыр Артыгың дуран еринден, Артык Ашырың хожайынындан нәгиле болды. Олар илкибада бири-бирине дүшүндирмек иследилер, жаныкдылар, хер хайсы өз дуран ерлерини макулладылар. Оларың бири-бирине сөзи өтмеди. Икисиниң арасындакы гүррүң — көрлериң кесеклешишине дөнди. Олар иң соңунда гызышдылар, иң соңкы хетде барып етдилер.

Артык нәразылык билен еринден галып, йүзүниң угруна чыкып гитмекчи болды. Ашыр онуң өңүни габзады. Ики дост эгиндеш дуруп, бири-бирине чиңерилди. Олар бир минут ченли сeслерини чыкарман, бири-бириниң ичинден гечйән газаплы гөзлери билен геплешдилер. Олар бири-бирлерине дилсиз сөз билен айдян гыжытларыны чекип билмән, икиси хем сандырашып башладылар. Ики достуң агзындан чыкян гызгын дем бири-бириниң йүзүне урды. Ики достуң хәзирки гөрнүши — ики душмана меңзеди.

Майса оларың болшуна хайыкды. Олара нәхили ёл билен дүшүндирип билҗегине, олары нәхили көшешдирип билҗегине акылы етмеди. Ики дост онуң ялбарян сөзүне-де гулак асмадылар, хатда онуң найынҗар сесини-де эшитмедилер. Майса өзүниң секунтлык оюнда дурмушың дегшишине хайран галды: «Бә, бу нәхили боля? Биз яңы максадымыза етдик дийсек, булар гырлышмага тайын? Чагалыкдан башлап, шулардан бир дост, шулардан бир якын адам бармыды? Булар бириниң үстүнде икинҗиси җан берйәрди ахыры! Бирденкә булара нәме болды? Буларың пайлашып билмейән затлары нәме? Кимиң нәхили яраг гөтерениниң нәме тапавуды бар? Булары оңушдыран адам тапылмазмыка?»

Кын ягдайда галан Майса:

— Вах, Мавы бери гелип етсе болмаямы! — дийип арзув этди.

Шол вагтда гапыдан гелип гирен Мавының саламыны Артык ысгынсыз алды, онуң билен аманлык-саглык сорашмады, гутламаны болса бүтинлейин унутды.

Хич бир зат дүшүнмедик Мавының гулагына Майса бир зат пышырдады. Шол вагт болса Ашыр батлы сес билен Артыгың өңүнде кесгин меселе гойды.

— Артык, сен шу ерден беллисини этмән гитмерсиң!

Артык оңа дүшүк сес билен җогап беренде, сеси гарылҗак чыкды.

— ...Икимизиң достлугымыз гутарды.

— Сен шу ерден я-ха мени атып гидерсиң, я-да мен сени!

— Ол намартлык болар. Ынха икимизиң өңүмизден ал мейдан гелер. Шонда мертлерче сөвешерис.

— Шейле дийсене?

Артык оңа җогап бермән, тасанҗырап чыкып гитди. Алҗыраңңы Мавы:

— Арт-ык! — дийип гыгырып галды.

Он секизинҗи баш

Миллетчи-буржуа байдагыны гөтерен Эзизиң Теҗендәки гечирен дабарасы — өз гүйҗүни барлап гөрмекден ыбаратды. Обаның байлары, яшулулары, руханылары, Теҗен шәхериниң сөвдагәрлери хем кәбир ач дайханлар, хакыкатдан-да, шонуң ызына дүшдүлер. Эмма вели, көпчүлик дайхан онуң ызына дүшмән, Совете йыкгын эдйәрди. Байлар хем патыша чиновниклери билен багланышыклы болан Гуллухан ялы адамларың өзлерини зәхметкеш гөркезип, Советиң ишине гөрнетин пәсгел бермегине гарамаздан, ишчи-дайхан хөкүметиниң абрайы шәхерде-де, обада-да артып башлады. Сабырлы хем тутанъерли Чернышов аз салымың ичинде өз ызына энче адамлар эертмәни башарды: хаксыз-хукуксыз адамларың багты, эрки үчин шол адамлар гызгын сөвешден-де гайтҗак адамлар дәлди. Совет хәкимиетиниң хакыкы тарапдарлары болан Ашыр ялы гарыплар, Мавы ялы дүйнки гуллар, Мехинли ялы элгарама гырнаклар гүнсайын көпелди. Теҗениң гызылгвардия отряды болса хакыкы гүйҗе айланып барярды. Шоларың хеммесине болса Эзиз дүшүнйәрди, шол гүйҗи гүйчден салмаса, өзүни богуп ташлаҗагыны-да аңлаярды. Шонуң үчин хем ол төверекден гелҗек көмеге гарашярды, аматлы пурсат араярды.

Совет хәкимиетиниң гаршысына гүнсайын өвч алян җовпы Иван Чернышов хем гөз өңүне гетирйәрди. Түр-

кустаида контрреволюция баш галдырярды. Дутовың акгвардиячылары тарапындан Руссияның революцион меркезинден арасы үзүлени үчин, Орта Азия дүрли реңкдәки антисовет гүйчлериң месгенине айланып барярды. «Кокант автономиясының» миллетчи буржуазлары, Закаспиниң эс-эрлери хем акгвардиячылары, Эйрандан доланып гелен казак бөлүмлери, Җүнейт ялы, Эзиз ялы галтаман феодал ханлары, Иргешбай ялы, Аллаяр хан ялы контрреволюцион отрядларың баштутанлары — бүтин шол бетпәл адамлар җанланярдылар, Совет хәкимиетине гаршы хиле гуряардылар, Түркүстан үлкесине гара булут болуп яйылярдылар. Миллетлери бири-бирине душманлашдырып, бакна юрт газанмага өкделән империалистлериң тежрибели голы — шол гара гүйчлере ёл геркезйәрди. Контрреволюцион гүйчлери гурамакда, шол элиң хемме ерде барыны Чернышов сызярды. Теҗен шол гүнлерде гайнап дуран газана меңзейәрди: тәзе гурлушыгың аз санлы векиллери абаныпп дуран ховпа — Эзизе гаршы, эсасан, өзбашдак чәре гөрмәге межбурдылар. Дашкент Совети үлкәниң гүндогарында баш гөтерен контрреволюцияны басмак билен мешгулды. Чернышовың аңлышына гөрә, эс-эрлер, меньшевиклер, акгвардиячылар билен долан Ашгабат облсоветине бил багламак кынды.

Шонуң билен биле, Теҗен шәхеринде ягдай гүнсайын яманлашярды. Эзизи өрән тиз ярагсызландырмак зерурлыгыны — Чернышов дүшүнйәрди. Йөне вели, шейле айгытлы чәре үчин, Теҗен Советиндәки бар гүйч етерлик дәлди, ол хас артыграк кувват талап эдйәрди. Онуң үстүне, Чернышовың Гуллухана болан ынанҗы-да кемелйәрди. Шол ягдайың өзи, пурсады голдан бермән, эгинмән херекет этмеги Чернышовдан талап эдйәрди. Шонуң үчин хем ол, көмек талап этмек ниети билен, Советиң карарына гөрә, Ашгабада гитмеги йүрегине дүвди.

Шол вагтың өзүнде Эзиз хем Ашгабатдан көмек сорамак карарына гелди. Эмма ол, Ниязбегиң үстүне өзүниң гитмегини кичилик билип, Мадыр Ишана яздыран хаты билен Артыгы иберди.

Артык ослагсыз ерден Чернышов билен бир отлуда гитди. Артык көне достуны гөрен бадына, оңа бакан тонулмакчы болды, эмма йүрегинден гопан биынҗалык оны тәсгендирди, ол Эзиз үчин Совете гаршы көмек сорамага баряныны ядына салды. Артык өз йүрегинде бир авы дуйды: Эзизе гошулмак билен Советден дашлашаныны,

достуна душман боланыгны биринҗи гезек дуюп галды. Онуң үстүне бармага өзүнде мертлик, онуң билен сөзлешмәге өзүнде гурп сызмады. Иван Тимофеевичиң өзүни гөрмәниинден пейдаланып, гизлин бир полканың үстүнде сүйнди. Эйсем-де болса, онуң укусы тутмады.

Ашгабадың баглы ховлуларындан бириди. Ховлының көчеден тайы өйүң тәрими ялы гөзенек-гөзенек болуп гөрүнйәрди. Эмма шол гөзенеклерден ховлының ичи гөрүнмейәрди. Онуң өңүнде гүр баг перде болярды, ховлының ичи иймишли багдан долуды. Онда эрик-де барды, алма-да барды, үлҗе-де барды, гаралы-да барды, шепдалы-да барды, хатда нар-да барды. Хер хили үзүмлер өз башына бир зол болуп гидйәрди. Онуң ортасында умумы гөрнүши йүрек шекилинде бир ховузча-да барды. Шол ховузчаның ортасындакы яшылбаш сонаның чүңкүнден дик асмана фонтан пүркүлйәрди, сувуң күмүш дамҗаҗыклары ховзуң ичине хүнҗи ялы сепеленйәрди. Шол ховузчаның еңсесинде, ховлының ортасында, өңи эйванлы, гелшикли бир там отырды. Язына шол эйванда отурсаң, ховзуң башына барсаң, багың ичинде гезсең гөвнүң ачылярды. Билбилиң җакгылдысы-да эшидилйәрди. Эмма хәзир гыш болуп, хова аяз боланы үчин, шол ховлың перси ёкды: фонтаның, далбарларың, агачларың үсти гар билен өртүлиди. Чалымтык булудың аңырсында йүзйән гүнүң чала судуры мәлим болярды. Ховлының ичи бир хили гарамтыл, гөвүнсиз гөрүнйәрди. Серчелер, торгайлар җүррүлдешип, гары ачылан ерлерден өзлерине иймит агтарярдылар.

Шол тамың бир отагында Ниязбег яшаярды. Ол ислән задыны тапян болса-да, ислән задыны болдурып билйән болса-да, онуң өзбашына ховлусы ёкды, кемаллы тутумы-да ёкды, машгаласыны хем обада сакларды, йөнекей дүзгүн билен мыдар этмәни хем өзи үчин бир сенет саняряды.

Артык Ниязбегиңкиде мыхманды: Ашгабадың умумы ягдайыны, Ниязбегиң Теҗене хачан гелҗегини, Гуллухан барада нәме ойланяныны, асыл, оларың Эзизе нәме көмек берип билҗеклерини билмелиди.

Артык бар вагтында, Ниязбегиңкә нәмәлим бир мыхман гелди. Онуң эгин-эшиги, дашкы гөрнүши шәхер тәҗирлериниңкә, хас догрусы, азербайҗан беглериниңкә

чалым эдйэрди. Эмма Ниязбег оны Ашгабатда хенизе ченли гөрмэнди. Ол адам ичи самыр түйли, дашы гымматбаха мавутдан пальтосыны, кавказча тикилен сугры телпегини илдиргичден илдирди. Ол айратын формада өзүне лайык тикилен костюм билен Ниязбегиң отагына гирди.

Ниязбег оңа хырыдар серетсе-де, уйтгешик мыхманы танап билмеди. Ол отуз яш мөчберинде, ортадан ёкары, салыхатлы бир адам. Онуң йүзи гара, гашы гара, ойнаклаян гөзлери гара, товланан мурты гара, диңе эндиган ири дишлери агарып гөрүнйэрди. Артыгың гөзүне ол якын таныш бир адам ялы гөрүнди. Эмма шейле формалы бир таншының барыны акылына гетирип билмеди. Эйсем-де болса, онуң реңки, алакҗаян гөзлери онуң гөзүниң өңүнден айрылмады.

Ниязбег оңа теҗрибели кичиҗик гөзлери билен гарандан соң, «Сен йөнекей бир адам-а дэлсиң. Я бир дөвлетиң илчисисиң я-да мени барламак үчин иберилен бир җансызсың» дийип ойлады. Ниязбегиң гөзүне, ол адамының болшы тебигы болман, ясама гөрүнди. Ол, белки хем, езүнде шонуң ялы бир шүбхе галдырмак ислейэндир?. Белки хем, илки башда өзүне үнс бердирип, ондан соң өзүни танадян, шонуң билен, гүррүңдешиниң эркини өзүне алмак ислейэн адамдыр?.. Хер халда, Ниязбегиң теҗрибели гөзлери онуң кешбиндэки чылшырымлы чызыклардан хич бир зат дүшүнмеди. Ол өзүниң хэсиетине гөрэ, онуң хабарыны сыпайычылык билен алмага башлады.

Ол адам гапа, пенҗирелере, айратын хем, Артыга шекленмек билен гарандан соң, Ниязбегиң йүзүне сынчы гөзлерини айлады.

— Мен сизе йүрегими ачмак ислейэн.

Ниязбег оңа бир хили йигренҗилик билен гарандан соң, ез янындан «Ислесең, сыртыңы хем ач» дийип ойлады-да:

— Мыхман, бизиң түркмен халкымыз үсти өртүли зады сөййэн дэлдир! — дийип дүшүндирди. — Бу йигитден хем чекинме. Бу бизиң өз адамымыз.

— Өрэн ягшы. Мен... түрк.

Артык онуң сесини хем таныш ялы дуюп, йүзүне гең галыҗылык билен середенден соң, бирденкэ хушуна гетирди: «Вей, сен Абдыкеримхан дэлмидиң? Сен овган дэлмидиң?» дийип сорамакчы болды. Шейле-де болса, Ниязбегден өңе дүшүп сораг бермэни өзүне лайык бил-

мэн. «Элбетде, бир алманы ики яран ялы меңзеш адамлар болян огшыян» дийип ойлады-да, оларың гүррүңине пәсгел бермезлик үчин, бир бахана билен чыкып гитди.

Ниязбег мыхмана мүңкүр гараш билен серетди.

— Белки хем, сиз шәхер түрклериндерсиңиз?

— Ёк, эфендим. Мен османлы түркием.

— Өрән ягшы.

— Мениң адам Хамитбег.

— Гелиш ниреден?

— Нуры паша янындан.

Нуры паша немец гатышыклы түрклериң Кавказа гирип башлан гошунының командующисидигини Ниязбег билйәрди. Шонуң үчин онуң кимдигини сораман:

— Барыш нирә? — дийип сорады.

— Сизиң яныңыза.

Ниязбег Хамитбегиң сөзүне Эзиз ялы көрлерче ынанман, ондан сыпайычылык билен шахадатнама сорады.

— Хамитбег, заманаңы сиз менден ягшы дүшүнйәрсиңиз. Бу вагт сөзе эхтибар азалыпдыр, адамыны хер яна чекелемек ислейәнлер көпелипдир.

Хамитбег онуң сөзүне деррев дүшүнди.

— Эфендим, багышлаң! — Ол гызгылт ботинкасының падошыны тилсим билен ачды-да, дашына ягжымак бир кагыз оралан ики саны документ чыкарды. Олары хормат билен Ниязбеге узатды. — Эфендим, булар русларың голуна дүшсе, мениң хакым өлүмдир. Мен сизе өз доганым киби, ганымы-да, жанымы-да ынанырам.

Ниязбег шол документлериң бирини түрк башбиледи, икинжисини Нуры пашаң штабындан берлен шахадатнама дийип танады. Ол шондан соң Хамитбеге болан өңки гарашыны үйтгетди, шондан соң гүлли гөзлери билен оңа йылгырып гарады.

— Хамитбег, мен сизиң гуллугыңыза хәзир.

Ниязбегиң эркини өз яныма гечирдим хасап эден Хамитбег өзүни өз өйүнде хасап этди. Ол ликёры көп ичйән ялы гөрүнмек үчин, оңа хәли-шинди япышса-да, Ниязбегиң гөзүне гүйдүшип, оны соваң чай билен чалшырды. Соңра, келлеси гызан терзде, жаныгып сөзледи.

— Ниязбег, сиз мундан озал рус офицери. Хәзир болса түркмен халкының рәхбери. Сиз билйәнсиңиз, бизиң гана-ган гардашларымыз асырлар боюнча бири-биринден жыда яшаярлар. Аслында, не яшайыш! — Хамитбег бираз ойланжак ялы этди-де, бирденкә башга бир сова-

ла гечди. — Ниязбег, бағышлаң, — сиз иңлислере нәхили гарарсыңыз?

Онуң соваλы Ниязбеге-де гең эшидилди. Шейле-де болса, башга зат гөвнүне гетирмеди.

— Хамитбег, бизде хилегәр адама «Иңлис ялы» диен меңзетме бардыр...

Хамитбег онуң сөзүни кесди.

— Оны билирем. Мениң аңламак ислейән задым: эртир Түркүстана я Закаспия иңлислер геләйсе, сиз олара нәхили гарарсыңыз?

— Хамитбег, гүйчлиниң, өзүңден екдәниң — говусы болмаз. Эгер биз өзүмиз-өзүмизе эрк эдип билмежек болсак, онда: «Өвренишилен ягы — урушмага ягшы» — иңлислерден руслары биз йүз эссе ягшы гөрерис. Руслар иңлислере гаранда сададыр, ынсаплыдыр.

Ниязбегиң жогабы Хамитбеге яман тәсир этди. Ол өз гозгалаңыны дуйдурмазлык ниети билен, хакыкатдан-да, ликёра япышды. Онуң огрын гарашында, Ниязбеге бир хили йигренжилик ёкуны гөрүнди. Эмма Ниязбег оңа эсеван болмады. Хамитбег ички сырыны билдирмезлиге чалшып, соваλына довам этди.

— Мен ол соваλы нәме үчин бердим? Түрклериң Кавказа гирмеги, Түркүстана гечмеги — иңлислер үчин өлүмдир. Шоңа гөрә-де иңлислер бизиң ёлумызы кесмек ислейәрлер. Олар, элбетде, Кавказда бизиң гаршымыза чыкып билмезлер — гижикдилер. Олар, белки хем, Эйран үсти билен гелип, Бахрыхазарда, Закаспияда бизе гаршы чыкарлар. Бир-де Кашгар үсти билен Түркүстана, Овган үсти билен Пергана, белки, Дашкенде гошун сүрерлер. Шол вагтда сиз бизе гол япармысыңыз я иңлислере?

Хамитбегиң Кавказ, Түркүстан барада иңлис планыны товы билйәнине Ниязбег гең галды: дипломат адамсы боланы үчин, оны, элбетде, кемсиз билмеги хем зерур дийип душүнди. Ол ене өңки жогабыны гайталады.

— Хамитбег, мен сизе озал айтдым. Эгер сизде бизиң голумызы тутарлык гүйч болмаса, онда не сизе, не-де иңлислере. Эгер биз өзүмизи-өзүмиз оңарып билмесек, онда — иң ягшысы, ене руслара гол узадарыс...

Хамитбег аз салымда Ниязбегиң түрклер, иңлислер барадакы пикирини аңлады. Ол, белки, рус эшигине гирип, өзүни рус гөркезип, шәхер гурамаларының арасына-да гирендир? Белки, ол Фунтиков, Дохов билен айратын

гүррүңдеш боландыр? Белки, ол бирнәче арзан баха адамлары алтын гүйҗи билен өзүне табын эдендир? Белки, ол Ашгабатда хайсы хем болса бир чет хөкүметиң базасыны гурандыр?.. Эмма Ниязбег Хамитбегден олар ялы затлара гарашмады. Ол оны, хакыкатдан-да, Нуры пашаның адамсы дийип дүшүнди.

Хамитбег болса Ниязбегиң аслының кимдигини, милли комитетиң членидигини, «Кокант автономиясын» гуранлардан биридигини, Совет хөкүметиниң душманыдыгыны, өзи билсе-билмесе, Хамитбегиң гуллук эдйән дөвлетиниң ислегини ерине етирйәндигини кемсиз аңлаярды. Шонуң үчин хем ол оңа өзүни танатман, башга бир дөвлетиң векили хөкмүнде геплешди, онуң бүтин пикирини аңлады.

Артык Ашгабадың милли комитетинде дүрли адамлары гөзден гечирди. Ол, асыл, нирә дүшенини акылына гетирип билмеди. Ол йыгнак столундакы адамлары гөзден гечирсе-де, Ниязбегден өзге хич бирини танамады. Ондакы адамларың дашкы гөрнүшлери-де өзлериниң кимлердигини, ниетлериниң нәмедигини анык айдып дурды. Ана даззаркел, чал, юмры эңек, гырчув бир бег. Ана бурны емшик, гөзлери чукур, гарны ясы, этлек бир сөвдагәр. Анха такыр келле, торба сакгал, гөзи шуллы бир бай. Ана бурны узын, эңеги чүри, ягырнында мәширик гойлан ялы, гөзлери йити, күйки бир бег. Ана хас үйтгешигрәк бири: ол шнурлы сапанчасыны галифей җалбарының үстүнден салпы саллапдыр, сеңрикмен бурнуның ашагындакы гара муртларыны ёкарлыгына товлапдыр, яглы алкымы дикяка көйнегинден чогуп чыкып дур. Ол, газан ялы гарнының угруна херекет эдип, ики элини быкынына уруп, ыраныл, улумсылык билен гезмелейәр. Артыгың аңлышына гөрә, ол киме хайбат атяныны-да унудып, өз адатына гөрә, гашларыны чытяр, дурдугыча хырсызланяр...

Артык гараягыз, сачы селчеңләп башлан, мурты чаларан, гашлары гүр, йүзи ясы, эгинлери полковник погонлы, гарналапа Ораз сердары сынлады. Артыгың гөвнүне болмаса, ол бейлекилеринден хем артыграк чишип, өзүни Закаспиниң диреги хасап эдйәр. Артык шол каррикатуралары гөренде, бири-бирлерине гөвүнлери етмән гүпүлешйәнлерини диңләнде, Ашгабада геленине өкүнди, арка-

даянжымыз шулар болжак болса, ишимиз гайдыпдыр дийип дүшүнди.

Олар облсовет билен арагатнашыклары хакда гүррүң этдилер... Облсовет милли комитетден өзүне член кабул этжекми, ёкмы? Облсовет шәхериң бүтин ок-ярагыны милли комитет билен пайлашжакмы, ёкмы? Облсовет милли комитети бүтин түркмен халкының эркли гурамасы дийип танажакмы, ёкмы? Облсоветиң шол соваллара ики гүн ичинде жогап берип-бермежеги хакында хас гызгын гүррүң гитди.

Артык оларың гызгын жеделлерини эшиденде: «Бу нәхили гүйч? — дийип ойланды-да, — буларың энтек өзлери хем аякланмадык көшек ялы» диен нетиҗә гелди.

Чишик бег агзындан көпүк сачып, месирген инер ялы эсреди.

— Мен милли комитетиң тутян сыясатына дүшүнмирем. Талап эдилдими — герек жогап алынсын! Эгер канагатланарлы жогап бермесе, шәхер агдар-дүңдер эдилсин. Шәхериң, бүтин велаятың хәкими Совет дәл-де, биз ахыры! Эгер комитет хеман пархсыз гарашында довам этсе, мен ол комитетде ёхам! Валла-да, мен ол комитетден эл чекежеем. Олмазки сениң үстүңе гүлсүнлер!

Чишик бег гызарды. Ол өз янындан өзүни комитетиң аркадиреги хасап этди. «Эгер мен болмасам, комитет йыкылар. Оңа хич вагтда комитетчилер разы болмазлар» дийип дүшүнди. Ниязбег оңа гарап, мысса йылгырандан соң, Артыгың гулагына пышырдады.

— Дурмасаң, оварра гит! Ким сени чагырып гетирди? Хер хайсы банкрод галыпдыр-да, эдере иш, гидере ёл тапман, шу ерде бир элпе-шелпелик бардыр дийип, бурунларыны гысдыряхлар...

Артык шол жогап оларың хеммесине-де лайык дийип дүшүнди.

Эзизиң хатыны Ниязбег оканда, оны совук-сала диңледилер. Оны орта алып маслахатлашанларында, дүрли пикир орта чыкды. Олардан бири, Тежене ики йүз атлы иберип Гуллуханың отрядыны дагатмалы дийип теклип этди. Милли комитетиң гарамагында герман фронтундан ыгым-сагым гайдып гелен бир полк жигит барды. «Нәме, Эзизи Гуллухандан говы хасап эдйәмисиңиз? Онуң сәхел аягы ер тутса, белки, бизе-де далаш эдер» диен хем тапылды. Шол топарларың хеммеси Совет хәкимиетине гаршы болса-да, хениз бир агза бирикмәнлери үчин, хер

топар өзүни ёкары дережели сайярды, бири-бирине ончаклы ынам этмейәрди. «Гой, урушсынлар — учма барсынлар, далашсынлар — тама» дийип, пархсыз гаранлар хем болды. Иң соңунда, Ораз сердар билен Ниязбеги Теджене иберип, бүтин ягдайлар билен таңышмак, мүмкин болса, Эзиз билен Гуллуханы ярашдырып, оны хем өз тарапларына чекмек карарына гелдилер.

Орта Азияда умумы пейда болян вакалар барада гүррүңе башладылар. Ниязбег Хамитбегден гүррүң ачмасада, бир яндан, түрк-немецлериң, икинджи яндан, иңлислериң Кавказа хем Закаспия гөз гыздырянларындан гүмүртик гүррүң берди. Түрк гошуныны мазалы пейдаланып билсе, немецлер иңлислере мазалыджа шарпык берерлер диен хем тапылды.

Чишик бег шол меселеден бир зат аңласа-аңламаса гүррүңе гошулды.

— Валла-да, дүзди! Меним аңлышыма гөрә, түрк гошунының өңүнде иңлис дуруп билмез. Бизиң өз арамызды: мен ол догруда түрк офицери билен довамлы сөхбет этмишем.

«Түрк офицери» сөзүнден Ниязбегиң гөзүниң өңүне Хамитбег гелди: ол өз вагтыны бидерек сарп этмән, чишик бег билен хем гүррүңдеш боланыны аңлады

Ораз сердар иңлис барадакы маглуматының бирнәчесини йүзе чыкарды.

— Эйранда болан казак командованиеси Машада гелен иңлис харбы миссиясына боюн эгипдир. Олар бүтин харч-хараджатларыны хәзир шол миссиядан алярлар. Казак командованиесиниң шол миссиядан инструкция алан йигрими офицери хәзир Күмметховза, Ходжанепесе, Хыва, Бухара гайдыпдыр. Иңлислер еке Эйранда дәл-де, Закаспияда, асыл, бүтин Түркүстанда уллакан компания алып барярлар. Түрк-немецлериң гаршысына руслар чыкып билмеселер, иңлислер хөкман чыкджаклар. Бизиң үлкәмизде улы дөвлетлериң ганларының дөкүлмеги мүмкин.

Шол ердәки отуран адамлара шейле айылганч хабар хем уллакан тәсир этмеди. Үлкәниң үстүне абанып гелйән ховп оларың хич бирини гызыкдырман, овнук меселелер барада болгусыз гүррүң этдилер. Оларың бирнәчелери ерсиз-ере гызып, агызларындан көпүк сачсаларда, халк бәхбиди үчин болман, хер хайсы өз джүбүсини гөз өңүнде тутды. Шонуң үчин хем олар бири-бириндеи

сәхел гөвүнлери ынҗаса, хәзирки межлисден, чайхана-дан чыкан ялы, чыкып гитмәге тайындылар.

Артык «немец, иңлис» сөзлерине ончаклы дүшүнип билмеди, асыл, милли комитете геленине өкүнди: шу ер-дәки хаясыз адамларың халк аладасыны этмән, өз небис-лерине чапянларыны ол аңлады. Эзизиң шол адамлардан нәмә гарашяныны ол дүшүнип билмеди. «Йигиди — дос-тундан тана» накылына гөрә, белки, ол хем шу адамлар хилиндендир» дийип ойлады. Яңы-якында Дурдының, ылайта-да, Иван Чернышовың онуң барасында айдан гүррүңлерини ядына салды. Нетиҗеде, Артык агыр оя чүмди.

Ол милли комитетден буланчак пикир билен чыкып гитди.

Он докузынҗы баш

Артык Ашгабада геленине өкүнип, вокзала етип бар-ярка, Иван Тимофеевич Чернышов облсоветде өз гүррүңи-ни гутарып барярды. Чернышовың айдян затларына ынам-сыз, өзүне болса душман гөз билен гараян адамлар көп еринде, оңа сөзлемек, өз пикирини җемләп айтмак өрән кын гелди. Большевиклерден Житников, Молибожко, Бат-манов дагы нәме үчиндир йыгнакда болманы үчин, оңа сөзлемек хас хем агыр дүшди. Онуң себәбини Чернышов хас гич билди: эс-эр Фунтиковың хем Доховың облсовет-дәки адамлары йыгнагың болҗак вагтыны билгешләнден ялңыш хабар берипдирлер.

Иван Тимофеевич Теҗен хакында умумы маглумат беренден соң, Эзизли меселәни кесгин гойды.

— Эзиз хан гүн-гүнден өрч аляр. Онуң ниети бизе мә-лим. Херекети гөни гөзеллүртме. Эзизиң ниети ханлыкда болуп, ач дайханы өз ызына эертмек ниети билен, бизиң гермели черемизи горйәр. Шол чәрәни еңи билен биз гер-мели халымызда, облсовет бизе басалга болды. Биз, ылай-та-да, облсовет — айгыт эдип билмезлик билен сакланып, гыммат вагты элден берйәрис. Ол гүйч йыгнаяр, биз болсак, автономистлериң Совет хөкүметини агдармак ниети билен Дашкентде чыкаран ганлы вакасына Теҗенде-де гарашярыс. Эзиз меселесини мундан артык узатмага хич бир мүмкинлик ёк. Деррев онуң отрядыны ярагсызлан-дырмак зерур! Шонуң үчин болса онуңкыдан агдыграк

гүйч герек. Оңа гөрә-де Теджене тизликде гызылгвардия отрядының иберилмегиня мен облсоветден хайыш эдйән. Болмаса, бизиң Теджен отрядымыз энтек оңа эрджешерден аз...

Залда гопгун башланды. Иван Тимофеевич хас батлы сес билен гыгырды.

— Эзизе эгер тиз чәре гөрүлмесе, онда еке Теджен дәл, обласла-да элини узатмагы мүмкин!

Гөзи гышык, узын, эгри Фунтиков Чернышова кинаялы сөз урды.

— Белки, ол патышаны хем дикелдер?

— Патышаны дикелтмесе-де, өз ханлыгыны элден бермез.

Ашгабат меньшевиклериниң лидерлеринден бири болан инедөрдүл, тогалак Дохов Эзиз меселесинде өрән сересап болмалы диен маныда гүррүң этди. Ол өз сөзүни дипломат хеңинде башлап, Чернышовы дөвлет сыясатына дүшүнмезлик билен айыпламак иследи.

— «Сыгрың шахына урсаң — сүңңи сызлар» диен түркмен накылы бар. Түркмениң бириниң гөвнүне дегсең — мүңүси аяк үстүне галар. Шонуң үчин Эзизе гөрнетин чәре гөрмек болмаз. Оңа ассырынлык билен бири-бирини күшгүрмекден башга чәре ёкдур: оны гүйчден салмак үчин, башга бир галтаманбашыны голдамак зерурдыр...

Иван Тимофеевич онуң сөзүни кесди.

— Сизиң пикириңиз дүйбүнден ялңыш: галтаманбашыны дәл, дайханы голдамалы! Дайханы байларың, Эзиз ялыларың тәсиринден бошатмалы, оларың ерлерини, сувларыны гарыплара, аз ерлилере пайлап бермели, кепиң гысга ери — обада Совет хәкимиетини гурамалы! Эмма сиз, халкы бири-бирине душман эдип, патыша сыясатыны тутмагы теклип эдйәсиңиз. Совет сыясатында бейле зат ёк!

— Сизиң Советиңизде Гуллухан ялы таныма түркмен бар. Сиз дайхан арасында өз тәсириңизи артдырмак үчин, нәме үчин оны пейдаланмаярсыңыз?

— Гуллухана иш ынанмак мүмкин дәл дийип, мен сизе озал айтдым ахыры! Онуң пикири Советиң абрайыны артдырмакда дәл-де, гайта, Советиң гөрмекчи болян чәресине бирсыхлы пәсгел берйәр.

Дохов Чернышова бакан гөзлерини алардып серетди:

— Ягшы, ол пәсгел берйән экени, сен нәмә гарашярсың? Советиң башлыгы сен ахыры! Өз боюн алан ишиңи оңармажак болсаң, нәме үчин ол ерде зоңңарып отырсың?

— Бизиң Советимиз бүтинлейин сапланан дийип, мен өз маглуматымда гөркеземок. Бизиң ичимизде шинди охрана агентлери хем бар. Белки, шолар ялылар сизде-де бардыр? Болмаса, бирсыхлы онуң сыртыны чалмак билен, Тежен Советиниң ишине пәсгел бермездиңиз!

— Нәме, бизиң ичимизде революция душманлары бар диймекчи болямың?

— Хава. Догры сөз ажы хем болса, айтмак мениң боржум: сизде гизлин корниловчылар, хер реңкдәки совет душманлары аз дәл.

Фунтиков гөзлерини гышардып сандырады.

— Сениң айдан сөзүңи гулагың эшидйәрми?

— Облсоветиң ичи арасса болса, мениң талапларыма нәме үчин өз вагтында чәре гөреңзок! Сиз нәме үчин Гуллуханы голдаярсыңыз? Эзизиң гүйжүниң артмагы — Советде Гуллуханың бөланы зерарлы дәлми? Нәме үчин сиз Эзизи ярагсызландырмак меселесине совук-сала гараярсыңыз? Мениң гөвнүме гелшине гөрә, сизиң ичиңизде Гуллухан билен, белки, Эзиз билен хем арагатнашыклы адамлар бардыр? Болмаса, шейле ягдайың довам этмеги мүмкин дәл!..

Чернышовың сөзүниң соңы облсовети эс-эрлик-меньшевиклик сыясаты билен гараламак хетдине барып етди. Фунтиков онуң сөзүни кесмәге сынанып, отуран еринде өзүне ынжалык тапмады. Ол еринден туруп, агзыны ак көпүк эдип гыгырмага сынанды. Шол вагтда болса Гызыларбат ишчилеринден, гызылгвардиячылардан бир топарының зала гелип гиренине гөзи дүшди. Шоларың ызы билен облсоветиң большевик членлери хем гелип башладылар. Шол ягдай Фунтиковың ховуны басды.

Чернышовың облсовети айыпламагына, көмек хакындакы гоян айгытлы совалына Фунтиков онуң өзүниңки ялы кесгин жогап гайтармак ерине, өз тактикасыны үйтгедип, игенч билен сөзе башлады.

— Өрән гең томаша!.. Аңырдан өз ызыны булашдырып гелйә-де, прокурор везипесини бойнуна гөтерип, облсовет членлерини контрреволюция билен айыплаяр. Нәме үчин? Бизден өзүне герекли көмеги алмак ниети билен! Ол өзүниң шейле хәсиети, шейле херекети билен бүтин Тежени

өзүне гаршы аяк үстүне галдырмагы, элбетде, гең зат дәл!..

— Гуллаханам мен галдырдыммы?

— Ханы, хорматлы Чернышов, Эзиз ханам сен галдырдың!.. Бираз сабыр эт, биз Теджен ишлерини кемсиз барларыс. Йөне онуң үчин саңа саг бол айдылмаса герек. Хәзир болса Тедженде сениң буландыран сувуңы дурулар ялы, сениң гаралан чыршагыңы арассалар ялы хөвесҗең адам тапылар өйдемок. Шейле дәлми, ёлдашлар?.. — Ол, өз гоян совалыны Совет членлериниң дүшүнмегине бир минут ченди вагт берип, Чернышова бакан айланды.— Гөрйәрмиң, сениң гойберен ялңышыңы дүзетмек үчин, өз келлесини орта атҗак акмак адам тапыланок! Гөр, хич ким сениң хапаңа булашасы геленок!

Залың еңсерәгинден бирденкә сада сес чыкды.

— Ыгтыяр бериң; Теджене гитмәге мен разы!

Башлык нәразы бир сес билен сорады:

— Кимдир ол?

Залың ортасы билен президиум столуна бакан хайдап гелйән, йүзи гүне янан даяв йигит:

— Мен! — дийип җогап гайтарды.

Иван Чернышов оны деррев танады. Ол Теджен демир ёл клубунда йыгнак башланмаздан озал, Артыгы сораян милиционер — Алёша Тыченкоды. Чернышовың нәрахат йүреги гозгалаң билен урды-да, аладалы йүзүне шатлык шөхлеси айланып гитди. Ол өз херекети билен болмаса-да, пикири билен Тыченконы гуҗаклады.

Йыгнак башлыгы Теджене отряд ибермек меселесини бүтинлейин галдырмак иследи. Эмма залда туран гопгун оны шол пикиринден дәнмәге меҗбур этди.

Алёша Тыченконың гызылгвардия отряды Теджене гелен бадына, Гызыларбатдан хем олара көмекчи гелип етди.

Йигриминҗи баш

Ашгабатдан гелен векиллер, Марыдан гелен яшулулар, ики янына-да битарап гөрүнмек ниети билен, Готур сөвдагәриңкиде дүшдүлер. Өңүнден телеграмма алан Готур сөвдагәр хорматлы мыхманлары үчин мазалы тайынлык гөрүпди.

Ораз сердар билен Ниязбегиң янында хер хайсының айратын хызматкәри — деншиги барды. Ниязбег әдиги-

ниң персини боздурмазлык хем өзүни сыпайы гөркезмек үчин, галош геймән гайдыпды. Ол, төре гечмәнкә, отургыҗың үстүнде отурып, бир аягыны илери узатды. Онуң өзи ялы гейнен: башы ак телпекли, гырмызы донлы, аягы әдикли, эгинлери бир басым погонлы, мурты товланан яш йигит ыкҗам япышып, онуң әдигини сүпүрмәге отурды.

— Баяр ага, чотга чыкарайынмы я шейле тәмизләейинми?

— Тиз боларыны эт!

Ол йигит җүбүсинден яглыгыны чыкарып, әдигиң паллчыгыны сүпүрди, шпоруны дүзетди, ондан соң яглыгыны чалт-чалт гездирип, әдигиң гонҗуны айна ялы ялпылдатды. Ниязбег улумсылык билен төре гечип, аякларыны узадып отурды.

Шол гүнки йыгнагы сынламага геленлериң арасында Дурды хем барды. Ол шол ягдая йигренҗилик билен серетди: өзи ялы адама аягыны сүпүрдип отурмага онуң нәхили йүзи чыдаярка дийип ойланды. Ол, йигидиң арына-намысына нәме болдука, муртуны саллап, утанман, бириниң дабаныны сүпүрйәр дийип геңиргенди. Баярың оңа сәхел бир зат үчин «Ит оглы. Доңуз оглы» дийип гаргаянындан онуң хабары ёкды. Дурды, Ниязбег дийселер, салыхатлы, эпей бир адам гөрҗекди. Мүҗи ашыгы ялы кичиҗик, келпеңҗе бир адам онуң гөвнүниң терсине болуп чыкды.

Готур сөвдагәр әп-эсли салымдан бәри говадаклаярка, ахырында май тапып, чай башында олара арз этди:

— Хорматлы баярлар! Бизиң яшулуларымыз! Эзиз хан бизиң үчин өрән пейдалы адам хем болса, чендан өте гидйән ери, ялңыш иш эдйән ери ёк дәл. Башгалар өзи билйә вели, мен онуң адамсы ахыры! Ол мениң хем үч вагон галламы зорлап алды. Бу, хий, шерге сыгҗак ишмидир? Шинди хем бир пилле. Ол сизиң сөзүңизден чыкмаз. Мениң шоҗагаз дәнәми алып бермегиңизи — мен сизден хайыш эдйән.

Эзизиң Готур сөвдагәри хем шоңа меңзешлери ынҗытмагы, әлбетде, Ниязбеге-де ярамады. Эйсем-де болса, ол барада гүррүң ачмага хәзир вагт дәлди. Ол, Эзизиң абрайыны дөкмән, Готур сөвдагәри рахатландырмак күйүне дүшди.

— Сөвдагәр ага, Эзиз хан акыллы иш гөрүпдир. Бизиң өз өңүмизде гоян бейик ишимиз үчин малыны, җаныны гайгыран адама мен-ә нәхили ат берҗегими билемок.

Шол беденг иши назара алханда, сениң бир гысым бугдайың нәмедир? Сен өйүң хожайыны, биз — сениң мыхманың. Шонуң үчин мен саңа хич бир зат айтман, диңе маслахат берип билжек: сен Эзиз хан билен хем, бизиң билен хем, башгалар билен хем шол барада мундан соң дилиңи ярма! Вагт болар, галла битер, сен онуң үстүниң сервери билен гайдып аларсың.

— Ниязбег, хан огул...

— Севдагәр ага, айдылжак сөз айдылып гутарылды. Эгер бизи өйүңден ковмак ниетиң болмаса, шол барада агзыңы ачма!

Шол вагт Мадыр Ишан Эзизиң оны чөрекханалара башлык белләнини пышырды билен мәлим этди. Севдагәриң шол секунтда йүзи ачылды-да, гүлүп гепледи:

— Баяр ага, худай сакласын!.. Эзиз хана герек болса, сандыгымы ачмага-да хәзир. Ол — халк бәхбидине дөрән адам. Онуң дөвлети ырылмасын!

Ики «хөкүмет» башлыкларының хер хайсыны айратын чагырып, сөзлешип гөрдүлер, маслахат бердилер, — хич хайсы оларың гөвнүнден турмады. Олар иң соңунда, ики яныны хем билеликде үйшүрдилер.

Эзиз Гызылханы, Артыгы ызына тиркәп гелди. Гуллухан Келевхан билен Ата дәлини эердип гелди. Ики япдан гелен яшулулар олара бирсалым ене өтер-гечер айтдылар. Эмма ол сөзлер «ханлардан» хич хайсының гулагына илмеди. Агсак мүрәэ эңегини гышардып, оларың хер хайсына теене сөз оклап отурды. Эзиз бирсалым сабырлылыга салып, оларың гүррүңине гулак асса-да, иң соңунда, Гуллуханың чылкасыз сөзлерине чыдап билмеди. Ол айылганч гөзлерини оңа бакан айлады-да, юмругыны дүвди.

— Эй, кечжал агсак, шу адамлары гөрйәмиң? Булар бизиң илимизиң найбашы адамлары. Бударың ичинде сениң Белаичен баярыңдан хем улы баярлар бар. Хажысы хем бар. Окумышы хем бар. Абрайлы байы хем бар. Сахаватлы ханы хем бар. Булар илиң агзыбирлиги, бәхбиди үчин улы гөврелерини кичелдип гелипдирлер. Булар сени, мени адам хасап эдип, кәемән, сөкмән, ак йүрек билен дүшүндирмәге жан чекйәрлер. Сен, харамзада, гайта, бударың хем йүзүни ере салясың...

Сандыраклап башлан Гуллухан Эзизиң сөзүни кесди.

— Сен порсы агзыңы чала гойберме! — дийип гыгырды-да, янбашыны сермеди.

Эзиз оңа үнс бермән, сөзүне довам этди:

— Мундан өңкүлериңи аз гөрсең, гой, ене нәме хәрамзадалыгың болса эт. Хорматлы мыхманлар бир гайтсын. Мен ондан соң сениң ики аягыңы хем деңләрин!

Агсак мүрзе эрнини элиниң аясы билен сүпүренден соң:

— Белки, үчүсини хем деңләрсиң? — дийип, сапанчасына япышды.

Эзизиң гөзүне ган инип, дуран ериңден Агсак мүрзә бакан окдурылды. Ара дүшүп, Гуллухана етирмән, оны гужакладылар. Гуллуханың ялаңач сапанчасыны Артык гаңрып алып, еңсесине дүвүндирмекчи боланда, оны хем тутдулар. Келевхан сандыраклап, бириниң сыртында гизленди. Гызылхан ишиң нәме хакда барянына гич дүшүнип галды. Ата дәли Артыга голай барып:

— Сапанчаны бәри алсана, валла! Ярагдан оюн болмаз ахыры! — дийип ялбарды.

Артык Ата дәлиң пархсыз гараян мылайым гөзлерине, буланчаклык эсери гөрүнмейән дәлишге йүзүне хайран галыжылык билен середип, элиндәки сапанчаны нәхили беренини хем дуйман галды.

Мәрекә бирсалым суслук етишди.

Эзиз сандыраклап, хашлап, узак вагтлап өзүне гелип билмеди.

Шу гүнки гөрен картинасы Дурдыны бүтинлейин хайран галдырды. Ол өз янындан: «Бу нәхили боля?.. Ене ханлар. Ене байлар. Ене чиновниклер. Хий, буларың соңуна чыкмак болмазмы? Я ене бетери чыкармыкан?» дийип ойланды.

Ики душманың арасында бираз рахатлык аралашандан соң, төвелладан зат чыкмажагыны аңлан Ниязбег илки бираз дүшүндирмек иследи-де, соңра векиллериң адындан өз теклибини мәлим этди.

— Гуллухан, биз иң гарагайгымыз русларың Гвардия гураны дәл. Сениң хем, әлбетде, оңа небсиң агырып дуран дәлдир. Бизиң үчин түркмен йигитлери гызылдан гымматлы. Шоны дүшүнмек герек. Сизиң агзыңызың алармагы — илиң агзының алармагы. Бизиң агзымызың алармагы болса, душманың етип билмейән заты. Оңа гөрә бүтин илатың бәхбидини гөз өңүнде тутуп, не чиш көйсүн, не кебап накылына эермек билен, мен сизиң ики яныңыза-да шейле теклип эдйән: ики отряд бирикдирилсин. Эзиз хан ханлыгына галсын. Бирикдирилен отряда Гуллу-

хан командир болсун. Сизиң икиңизиң араңыздакы алагөзлүк ери дүйби билен ёк болуп, бизиң гаршымызда сиз икиңиз ак йүрек билен ярашың. Хажы ага, сен булара ак пата бер!..

Эзиз сесини чыкармады.

Гуллухан бу гүн Эзизиң отряд командири болса, эртир голлары баглы бендеси болжагына акылы етди, шонуң билен биле, Ашгабатдан, Гызыларбатдан гелен отрядлара буйсанмак билен, Эзизиң йыгынчагының чашырылжагыны гөз өңүне гетирди. Шонуң үчин хажының патасындан озал сөзе башлады.

— «Ики гочуң келлеси — бир газанда гайнамаз!» Сиз бизи ярашдыржагыңыз чыныңыз болса, Эзиз хан отрядыны дагатсын, өзи хем шәхерден чыкып, оба гитсин. Ана, шонда мен барлышарын. Шондан соң шәхериң хем, обаның хем асуда болжагына мен замун. Шондан соң мен сизиң маслахатыңыза гөрә йөрәрин. Элбетде, сизиң айдышыңыз ялы, мениң Советде гөбегим гөмүлмәндир!..

Ораз сердар хич бир задың пархына гелмезлик билен середиши ялы, Гуллуханың соңкы сөзүниң хем манысына әхмиет бермезлик билен диңледи. Мары яшулулары Ниязбегиң агзына гарадылар. Ниязбег гүлли гөзүни агдарып, Гуллухана газап билен гарады.

— Гуллухан, сен әртеки отарясың, башыңа яңраясың! Сен бу адамларың сөзүни хем, өзүни хем аяк астына саларсың. Бу адамлар сениң үчин оюнжак дәл. Мен сенден соңкы гезек сораян: яшулуларың әден теклибине разы болямың, ёкмы?

— Ёк!

Ниязбег сандыраян инчежик бармагыны потолога бакан узадып, газап билен гыгырды:

— Боля-да!.. Сениң бойнуңдан сыртмак салып, потолокдан асамда-да бир сорарын — сен шонда нәме жогап береркәң?

Ики хан нөкерлерини ызларына эердип, ики янлыгына шакырдашып гитдилер.

Йигрими биринжи баш

Гөзе гөрүнмән яшан гүнүң ызындакы сымгылт булут гызгылт реңке айланды. Оңа үнс билен гаранларың гөвүнлеринде бир аграмлык сызылды. Селчең агачлардакы

серчелер, гөйә диерсиң бир затдан ховатыр эдйән ялы, җаныгышып җүрлешмек билен гизлендилер.

Әзиз векиллерини шәхере чагырса-да, өзи бир сөй билен гелмән, обада галыпды. Векиллерден болса Халназар билен Алты сопы гелипди. Шол гөрнүш Халназарың йүрегини бираз гысдырҗак ялы этди. Әзизиң нәме үчин доланып гелмәнини хем ол геңиргеди. Гараңкырап барян агыр ховада ховлының ичи онуң ягты гөзлерине дар гөрүнди. Мехинли гачалы бәри, ол ил ичине чыкып билмәнди, бу гүн онуң шәхере биринҗи гезек гелшиди. Онуң гөвнүне бу ердәки адамлар хем ондан гачян ялы дуюлды. Хатда Алты сопы хем болгусыз бир бахана билен таншыныңка бакан чыкып гитди. Хәзир онуң янында хич бир гүррүңдеш хем галмады. Ол хем өз янындан: «Мен хем Готур сөвдагәриңкә гитсем нәдеркә?.. Бирден Әзиз гиҗе гайдып геләйсе, Агсак мүрзәңкә гиденсиң дийип, мени айыпламагы мүмкин?..» дийип ойланды. Онуң йүреги бетер гысды. Ол хәзир өз гөвнүнде кир сакламан, Артык билен хем гүрлешмәге тайынды. Эмма ол хем оңа үнс бермән, өз дең-душлары билен мешгулды, Халназарың йүрегиндәки харасатдан онуң хабары ёкды. Шәхерде Арутюн хоҗайын хем ёкды. Ол юрт булашып башландан соң, эхли эмләгини гыссагарада йыгнап, Кавказа бакан чыкып гидипди. Болмаса Халназар хәзир шонуңка барып, мыхман боларды. Ёк, Халназара хәзир онуңка-да, Готур сөвдагәриңкә-де бармак мүмкин дәл. Олар бирден Мехинли барада сөз сорайсалар, Халназара ол өлүмден агыр дегер...

Халназар хич ерден угур тапман, ирден гышармага меҗбур болды. Онуң узак вагтлап укусы тутмады. Ол өз башындан гечиренлерини ойлап чыкды, дөвлетиниң ызына гайдып баршына нәдерини билмеди. Онуң соңкы вагтларда гөрен җебриниң үстүне, сүрүли гойны хем ачлыкдан гырлып башлады, дүелериниң маслыгы обаның бүтин төверегини сүңк билен долдурды. Онуң йүреги беллибетер хем гысды: «Белки, мен гүнәкәрдирин? Белки, ынҗыдан адамларым кәндир. Белки, мени алланың язгарып йөрдүгидир?» дийип ойланды-да: «Тоба этдим, худайым! Бетеринден өзүң сакла. Гандым ялы иле әлгарама этмәниңе-де шүкүр!» дийип канагатланды. Ол узак вагтдан соң аласармык ука гитди.

Гиҗе ярымдан агып башлапды. Ховада ел болман, гуры аязды. Гиҗеки сымгылт булут совлуп, асманың йыл-

дызлары патракулы балкылдашярды. Шәхер бүтинлейин ятыпды. Хич ерден сес-үйн эшидилмейәрди. Диңе вассык-вассык эдип гелйән агыр отлы ер сарсдырярды.

Халназар гойры түпең сесине йүреги ярылан ялы хаданаклап галды. Ол гыссанжына, эгни еке гат донлы, гапа дазырдап чыкды, бейниси оңлы зат ишлемеди: «Эзиз хан! Артык!» дийип гыгырды. Шол вагтда бирденкә гурсагы гызан ялы болды, аяклары ер тутмады, әйләк-бейләк энтеди, петрән гөзлери оңлы зат сайгармады: «Ханым, Ата дәли... мен... мен душман дәл» дийип самрады. Онянча-да, ашагы көвлен хаят ялы гүрпүлдәп гитди. Ол өлүм өңүнде гансыз гөзлерини төверегине гездирди, хич кими сайгармады, диңе Ашырың әжеси: «Аю, өйүңде өлмәсиң, дулуңда сүйнмәсиң!» дийип гаргап барян ялы гөрүнди. Халназар онуң ызындан ялбарып гыгырасы гелди, эмма дили диен этмеди; тоба дийип, пәлинден гайдасы гелди — додаклары чала гымылдаса-да, ондан сес чыкмады.

Ховлының үсташыры сарайың ичине биринжи гезек өзүни оклан Ата дәли болды. Онуң мени атарлар, тутарлар диен ховатыр ядына гелмеди. Ол Халназарың энтәнини, гүрпүлдәп гиденини гөрди, башга бирнәчелериң иңлейән сесини эшитди. Ол, Халназары танандан соң, оны аягының бурны билен гозгады.

— Э-эй, бай ага, турсана!.. Уруш вагтында шейле бипервай ятмак бормы? — Халназардан сес чыкмады. — Бә, мунуң гара чыны өйдйән? Гөвнүме болмаса, мунуң соңкужа укусына гидәен ялылыгы бар...

Эзизиң штабына чозмак үчин, Советде узак гүн тайынлык гитди. Чернышовың теклибине гөрә, бирлешен Гвардия отрядының командасы Алёша Тыченко табшырылды. Эзизиң сарайының бүтин төверегини, ниреден хүҗүм этмегиң лайыклыдыгыны Тыченко гүндиз кемсиз өвренди. Гиҗе ярымдан агандан соң, Алёша Тыченконың командасында болан гызылгвардиячылар кервенсарайы гүндогар хем демир ёл тарапындан габап алдылар. Иван Тимофеевичиң өзи хем шоларың бир гапдалындан айрылмады. Сарайдакы гаравул гыкылык турузса-да, гызылгвардиячылар бүтин төверек лерини габап аланлары үчин, гаршылык гөркезмек инди пейдасызды. Демир ёл тарапдан гелен отряд сарайың ичине бакан бир гезек залп урды. Сарайың ичиндәки отряда довул дүшди. Оларың бирнәчеси атышык билен мешгул болса, бирнәчеси аякгабыны

геймэге етишмэн, ярым ялаңачлыгына ховлыныӊ үстүнден өзүни оклап гачмага йүз тутды. Кэбири өзүни йитирип, аягы гошулады, йыкылды, сүйренди.

Кервенсарай аз салымыӊ ичинде бүтин яраглары, гураллары билен эле гечди.

Демир ёл тарапында хениз хем селчеӊ атышык довам эдйэрди.

Келевхан отрядыны күшгүрип, өзи бир тамыӊ күнжүнде букуп дурды, түпеӊ сеси голайда эшидиленде, бутлары саӊӊылдады, өзүне ер тапмады, бирден өкже гөтермекчи боланда, Гуллухан онуӊ өӊүнден чыкды. Оны душмандыр хасап эден Келевхан элини далдалады.

— Ә-э... мен... атышамок.

Гуллухан онуӊ эгнинден япышды.

— Зүветдин акмак! Ким билен атышаӊок? — дийип силтерледи.

Келевханыӊ гөзлери ханасындан чыкайына гелди. Агсак мүрзэни сайтаранда болса гыкылык этди.

— Да-ат, бизиӊ ишимиз гайтды? Отряд гырылды!

Агсак мүрзе онуӊ агзына япышып, пышырды билен гепледи.

— Ханы, ниреде гырылды? Нэхили гырыады?

— Мен... мен...

— Гөрүнме гөзүме! — дийип, Гуллухан оны сүйүрлэп гойберди.

Иш-ишден геченини аӊландан соӊ, Артык хем өзүни хаятыӊ үстүнден оклап, ериӊ эбетейи билен букдаклап гитди. Гвардиячылардан онуӊ хем ызына дүшен тапылды.

Депесинден окларыӊ жыссылдап гечйэнини эшиден Артык, окуӊ өзүнден атылянына аӊлады-да, пессежик даш хаятыӊ сыртында букулды. Онуӊ ызына дүшйэн хем онуӊ голайында бир ерде букулды. Оларыӊ икисиниӊ арасында атышык довам этди. Ол атанда — Артык япырылды, Артык атанда — ол япырылды. Артыгыӊ душманы окы гайгырман гойберди. Оларыӊ арасындакы атышык бирнэче минута чекди: сэхел бири башыны галдыржак болса, бейлекиси таркылдатды. Олар нэче атышсалар-да, бири-бирини уруп билмедилер. Иӊ соӊунда Артыгыӊ окы гутарды. Ол окуны бисарпа харч эденине өзүне хүӊүрдеди. Онуӊ душмаӊыныӊ хем халы онуӊкыдан говы болмады. Ол, түпеӊиниӊ гулагыны гысанда, диӊе шырк этди: гөчмеди, түпеӊиӊ затворы ишлемеди. Артык пурсат-

дап пейдаланып, онуң үстүне өзүни окламага сынанды, башыны галдырды. Шол вагтда «чорт» диен ичгили сес эшитди. Ол онуң гулагына бир хили таныш сес болуп эшидилди. Артык ашак эгленде, гызылгвардиячы хас ёкаррак галды, йылдыз ягтысына онуң гарамтыл гөвреси ме-саңа мәлим гөрүнди. Шол секунтда бир ерден түпең сеси чыкды. Артыгың гаршысындакы гызылгвардиячы эллерини галгатды-да, шакырдап гитди. Ялының көмек ислейән богук сеси Артыгың гулагына гелип етди.

— Тыченко!.. Алёша!.. Көмек...

Шол сес Артыгың эдил йүрегине урды. Ол онуң өзүне иң якын бир сеслигине хич шүбхе галмады. Артык шол секунтда ярала бакан топулды, онуң үстүне абанды, онуң дүшнүксиз самырдысыны эшитди, гөйә диерсиң, өз гулагына, өз гөзүне ынанмаян ялы, адажык сес билен сорады:

— Ашыр, сенми?.. Ашыр!

Ялы башыны галдырды. Гижәниң сымгылт ягтысында онуң гөзлери хас уллакан ялы гөрүнди, ол чала хүмүрдеди.

— Ар-тык...

— Хава, Ашыр, мен.

— Сенми?

— Ёк! Сени ялан мен дәл! — Артык шол сөзүни гозгалаң билен айтды.

Ашыр чала додакларыны гымылдатды.

— Бил-йә-эн... — Онуң шондан башга сөз айтмага гурбы болман, келлеси аркан гайышды.

Артык Ашыры гужагына алып, төверегине гаранжаклады. Оны нирә алып гитмели? Гызылгвардиячыларың казармасынамы? Оны Эзизиң йүзбашысы хөкмүнде тутмазлармы?.. Я Чернышовыңка бакан алып гитмелими???

Артык шол ойлардака, бир гапдалдан аяк сесини эшидип:

— А хав, кимсиң? Гел көмеклеш! — дийип сесленди.

Гараңкының ичинде гарасы гөрнен адам бирсалым даянып, ондан соң оңа голай гелди. Онуң элиндәки түпеңиң нили ялпылдап гөрүнди. Ол эсерделик билен:

— Нәме бар? — дийип сорады.

Артыгың сеси бирденкә шатлыклы чыкды.

— Теженко? Брат!.. Гел, ялыны әкитмәге көмек эт. Сизиң ялыңыз, Ашыр Сәхеди.

— Ашыр? Ол ялымы? Мен хәзир шоны гөзләп йөрүн.

Тыченко шондан соң бир агыз хем сөз айтман, Артыгы тананыны билдирмән, түпеңини эгнинден илдирди-де, Артыгың эли билен элини чаршаклашды. Оларың эллери эллере дегенде, икисиниң хем йүреги бирден гопды, икиси бири-бирини гуҗаклаҗак ялы гөрүнди, шол секунтда болса йылдыз ягтысына икисиниң хем кешбине агыр тәсир гонуп, икиси хем йүзүни ашак салды. Оларың икиси ики яна айрылып гитҗеге, икиси бири-бирине яраг гезеҗеге-де меңзеди. Ене шол секунтда Ашырың иңңилдиси гулакларына илип, икиси хем бири-бириниң элинден берк тутды.

Артык ондан совал сорады.

— Нирә экидерис? Иван Черышовыңкамы?.. Ол бу ерде голайҗак.

Алёша сесини чыкарман башыны атды. Олар Ашыры гөтерип гитдилер.

Олар чалшырылан эллериң үстүнде яралыны гөтерип, эмай билен әдим урдулар, кәте дуруп, дынч алдылар, иң соңунда оны Иван Тимофеевичиң өйүне алып бардылар.

Атышыкдан хедер эден Анна Петровна ятманды, бирсыхлы әриниң гелип етмегине гарашярды. Ол, яралыны гөтерип геленлере гөзи дүшенден, ичини чекди, оны Ивандыр хасап этди, башы айланды, аяк үстүнде дуруп билмән энтеди.

— Хи-ий! Ива-ан!.. Өлдүрдилерми?

Тыченко гапа гысылмак билен оны рахатландырмага чалышды.

— Анна Петровна, горкма, бу Иван Тимофеевич дәл. Биз сизиңкә бир яралы алып гелдик. Мен носилка билен санитарлар иберйәнчәм, бу энтек шу ерде болсун.

Ашыры дүшек үстүнде ятыранларындан соң, Анна Петровна онуң дашында айланды.

Ашыр бир минутдан соң гөзүни ачды. Ол бирнҗи гезекде Тыченкоң адыны тутды.

— Алёша, мени яралан Артык дәл.

Тыченко Артыга ынамсыз гараш билен серетди.

Артык Ашырың сөзүни тассыклады.

— Мен Ашыр билен атышдым. Оны өлдүрмегим мүмкинди. Эмма муны ярадан мен дәл.

Тыченко Артыга үнс бермән, Ашыра йүзленди.

— Ашыр, сен энтек рахатлан. Совет хәкимиетине, халка кимиң достдугыны, кимиң душмандыгыны биз, элбетде, селҗерерис!

Ол Артык билен саламлашмады, ондан хич бир зат сорамады, осларсыз душушыга ол гуванмады, өз янындан гуванан-да болса дуйдурмады, гөйә онуң доган диййип адыны тутмадык ялы гөрүнди.

Ашыр ене дилленди.

— Алёша! Төверегини алдыран мөжегиң гуза дөнйәнини хем биз икимиз энтек гөрерис.

Артыгың дамарындакы ган гозгалаң билен акды. Шонуң ялы гыжытлы сөзи башга бир ерде, башга бириниден эшитсе, ол шол секунтың өзүнде беллисини эдерди. Хәзир шол сөзлер оны токмаклап енчди. Ол шол секунтда Иваның айдан сөзүни ядына салды: «Сен хәзир Эзизе барып гошуларсың. Эмма Совет хәкимиетиниң хем халкың душманына гуллук эдйәниңи деррев аңларсың!.. Халкың болса, душмана рехим этмезлиге хакы бардыр».

Артык шол ерде өзүне дурарлык галманыны аңлады. Ол ким билен хошлашжагына, ким билен саглашжагына-да акылы етмән, еңсесини өвүрди. Шол секунтда Анна Петровна оңа:

— Артык, нирә гидйәсиң? Жуда болмаса, Иван гелйәнчә гарашсаң болмаярмы? — дийди.

Өзүниң эри билен душманлыгына хем совет нөкерлери билен атышаныңа гараман, рус аялы гадымкы достларча онуң адыны мәхрибанлык билен тутанда, Артык өзүни бүтинлейин унутды. Онуң богазы долды-да, кынлык билен ювудынды. Хәзир Анна Петровнаның сеси дәл-де, энесиниң сесини эшидене дөнди, эйсем-де болса, эден эдимини ызына алып билмән:

— Анна Петровна, өлмесек — гөршерис. Саг гал! — дийди-де, йүзүниң угруна эдим урды.

Йигрими икинжи баш

Артык оба бакан барярды.

Гижеки аяз даңданың алагараңкысында бираз юмшады, асманың йылпылдашян йылдызларының йүзүне чалымтык булут перде болуп яйылды. Артык шол алагараңкыда таныш ёл билен ичини гепледип барярды.

«Дүнйәниң ишине дүшер ялы дәл. Онуң бүтин гурлушы, хәзирки гөрнүши ялы, аласармык, гараңкы. Ёл шудур диййип гадам урсаң — басан ериң гудук болуп чыкяр, эйләк айлансаң — йүзүңи-гөзүңи дүе-гызганы дырнаяр,

бейләңе өврүлсең — чекгәңе шарпык дегйәр, ызыңа доласаң — угруң йитйәр... Биз Ашыр билен нәхили өңүп-өсдүк? Бизиң арамыз доганларыңкыдан якынды ахырыІ Нетижеде, биз бири-биримизиң җанымыза каст этдик. Алёша билен биз нәхили доганлашыпдыкІ Хәзир болса биз бири-биримизиң йүзүмизе гөни середип билемзок. Нәме үчин? Бизиң пайлашып билмейән задымыз нәме? Эйсем, ким үчин? Әзиз үчинми? Ол мениң ики догуп, бир галаным дәл ахыры. Эйсем, бу буланчаклыгың себәби нәме? Әлбетде, дүнйәниң алдавы, албайы. Ёк, бейле дәл. Максат үчин! Эйсем, ики достуң максады нәме үчин бир ере бирикмейәр? Дүшүнмек кын... Дүнйәниң алдавына ымтыларка, онуң ызындан дүвденекләркә, Халназар ондан нәме гөрди? Менден йүз өврүп, Ашыр нәме газанды? Аксак мүрзәниң холтумыны долдурмак үчин, гырмызы ганыны дөкди. Эҗемиң сөзүне гулак асман, Айнаның гөвнүни гөрмән, мен нәхили хезиллигиң үстүнден бардым? Достдан-ярдан айрылдымІ Оңа себәп нәме? Белки, шу погонлардыр?..»

Артык эгниндәки погонлары сыпырып зыңды-да, еңиллик билен дем алана дөнди, ене өңки оюна довам этди.

«Ханы, эйсем, дүнйәниң вепасы ниреде? Оны гөрен бери бармыка? Эйсем, хич ере чыкман, дава-җенҗеле гошулман, эгниңи гысып, аягыңы йыгрып ятмалымы? Ол, әлбетде, дүнйәден өтениң я-да өтен пиллесине етениң иши. Дүнйә сениң билен ара-чара дегенок. Саңа-да онуң аркасыны сыпамага хаҗат ёк. Оңа өзүңи бакна этдирмезлик үчин, ондан өкде чыкмак үчин дынувсыз гөрешмек герек. Мениң дүнйә гелшим хем шонуң үчин ахыры. Эйсем, мен тә максадыма етдим диййәнчәм, билимден гушагымы чөзмели дәл. Бабахан арчынлы топарың соңуна чыкянчам, маңа укы харамдыр».

Артык шонуң ялы ойлара чүмүп чыканда, дүнйә чал чәкменини гейнип, иңңәң уҗы ялы овунҗак ягыш шыбырдап башлады. Эмма Артыгы ол горкузмады, гейиминиң эзилҗегини ядына салмады, гайта, онуң послан гөвнүни ачды, агыр ойларыны еңлетди. Он единҗи йылда дыман асманың хәзир үчүнҗи гезек шыбырдашыды. Ол онуң бурнуна он секизинҗи йыл алабахарының ысыны гетирди.

Гүн ерден бираз сайлананд‍ан соң, җыбарлап ягян ягыш ериң йүзүни йылмап, тозаныны япырды-да динди. Пессайлап өвүсйән шемал хованың булудыны өз угруна бакан

ковуп гитди. Жүмле-җаханың гөрки болан ягты гүн ялпылдап чыкды. Артыгың гөвруминдәки дар дүнйә аңырсына гөзъетмез яйрап гитди. Шудүгәриң ичинден иңңәң ужы ялыҗак яңыҗа бурнуны гөркезйән бугдайлар уҗыпсызҗа йылпылдады. Он единҗи йылың алабахарында сепилен дәнелер — йыллык рахатдан соң җана гирип башлады Шол гөрнүш Артыгың гайгы-гамыны башындан, ядавлыгыны эндамындан согруп алана дөнди. Онуң гөвни бүтинлейин ачылды. Ол, ёл угрунда хиңленип башлап, сесини кем-кемден батландырды-да айдым айтды.

Көпден бәри Артыгың дидарына муштак Айна узак гиҗәниң оюндан соң уклады, аласармык агыр дүйшлер арасында хопукды, җыбарлап башлан ягыш билен биле аяк үстүне галды. Онуң бейнисиндәки гарышык пикирлер хованың булашыклыгы билен бәслешди. Гүн йылпылдап чыканда болса, онуң хем гөвнүндәки чириклер асманың булуды билен биле сырылды.

Гүн гушлуга галанда, Айна Артыгы хошаллык билен гуҗаклады. Артыгың шәхдиниң ачыклыгы, Айнаның йүзүни айратын хем дуруландырды. Эгинлериниң яшыл погонлардан бошаны, оны хас хем шатландырды. Айнасына гуванан, онуң бейхуш эдиҗи ысы билен шовхунланан Артык өз янындан өзүне игенип башлады: «Мен нәме үчин багтлы дурмуша гуванып, Айнаның ак голуны яссаныл ятмаярын? Ол, әлбетде, мениң елйүреклилигимден, хениз акылымың гоязыланмазлыгындан башга бир зат дәл... Айна-да, әлбетде, шоңа гарашяндыр?»

Халназарың мейидини янкеҗебә салып алып гелдилер.

Аҗарлы өлүм Халназарың еке машгаласыны дәл, ковум-гарындашларыны-да гайга салды. Өлүм хабары гулагына иленде, Садап байың йүреги агзындан чыкайына гелди. Ол, йүзүни чувала берип, улы или билен увлады. Обаның бүренҗекли аяллары өйүң ичини хык-тыкын долдурып, дикеч гант ялы сомалышып отурдылар. Олар бири-бирлериниң нәме дийип аглаянына гулак хем асман, хер хайсы өз өлүсини ятлап, шагал ялы увлашдылар. Оларың сазланышып чыкан айылганч сеслери бүтин обаның ичини, онуң төверегини агы билен долдурды.

Ашырың эҗеси, адат боюнча, оларың агысына гелип гошулса-да, өз янындан өз дилегиниң кабул боланына буйсанды: «Сени мениң надышым тутды» дийип ынанды.

Халназарың өлүмине Мама не гынанды, не-де бегенди. Ол диңе өз өвренишен агыларыны гайталап, сесине гуванмак билен аглады. Көпчүлик гыкылыгың арасындан Садабың часлы сеси сайланып чыкды.

Йыкылды-ла чынарым,
Сенди намысым-арым,
Гелмез ёла баш урды
Мениң сөйгүли ярым.

Өлүм алавы хакмы?
Өлүме чәре ёкмы?
Огланларың какасы
Гара ере лайыкмы?

Гитди, гайдып гелмеди,
Өз өйүнде өлмеди.
Ах, мениң аркадагым,
Гелди, сагат гелмеди.

Тәжим, тагтым йыкылды.
Дүрүм элден дөкүлди.
Ажы өлүм зарбындан
Сынмаз билим бүкүлди.
Ә-э хәх хә-э...

Гапыда гиң язылан дүшегиң үстүнде маңлайларыны ере берип, сыртларыны ёкарык галдырып, жык-жык сыпатына айланан адамлар орлашдылар. Оларың сазланышып чыкан ёгын сеслери хованы яңландырды.

Баллы илкибада бираз увласа-да, өзүни мерт гөркезмәге чалшып, ичердәки гыгырышян аяллара:

— Гоюң! Бесдир! — дийип сесленди. Аялларың сеслери кем-кемден ятышса-да, Атайры гелниң сеси узак вагтлап ятмады. Ол, Халназарың өлүмине гынанмаса-да, Баллының өзүне буюряныны эшидип, шоңа кежигени үчинми я өз гылыгыны хас эшгәррәк гөркезмәге жан чекени үчинми — еке өзи сесине бат берип гыгырды.

Илден утанчлы ялы я бир затдан мүйнли ялы хемише якасына букуп йөрен Ораз молла сесини чыкармады.

Ичерде Халназарың мейиди ювулян вагтында, Мәмметвели хожамың ёлбашчылыгы билен гапыдакы дүшегиң үстүнде оңа кепен тикмәге отурдылар. Бол ак матадан оңа еңсиз-якасыз ики гат ак гейим тикдилер. Халназарың өмүр бойы дүрли хилелер билен газанан газанжындан өз яны билен алып гитжеги диңе шолды.

Халназара кепен гейдирилйән вагтында, онуң өмүр

боюна эден гүнәсини, роза-намазының казасыны ювмага тутундылар. Халназары алтмыш секиз яшадып, онуң он ики яшыны гүнәсиз пересce оглан хасап эдип гечдилер-де, галан элли алты йылыны арассаламага башладылар. Онуң хер гүнлүк роза-намазының казасыны хасапладылар-да, бир йыллыгыны жемледилер. Шол бир йыл роза-намазын казасы үчин ярым керсен бугдайың үстүне ярым пута ченли гымматбаха гызыллы шайлар үйшүрдилер. Халназарың дүнйәден гүнәсиз гитмеги үчин онуң хоссарлары шол затлары Мәмметвели хожа «багышладылар». Хожам хем өз гаршысында худайжош бир адам отурдып:

— Халназар байың бир йыллык роза-намазының казасы үчин шу затлары сизе багышладык! — дийип, агыр керсени ики эли билен оңа бакан сүйшүрди.

Ол хем өз гезегинде:

— Кабул эдип алдык. Биз хем сизе багышладык! — дийип, шайлы керсени ики эли билен ызына гайтарды.

Шайлы керсен хожам билен худайжош адамың арасында элли алты гезек ики-бака сүйшди. Керсен иң соңунда хожамың гаршысында даянды. Ол онуң үстүндәки шайларың яңадандан эелерине багышлап, керсенли бугдайы өйүне гөндерди. Шонлук билен, Халназарың дүнйә гелели бәри эден пыссы-пыжурлыкларының бары ювулды хасап этдилер.

Халназары мердуван шекилинде ясалан табыдың үстүнде ятырып, жыназа намазы үчин арассаланан ере алып бардылар. Адамлар Мәмметвелә уянларында, онуң диллери дога санаян ялы болса-да, өз ичинден байың мирасындан өзүне нәче етжеги барада ойланды.

Садап бай Халназарың табыдының үстүне дөрт саны кетени гетирип гойды. Атасының ат-абрайы боюнча, Баллы табыда ики саны дүе гетирип тиркеди. Табыт обадан чыкянча, ол дүелер онуң ызына тиркелги гитселер-де, яшулуларың кесен нырхына гөрә, Баллы өз яны билен отуз түмен пул гөтерип, дүелери ятагында галдырды.

Табыт обадан чыкып уграндан соң, Садап байың өйүнде агы яңадандан башлады. Аяллар агызларының еллерини аланларындан соң, Халназары өвмәге отурдылар. Онуң адамкәрчилиги, эдим-гылымы, сахаваты барада гөтеришип-гойшуп, оны асмана чыкардылар. Гөзүниң яшыны, бурнунуң сүмүгини гыңажы билен сүпүрен Садап бай оны пыгамбер хасап этди.

— Какасы җеннетиң ак гушудыр. Арман, онуң йөне машгаласындан арасыны ачаны галды.

Мама ойҗарылып отурды-да, онуң өвгүсини хас хем етирди.

— Хава-ла, гыз, Халназар бая довзах оды харамдыр. Моллаларың айтмагына гөрә, оны хүйр гызлар гаршы алар-лар. Ол җеннетде айыш-ашрата мешгул болар.

Маманың өвгүси Садап байың гөвнүнден турса-да, Халназарың айыш-ашрата мешгул болҗагы оны бираз габандырҗак ялы этди. Халназарың хениз сакгалындан ак гирмәнкә, гум ичинден гөчүп гелен гоңшы аял билен арагатнашыгының барыны аңлапды, шол меселеде Халназардан бир-ики гезек гамчы хем ийипди, тени аван вагтында, «Херрә, худайым, габрыңда рахат ятмасың!» дийип гаргапды. Шол ики вака онуң гөзүниң өңүнден гечип, бир яндан, оңа ене гаргасы гелди: хүйр гызлар билен айыш-ашрата мешгул болҗагына йүреги такат гетирмеди, икинҗи яндан, — онуң «нәзик» тениниң довзах одуна көймегине йүреги авады, гөзяш оны богды.

— Тоба этдим, худайым! Херрә ятан ери ягты болсун! — дийип дилег этди.

Гөлегчилер Халназары мазарлыга алып баранларында, онуң габры газылып гутарыпды. Узынлыгы ики ярым, ини бир ярым метр габра Халназарың гөвресини эмай билен гойдулар, оны кичи габра салып, башыны демиргазыга, йүзүни кыбла эдип ятырдылар. Гиң җахан гөзүне дар гөрнен Халназарың иң соңунда ики метр ерде ерлешенини гөрен Гандым өз янындан «Сениң шу җайыңдан-а мениң чатмам хем йүз эссе говы» дийип ойланды.

Халназарың хоссарларындан ругсат аланларындан соң, мазарың ичинден чыкан гумларыны үстүне сүрүп, әшекгерши түммек эдип гойдулар. Ондан соң мазарың баш уҗунда чөке дүшүп отурып, чападылы сачагы яздылар-да, дузуны датдылар. Эмма Гандым битеви чападыны инер отлышы ялы эдип, бирнәче секунтың ичинде богазындан гечирди. Ол икинҗи чапада элини узаданда, Мәмметвели төвүр галдырды-да, аят окамага отурды. Гандым өз янындан ««Бай малыны бахыл гысганар» дийлйән шудур» дийип игенди.

Гөлегчини сананларында, алтмыш адам болды. Баллының гетирен пулларындан оларың хер бирине он рупия етди. Садабың кетенилеринден болса хер киме бир аял

балакйүзи дегди. Байларың башына гелен багтсызлык Гандым ялыларың бирнәчесине вагтлайын багт гетирди. Кетениниң ысы бурнуна уруп, гыраның җыңңырдысы гулагына илен Гандым өз янындан «Дирилигинде талаян байлар, өленлеринде үлешдирйән экенлер-ов. Буларың хер хепдеде, җуда болмаса, айда бириңден дынсак хем кем дәл» дийип ойланды.

Халназарың дүшекашы үчин ики гоюн сойлупды. Олар гөлегчи доланып гелйәнчә бишип етишипди. Онлап тамдыр чөреги хем хәзир болупды. Адамлар дүшекашдан адатда безйәрдилер, ондан хич зат иймән, йөнекей дузуны датмак билен төвүр галдырярдылар. Эмма гураклык йылың дүшекашы гарыпларың гөзүни ерине гетирди. Соңкы алты айда тәзе этден бириңҗи гезек доян Гандым Халназарың үчүниң, едисиниң, кыркының гелҗегине гуванды.

Халназарың малы терекә салынды. Шеригат хем ковахат боюнча, башдан мал шәриги боланы үчин, Садап бай өли-дири малдан ярысыны алды. Галан ярысыны огланларына битеви пайдан, гызларына ярты пайдан — шоларың ичинде Садап байың өзүне-де ене ярты пай пайланды.

Тереке пайлашыгы гутарар учурда, Атайры гелин дава туруэды.

— *Мен сизиң шергиңизи билемок вели, ковахада гөрә*, атаның экабыр оглы мирасдан ики пай болмалыдыр.

Шерг оңа буюрмаса-да, Атайры гелинден горкусына гөрә, Мәмметвели хоҗа:

— Догрудыр! — дийип тассыклады.

Оны артыкмач *ики богаз дүе билен разы* этдилер.

Мәмметвели хоҗа-да бош чыкмады. Байың гүнәсини юваны, малыны терекеләни, арассаланы үчин, оңа-да бир огшук етди. Халназарың гарма доны билен көвүш-месисини хем шоңа бердилер. Мәмметвели өз янындан «Бар, бар — байдан бар. Халназар байың дирилигинде эден сахаваты хасап дәл, өленде-де, өвлат адамыны унуданок» дийип, Халназары ягшылык билен ятлады.

Артык обада галды.

Айна билен яшайыш нәхили оңат! Айнаның гепи-сөзи, әдими-гылымы, отуршы-туршы, бүтин херекети онуң гөвнүнден турды. Айнаның овунҗак бир гымылдысы хем

Артыгың маңзына дамды. Айна хер бир ишде Артыгың гөвнүни тапмага чалышды. Ол, Артыкдан чекинени я йөнекей адата эерени үчин болман, әр-аялың арасындакы хорматы сакламак, өңки болан сөйгини гиңелтмек, ики гөвни хемишелик багланышдырмак, бириниң аягына тикен урса — икинҗисиниң оңа йүреги авамак, бириниң дишиi йыршарса — икинҗисиниң оңа гөвни гүлмек; бири-бирине вепалы әр-аял болмак үчин этди. Айна дурмушың леззетини диңе шонда дийип билди. Айнаның максады — Артыгың хем ислегиди. Ол овунҗак бир зат үчин хем Айна сала салды, Айна билен маслахатлашды, Айнаның гөвнүни авламага чалышды.

Артыгың дайысы оларың арасындакы сазлыгы, бир яндан, геңиргесе, икинҗи яндан, сүвүмсизлик хасап этди: «Аял боланы хайсы, онуң билен сүвүмсирешмек хайсы? Шейле ягдайда эрлик дережәңи йитирмек мүмкин. Хавада, тәзе күйзәң сувы совук болармыш. Әлбетде, бири-бириниң мәхринден хениз ганышан дәлдирлер-дә. Вагт гечер — булар хем көпчүлик адата эерип гидерлер».

Артык машгала дурмушына дуйдансыз алшып гитди. Ол, дүнйә говгаларындан әл үзүп, ата-баба кәри болан дайханчылыга баш урмага мейил этди. Инди Халназардан хем оңа зовал болҗак гүманы ёк. Ах, инди Халназар бармы нәме? Ол әхли зулумыны, яманлыгыны өз яны билен алып гитмедими, нәме? Эйсем-де болса, там йыкылса — еринде судуры галяр. Шонуң ялы, Халназар өлсе-де, Артыкдан бир бада элини үзмеди: оба адамларының арасында «Халназар байы билгешләниден Артык атанмыш» диен хабар яйрады. Эбетейи гелсе, Артык оны атман хем дурмазды, онуң гүррүңинден хем гачмазды. Эмма ондан хабарсыз ерине, угурсыз төхмет оны ынҗалыкдан айырды. Ол, әлбетде, Халназарың машгаласындан горканы үчин болман я башгаларың гүррүңинден чекинмекден этмән, мораль тайдан оңа тәсир этди. Артык көпүң хайсы бириниң агзыны богсун? Мен эдемок дийип, ол кими ынандырсын? Эйсем-де болса, Артык оны узак үнҗи эдинмеди: «Гой, нәме дийселер — шоны дийсинлер; Халназары мен өлдүрмесем-де, Бабахан арчының-а хөкман соңуна чыкарын» диен карара гелди.

Артык шонуң ялы ойлардан соң, оба хоҗалык эсбапларына гөз гездирди. Азалың окы еринде болса-да, тутаважы чыкыпдыр, демри послапдыр. Боюнтырыгың самачовларындан хич бири галман, кәбир ерини сары-

гарынжа ялаңдыр. Яңы гачан тиркиш агач ялы гатапдыр. Сапы дөвлен көс ёкунлы пил чувалың аркасында ятыр.

Гүнде-гүнаша җыбарлан, ери юмшадып дуран мылайым ховада, оба дайханлары ур-тут ише гирдилер. Артык хем аягына чокай чекип, чогда чәкмене гирди. Ол, тиркиши ере гөмүп, бираз чыгландан соң, үзүлен, әҗизлән ерлерини яңадандан сепледи, товуны етирди, яглап, тәримден асып гойды. Азал демриниң посларыны газандан соң, небитледи, яглады. Гапыдакы чагшылың гөнүмеллериңден сазлап, боюнтырыга самачов ясады. Пили иге билен таплады, яңадандан саплады.

Новруз хениз гелип етмәнкә, ол дайысы билен билеликде боз ере гош чыкарды. Дайысының ябысы билен дүесини гошуп, чыглы ерден кеш чекип уграды. Лембер-лембер агыр булут ондан-оңа гечйәрди. Гөк отдан гөрнен чыглы ери Артыгың азалы еңиллик билен бөвсүп баярды. Моллаторгай онуң депесинде үзнүксиз сайраярды. Артык онуң хеңинден «Ишлән — дишләр. Ишлән — дишләр» диен маны аңлаярды.

Гиҗара галың булут текизленип, асманың йүзүне яйылып гитди. Чыглы шемал Артыгың дерлән йүзүне совуклач дегди. Агаҗет ябы сүллүмбай дерләп, дүйәниң омзундан, гулакларының еңсесинден чыг гөрүнди.

Гош чыкарып, шүдүгәре гөз айланда, Артыгың ядына бирденкә Ашыр гелди: ол он алтынҗы йылың язында шунуң ялы ери Ашыр билен сүрүпди, он секизинҗи йылың алабахарында болса икиси бири-бирине яраг гезеди...

Йигрими үчүнҗи баш

Эзизиң яраглы гүйҗүни даргадып, шәхерде әрк-ыгтыяры Совет өз элине аландан соң, ишлер дүзгүне мүнүп башлады, якын обалара-да онуң тәсири хас яйбаңлап уграды. Кәбир ерде оба Советине сайлав хем гечирилди. Шәхериң чөрекханалары Советиң голуна гечип, ачлара етдигинден чөрек хем пайланып башлады. Советиң абрайы еке шәхерде дәл-де, якын обаларда-да артып башлады.

Ылайта-да, Гуллуханың йүңи етди. Ашгабат, Гызыларбат отрядлары гайдандан соң, ол өз янындан: «Мениң диеним — диен, айданым — айдан» дийип дүшүнди. Ол өзүниң хусусы небсине хай диймән, шәхерде-де, обада-да

өз хөкумини йөредип башлады. Ол онуң билен хем канагатланман, довлетиң байлыгына-да эл гатды.

Советиң башлыгы Иван Чернышов Гуллуханың сап дәлдигини, кәбир ерде харамзадалыга йүз уряныны аңласа-да, вагтлайынча разылашмакдан башга чәре тапмады. Вагтлайын эерженлерден араны ачар ялы, тәзе хәкимиет энтек ончаклы гурпланманды; эдейин диен задың хеммесини энтек эдип дуруп боланокды. Онуң үстесине-де, Совете гаршы Гуллуханың ачык херекети мәлим болмаярды.

Гуллуханың гөмүсгелеринден бириниң үстүни Ашыр агтарды.

Ашыр яралы боланда, ганы кән аканы үчин, өзүнден гитсе-де, ярасы ончаклы агыр дәлди. Ол басым аяк үстүне галып, гызылгвардия гайдып гелди. Ол иши башындан агдык Советиң кәбир затлар гөзүнден сыпяныны деррев аңлады.

Тежендәки гвардиячыларың бирнәчесине бәшатар етмән, берданка гетерйәрдилер. Эзизиң нөкерлериндәки бәшатарлардан хич бири гвардиячыларда гөрүнмеди. Ол өзүне биринжи гезек душ гелен Мавыдан сорады.

— Мавы, сен нәме үчин түпеңиңи чалшырмадың?

— Нәхили түпеңе?

— Бәшатара.

— Ханы, бәшатар бармы нәме?

— Ханы, Эзизиң сарайындан алнанлар?

Мавы бирнәче гүн мундан öвал, Эзизиң сарайына гаравул болан гижеси бирнәче ярагларың дүйә йүклененини гөрүпди. Ол шол барада Ашыра маглумат берди:

— Шол түпеңлер Теженде галан дәл болса герек. Мен оларың нирә иберилйәнини билмекчи болдум. Гуллухан илки бадына «Нирә иберилени билен сениң нәме ишиң бар?» диййип дазарылды, ондан соң бираз юмшап, «Түпеңлер Ашгабада иберилйәр. Ол ерде яраг хас зерур» диййип жогап берди. Ол, элбетде, маңа сапалак атмак иследи. Мен даңдан гаравуллыгымы чалшамда болса, бир хатар йүкли эркегиң демир ёлдан гечип, гүнбатарык бакан уграп баряныны гөрдүм... Шонуң үчин хем мен өз берданкамы бәшатара чалшамок.

Ашырың йүрегине деррев мүңкүрлик гитди. Шонуң үчин Эзизиң сарайындан алнан ярагларың нирә иберилени билмек күйүне дүшди. Обадан гелен дайханлар ярагларың нирә уградыланыны оңа анык хабар бердилер.

Шонуң үчин Ашыр, Чернышовың янына бармага-да гыссаныл, гөни өз начальнигинден хабар сорады.

— Гуллухан, Эзизиң сарайындан алнан яраглар нәдилди?

Ослагсыз хабар Агсак мүрзәни бир хили чашдырайжак ялы этсе-де, ички сырыны билдирмезлик үчин, оңа гөзлерини алардып серетди.

— Онуң саңа нәме дахылы бар?

Ашыр онуң абыр-забрындан басылман, гайта, онуң үстүне абанды.

— Бардыр — сораян! — дийип, зарплы сес билен гыгырды.

Ашырың совалы Гуллухан үчин, әлбетде, ослагсызды. Ол онуң ялы совалы Ашырдан гарашмаярды, оны, асыл, хич бир задың алындан хасап этмейәрди. Шонуң үчин «Сен бар, агзың гыллыгыны сүпүр!» дийип даласы гелди. Эмма огры сырты говшак боланы үчин, ол өңки пикиринден дәнип, Ашыра мылайым жогап берди.

— Ол яраглары Ашгабатдан гелен отряд алып гитди.

Ашыры ол жогап канагатландырмады.

— Гуллухан, догрыңдан гелсең, өзүң үчин ягшы боларды.

Агсак мүрзе агзыны гышардып, гуйругыны эгнине атды.

— Сен киме мөхт эдйәсиң? Маңа?! Гуллухана! Отряд начальнигине?.. Сен, асыл, менден нәме ислейәрсиң?

— Чары Чаманы ким иберенини билмек ислейән!

— Нирә?

— Дашховза!

— Дашховза?!

— Нәме, эййәм унудайдыңмы?

— Нәме үчин иберипдирин?

— Яраг сатмак үчин!

Гуллуханың хич бир зада парх гоймаян йүзүне алжыраңңылык ели урды. Ол, Ашыра дүшүндирмек исләнде, сеси бимамла чыкды:

— Ашыр, илде яраг алып, яраг сатып йөрен кән. Мен оларың хайсы бирине жогап берейин!

— Сен отряд начальниги болсаң, хеммесине-де жогап берерсиң! Айратын хем Чары Чаманыңка! Яраг — сөвда малы дәл-де, хөкүмете дегишли бир хазна!

— Мениң-ә айт, ондан хабарым ёк.

— Гуллухан, сениңки болмаса, мениңки бар!

— Онуң ялы болса, сени ортяд начальниги этмели экени.

— Мен сениң командирлигиңе дава эдемок. Мен сенден ишчи-дайхан хөкүметиниң яраглaрындан хасап сораян!

Агсак мүрзәниң бирденкә гөзлери алaрды, ясы додагы ики-бака гышарды, агзында гыллык гөрүнди, додакларыны элиниң аясы билен сүпүрди.

— Мениң билен шейле кеплешмәге, мен саңа ыгтыяр беремок!

— А мен сенден талап эдйән!

— Мен сениң нәме үчин талап эдйәниңи ягшы билйән: сен Артыгың якын досты. Сен, асыл, онуң гуйругы. Сен Әзиз тарапындан бизиң ичимизде галдырылып гидилен жансыз!

— Шол меселеде мен сениң үчин прокурор!

Газабына чыдаман сандыран Гуллухан:

— Туссаг! — дийип гыгырды.

Ашыр түпеңине япышанда, бир ерден гелип етен Ата дәли ара дүшди, вәшилиге салды.

— Бә-ә, валла, дүнйәниң ишине дүшмек кын-айт! Яңы бир элпе-шелпелик болдумыка дийсең — ене говга! Ай, йыкыл-а дүнйәси!.. Гуллухан, сен бери оварра бол-да, өз ишиң билен болсана!.. Ашыр, сен энтек оңлы сагалаңок ахыры! Саңа, гардаш, бу вагт гахарланмак, ганыңы гыздырмак ярашмаз. Сен энтек өзүңи мазалыжа тут, муртуң сых-сых сомалсын. Гуллухан билен икимиз ондан соң аркан-йүзин гайдышарыс. Биз патыша солдаты дәл, Совет нөкери, түркмен жигиди. Ханы гөрейин, жогап бермәбилсе бермесин! Ханы энтек йөр, чай-пай ичишели, бираз өзүңи дүрсе. Ёгсам, бу болушда сени ене яссык-дүшекли ятырмалы болар.

Ашырда болан гозгалаң оны, хакыкатдан-да, гурпдан салды. Ол артыкмач гыгырышмага, якалашмага өзүнде тап дуймады. Ол хениз оңлы сагалманды: Ата дәлиң төвелласына нәлажы әәрмәге межбур болды.

Ашыр чай ичсе-де, Ата дәлиң вәши сөзлерини диңлесе-де, гышарса-да, рахатланып билмеди. Онуң гозгалаңы барха өрч алды. Ол өз янындан «Агсак мүрзәни Артык менден говы танаян экени... Советиң хәзирки ягдайында революция кануныны йөредип-де болжак дәл. Оңа чыдамак хем аңсат дәл. Гуллуханың отрядында дурсам, мен хем огры шәриги. Мен хем Артык ялы ондан араны ач-

малымы?.. Ёк. Мен хәзириң өзүнде Совете мәлим эдип, онуң беллисини эдерин!» диен нетиҗә гелди.

Ашыр Совете барып, Иван Тимофеевичиң кабинетине гирди. Ол өз говгаланы билен салам бермәни хем унудып, бир хили алжыраңңылыга дүшен ялы, оslагсыз совал сорады.

— Ёлдаш Чернышов, биз Әзиз хан билен нәме үчин урушдык?

Иван Тимофеевич оңа чиңерилди.

— Бу нәхили совал?

— Әзизиң анбарларындакы яраглары алып сөвда этмек үчинми?

— Ашыр, сен нәхили гүррүң эдйәсиң? Биз еке онуң ярагларыны дәл, шәхериң хем бүтин ыгтыярыны өз элимизе гечирдик.

— Өз элимиземи я Агсак мүрзәниң ыгтыярынамы?

Ашырың сөз уршы Иван Тимофеевиче ярамады. Ол нәразылык билен гашыны чытды-да, совал берди.

— Ашыр, бош гүррүңиңе сарп эдер ялы, мениң артыкмач вагтым ёк. Сен иң соңунда менден нәме талап эдйәсиң?

Ашыр говгалаң билен хашлап дем алды-да, нәме үчин геленини, нәме талапының барыны бир зарбада айдып гутармак иследи.

— Мен Гуллуханың шу гүнүң өзүнде революцион харбы суда берилмегини талап эдйән. Бу — биринҗи. Сиз, Әзиз ханы шәхерден чыкараныңыз билен, иш гутарды хасап эдйәрсиңиз. Ол болса өз төверегине ене йыгынчак топлаяр. Ол бу гүн болмаса, эртир яңадандан чозар. Эмма сиз хич бир задың алындан дәл мирасы пайлашмак билен (шол сөзи Чернышова билгешләнден какдырып айтды) алтын вагтыңызы бидерек сарп эдйәрсиңиз. Шоңа гөрә-де ол хениз эйикмәнкә, онуң үстүне чозуп, оны яңадандан галмаз ялы этмеги талап эдйән. Бу — икинҗи!

Ашырың игенҗи хаклы боланы үчин, Иван Тимофеевич оя чүмди. Ондан соң агыр пикирден дынмак ислейән ялы гобсунды-да, өз етмезини боюн алды.

— Ашыр, Әзиз барасында гойян меселәң догры. Шол меселә үнс бермәнимиз, шәхердәки месгенини дагадан барымыза, онуң ызындан чыкманымыз — бизиң уллакан ялңышымыз; биз оны ёк этмек ишине деррев гиришмән, гайта, онуң өзүни тутмагына май бердик... Гуллухан ба-

расында нәме үчин бейле кесгин меселе гойяныңа мен энтек дүшемок. Белки, ол хем догрудыр. Эмма Эзизиң совуна чыкянчак, Гуллухан энтек бизе герек адам. Ёгсам, Гуллуханы мен хем танаман дурамок.

— Ёк, Иван, сен оны танаңок!

— Ашыр, оны кем-кемден, ассырынлык билен этмесең, бирденкә оңа янашып болмаз. Хәзир гүйч онуң элинде.

— Шол гүйҗи оңа огурлык этмек, таламак үчин табшырдыңызмы?

— Ашыр...

— Ханы, Эзизиң анбарындан алнан яраглар?

— Яраглар? Анбарда болмалыдыр.

— Болмалыдыр?.. Чары Чаманың дүелериниң үстүнде болса нәдерсиң!

— Чары Чаман? Ким ол?

— Гуллуханың сөвдагәри. Ол эййәм бәш дүе йүки ок-ярагы Дашховза етирип барья. Онуң эдйән огурлыгы еке ок-яраг хем дәлдир. Хәли барлап гөрсеңиз, чөрекхананың хем, заводың хем ичинден урандыр?

Теҗен Советиниң башлыгы Чернышов ене оя чүмди. «Гуллуханы гызылгвардиядан деррев айырмалы» диен хаклы талап өзүни оңа йүз гезек хөдүрледи: Иван Тимофеевичиң хем карары шейле. Эмма оны нәхили айырмалы? Совет членлери, ылайта-да, ерли халк векиллери шол чәрәниң дерваймыс гереклигине дүшүнерлерми? Облсоветиң меньшевик, эс-эр членлери өз диен адамларыны Советиң башында гоймак нисти билен, гайта, шол агзалалыгы чепбесине пейдаланмазлармы? Нетиҗеде, Чернышов айгытлы карара гелип билмән, отуран еринден турды-да, Ашырың анык жогаба гарашяныны гөрүп, алада билен сөз урды.

— Боляр, Ашыр, Гуллухан барадакы маглуматыңы мазалы дерңәли. Эгер ол анык догры болуп чыкаянда-да, облсовет билен маслахатлашман, бу ерде уллакан тайынлык гөрмән, Гуллуханы гуллугындан айырмак, ылайта-да, туссаг этмек болмаз. Сен энтек гаты гызыберме, вагтындан өң сөвеше-де гирме. Мазалы тайынлык гөрйәнчәк, бираз сабыр эт.

Ашыр, Чернышова жаныкмак билен гарандан соң, оңа җогап бермән, агыр ягдайда чыкып гитди.

Ол өзүнде ене турусызлык сызып, өе гидип гышармага, дынч алмага мейил этди. Эмма Ашыр хениз элли әдим

этмән, көчәниң бурчундан долананда, Гуллухан түрме начальнигини янының ики саны җигиди билен ызына тиркәп, пете-пет гелди. Гуллухан оңа бакан гөзүни үмләнде, түрме начальниги Ашырың өңүне айланып:

— Сен туссаг! — дийип мәлим этди.

Ашыр түпеңине япышанда, җигитлер оны гуҗакладылар. Начальник онуң элинден ярагыны гаңрып алды. Ашыр Гуллухана чиңерилди.

— Сен, агсак доңуз, мени нирәң говуз болса, шоңа дык!

Ашыры узак сөзлемәге гойман, идирдедип уградылар. Онуң туссаг эдиленини хич киме билдирмезлик үчин, Гуллухан түрме начальнигине берк табшырык берди-де, Совете гелип гирди. Ол аңырдан геле-гелмәне, Иван Тимофеевиче теенели сөз оклады.

— Иван Тимофеевич, сен билйәмиң, биз өз яссыгымызың ашагында йылан саклаярыс.

Чернышов Гуллухана чиңерилди.

— Өрән ягшы билйән!

— Билйән болсаң, мен оны шу гүнүң өзүнде туссаг этҗек.

— Кими?

— Әлбетде, Ашыр Сәхеди?

— Ашыры?

— Ол Әзиз ханың җансызы!

Иван Тимофеевич оңа хас газап билен серетди:

— Мениң аңлышыма гөрә, туссаг эдилмели адам башга.

— Башга?.. Ким ол?

Иван Тимофеевич еринден галып, онуң үстүне абарылып серетди. Онуң ёкаркы габаклары йыгрылып, гөзлери адатдан дашары улалды. Гуллуханың гөреҗине онуң гөзлеринде учганак гөрүнди. Шол гарашдан Гуллуханың сүссы басылды. Ол шол гарашың өңүнде рахат дуруп билмән, агзыны гышартды-да, совалыны гайталады.

— Бә-ә, Иван Тимофеевич, ким-айт ол?

— Оңа... Гуллухан диййәлер.

Гуллуханың гөзлери Иван Чернышовыңкыдан бетер улалды. Эмма онуң гөреҗинде учганак гөрүнмән, бир хили мүйнли ялы алҗыраңңылык сайгарылды.

— Гуллухан?! Мен?.. Туссаг?.. Иван Тимофеевич, чыныңмы я оюн эдйәмиң?

— Әзиз ханың сарайындан алнан яраглар ниреде?

— Хә-ә, мен әййәм кимден етенини билдим. Ол — провокатор!

— Мен сенден яраг сораян!

Агсак мүрзе әрнини сүпүренде, бармаклары сандырады.

— Провокаторың сөзи билен сен мени гараламак ислейәмиң?

— Сени гарагөрнүмден гөрен хем танар ялы, йигренҗи гараңы йүзүңе чыршамак ислейән!

— Мен сени...

— Түкет!.. Мен сениң меселәң үчин йөрите йыгнак чагырян.

Агсак мүрзе йүзүни чытып:

— Чагыр бакалы, чагырсаң — дийип шакырдап гитди.

Йигрими дөрдүнҗи баш

Шәхердәки месгенини дагатдыран Әзиз алты буграны болуп, Чары Чаманың ызындан ковды. Бугралар гысгаҗык аякларыны яздылар. Алты бугралы адыра, такыра дүшенде, елгамага дөнди. Гумда болса деңиз толкуны ялы гериш-гериш чәгелериң үстүнден аяклары вавалы ялы йиданып, эмай билен чыкдылар; геришден эңенде болса, өз батларыны саклап билмән, чәге билен сүйшүп гитдилер. Үргүн чәге оларың пашмакларыны өртди, ызларында галдыран чуканакларыны болса шемал санлы салымда текизләп гитди.

Дашховуздан, Хывадан аргышлап гелйән кервенлер олары гөренлеринде горкдулар: яраглы галтаманлар биин кастымыза гелйәндир дийип билдилер. Яраглы галтаманларың йөрите ковалаян авларының барындан оларың хабарлары ёкды.

Әзиз биринҗи кервениң душуна етенде, бograсының башыны чекди, олары сынлады — кервен онуң гөзүне гелмеди. Дүелер, адатда, агыр йүки, узак ёлы мызайык этмән, эгри боюнларыны дик асманда тутуп, думлы-душларына бакҗаклап, эвмезлик билен гадам уярдылар. Оларың белент суссы, эгирт кешби еке дүекешлериң, еке аргышчыларың дәл, оларың душларындан гечөнлериң гөвнүнде-де оңат тәсир галдырярды.

Эмма хәзирки кервен, хәзирки аргышчы бүтинлейин башгады. Дүелериң аррык сүңклери сомалышып дурды.

Олар дәхедем-дессем йөрәнлеринде, аяклары ер тутман, ики-бака ыраңярдылар, җансыз гөречлери гарамык ялы булдурап гөрүнйәрди. Оларың өлүгси гөрежи яшы түкенен агылы гөзлери яда салярды. Олар өзлериниң адатдакы улумсылыкларыны йитирип, найынҗар гөрнүше эе болупдырлар. Оларың ичинде аңырдан алып гайдан йүклерини ёлда ташлап, өз гөвресини зордан сүйрәп, асылып гелйәнлери хем гыт дәлди. Аргышчы адамларың йүзлеринде-де бир ышнак ёкды. Өз аргышыны эшегине йүкләп, гапдалы билен аягыны сүйрәп гелйән адамлар хем барды. Дүесиниң чекмедик азыгыны өз гершине алып, гарадер егдекләп гелйәнлер хем кәнди. Барыңы-ёгуңы көйдүрип, он бәш гүнлүк ёлдан чекип гелйән азыгыңы ёлда галдырмак нәхили пажыгады!

— Алла кувват! — дийип, Эзиз олара гөвүнлик берди. Ол шондан соң кервенлерден Чары Чаманы сорады, онуң салгыны берди, йүкүни мәлим этди. Олар илки билен Чары Чаманың хайсы кервендедигини ятларына гетирип билмедилер. Эмма онуң бүтин салгы мәлим боландан соң, чаклаң бир йигит онуң барасында маглумат берди

— Хә-ә, биз олара Ортагуюда душупдык. «Голайыма гелмәң. Дурмушым билен гордурын!» дийип чырпынян гарагыйчак йигит ядыңызда ёкмы-айт?..

Чокайының багыны сүйрәп гелйән гайшак бир яшулы гүррүңе гошулды.

— Нәме, Чары Чаманың гүррүңини эдйәмисиңиз?

— Хава. Елагчылар шоны сораярлар.

— Оны менден сораң! — Яшулы хекая сөзләп башлады. — Чары Чаман, аслында, чаман дәл-де, йындамды. Ол — гара гыйчак, атан-сатан, аргас бир йигитдир. Онуң ойнаклаян гара-ала гөзлери саңа йылгырып бакян ялы гөрүнсе-де, хемише сениң ичиңдәкини санамак билен мешгулдыр. Ол яңы етишен йигдекче вагтында, хич ким онуң өңүне гечмейәрди. Ол өз пеллесинден гырман аяк ябылар билен хем сынанышып гөрйәрди. Бир гезек байракда оны газакы ябы билен гошдулар. Ол, тойхана голай гелйәнчә, зык этдирмән, дөшүни гайшардып гелсе-де, пеллеси бираз аңыррак чекилени үчин, тойханаң душуна геленде, газакы ябы ондан догабагыны сайлап гечди. Ана, шонда бири оңа: «Чары, сен өзүңи йындамдырыч хасап эдйәдиң вели, сен-ә чаман экениң» дийип дегди. Шондан соң оңа Чаман ады гошулды...

Яшулының хекаясы Эзизи ядатды. Ол онуң сөзүни кесди.

— Сен, агам, айт: Дашховза барянча, биз онуң ызындан етип билермикәк?

— Ет нирәң гүррүңи!.. Герекли еринде ол өрән йындамдыр.

Башга бир кервенчи хем сөзе гошулды.

— А хав, агам, сен өзүңден хабар берме. Буларың аякларының ашагында елмаялары бар. Буграларының аякларыны гайгырмасалар, нәдерсиң, өңүртем барайсалар.

Эзиз багыртлак бутлы, түйли бугралы ене чалтрак хайдатды. Ол дүшер ерде дүшмән, дынч алман, мезил үстүне мезил ашды. Ёлуң ики ян йүзи аргышчыдан га-[illegible] дүелериң маслыгы, оларың даган сүңклери билен до-[illegible] ятырды.

Кервене он бәш гиже-гүндизлик аңырсына гөзъетмез ёл көпленч чәгеден ыбаратды. Шол эгирт Гарагумда, хемишелер чопансыз дүелер, сүрүли гоюнлар асудалык билен яйнап гезердилер. Гижесине ёлуң ики ян голайындан чопаның гаргы түйдүги яңланярды. Ойлара, каклара, гуюлара голайланда, дүрли жандар көпелерди — Гарагум өзүне лайыклы бир дурмуш билен гайнарды. Он единжи [illegible]лың гуракłыгы Гарагумуң дурмушыны хем өлүм ха[illegible] гетирипди. Гарагумда өнен хайванларың сүңклери — [illegible]арагумда даргапды. Малындан эл юван чарваларың, эде-[illegible]сиз галан чопан-чолукларың көпүси Дашховза, кесе [illegible] бакан дагапды. Гуюларың бирнәчеси таңкырап-[illegible] жөбирининң башында бирнәче өй галыпдыр. Ел [illegible]ллар боюнча үсти-үстүне урнап гелйән ожар-са-[illegible] болса-да, оларың-да хемишеки перси ёкды. Ач дүеле[illegible] пудакларына ченли гемрипдир. Сычанла-рың о[illegible] габыкларыны картенлери-де гыт дәлди. Йылагың [illegible] хич дерек галманды. Хич ерде гуры селне-де [illegible]ерди.

Эмма [illegible]рин, тилкилериң бу йыл көхи гелипди. Олар үчин [illegible]-гиже сыңсыраклап, иймит агтармага хажат галманды. Оларың аякларыны эден ерлери порсы маслыкдан, [illegible]ден долуп ятырды. Шонуң үчин мес мөжеклер се[illegible] бат берип, узак гиже айдым айдярдылар. Олар[illegible]ри ёлагчылардан хем чекинмән, гиже ышыга-да [illegible]ди: гулакларыны үшердип чиңерилмек билен, өз[illegible]ен башга жандар галанына хайран

галярдылар. Тилкилер бири-бири билен ковалашып, таяксалым бейле янында бөкжеклешйәрдилер, йүңи етен гуйрукларыны булайлаярдылар, гүжеңлейәрдилер. Хинлеринден чыкып, ики арт аякларының үстүнде отуран алакалар кейпикөклүк билен жыкырдашярдылар. Алабахарың елгини билен яңыжа өрен сазакларың башына дырмашып чыкан хажжыклар дүнйәниң болшуна гең галыжылык билен сын эдйән ялыдылар.

Шейле-де болса, алабахарың мылайым гүни Гарагума өлчегсиз нуруны дөкүп башлапды. Гышың гарындан, алабахарың чыгындан ызгар алан гум ене жана гелип башлапды. Яңыжа бурнуны гөркезен йылаклар гүнүң шөхлесине йылпылдашып галыпдылар.

Эзиз ёл бойы шейле дурмушы сынлап, Ортагуя етди. Ол шол ерде дүшүп отуран кервенлерден хабар алды. Олар оңа маглумат бердилер.

— Бизиң олары гөрелимизе ики гиже-гүндиз болды. Оларың гидишлери гыссаглы ялыды. Чары Чаман диййилйән агзыны, бурнуны товлап, «Дашховза тизрәк етсекдик!» диййип ховлугярды. Олар хәзир Гарагумуң этегине чыкаңлап йөрен болсалар герек...

Олар Кыркчулбаның үстүнден хем гечдилер. Онда кырк мөчберли байырлач депе барды. Шол депелере «Чулба» диййип ат берйәрдилер. Шол депелериң овнук даш гатышыклы гүнеш йүзүнде гөгүмтил-саргылт затлар токга тутушып ятырды. Эзиз шолара хайран галыжылык билен серетсе-де, шол чогуп ятанларың күкүрт магданыдыгындан хабарсызды. Кыркчулбадан аңырлыгына болса овунжак гызгылт дашлы гыр яйнап гидйәрди.

Гыш билен алабахарың сепгидиндәки чытавун хова гараман, буграларың бутларының арасындан көпүк акярды. Олар кервениң он гүнде алан ёлуны үч гүнде алыпдылар. Оларың юмшак пашмакларының дашлы гыра, мылайым чәгә дегип-галанына гөз илмейәрди.

Эзиз гыссанярды. Чары Чаманың Хорезм үлкесинден чыкмажагыны, Хорезмде болса өз деминден сыпмажагыны хем ол билйәрди. Эмма яраглары дегер-дегмезине сатып, иши вейранламагындан горкярды. Ол, Тагта ики мезил ёл галанда, бир кервенден хабар алды. Чары Чамандан олар анык маглумат бердилер.

— Биз олар билен дүйн душушдык. Гара гыйчак йигидиң, чакы, йүки яраг болара чемели. Ол агзына ит даңлан ялы яңраярды. «Мен гайдышда азындан алтмыш эр-

кек эдинип, олары түвүден йүкләп гайдарын» дийип чырпынярды. Биз әхли обамыз билен 30—40 эркеге хем олары мазалы йүклемәге гүйҗүмиз етенок. Ол бир өзи «Мен ене икинҗи гезек гелерин. Теҗен шәхерини, онуң голайындакы обалары түви билен үпҗүнләрин. Гараз, гепиң түммек ери: Теҗенде шу йыл улы малың гырланыны билдирмез ялы эдерин. Дашховзуң әхли эркегини Теҗене сүрерин. Сизиң, гараз, иййҗегиңиз палав болса, газаныңызы ›атарыбериң. Герегиңиз эркек болса, ховудыңызы үпҗүнләбериң» дийип, уммасыз болсады экйәрди...

Эзиз онуң сөзүни кесди.

— Сизиң чениңизе гөрә, олар Дашховза хачан барарлар?

— Дашховза эртир ир билен, гиҹ галсалар — гүнортан гирерлер.

Эзиз башыны яйкады.

— Хей, бир гүн өң уграйманымыз! — дийип, бугра̇ны селпедип уграды.

Олар шол гүнүң эртеси өйләнлер гумдан чыкдылар. Дүз такырың үсти билен Тагтаның бөлек-бөлек багы хеллевләп гөрүнди. Теҗенде болса «Ханхаҗык дәми! Гөрнүп дуран ер-ле» диердилер. Гиҗе-гүндиз билини язман хайдан буграларың ядавлыгынданмы я дүз такырың узак ёлы голая гетирмегинденми — вагты билен етип билмедилер.

.Ковгучылар үчин Теҗен билен Дашховзуң арасы узак болмаса-да, гумуң этеги билен Тагтаның арасы узады.

Эзиз иңрик гаралып башланда, Җүнейдиң ховлусына гирди.

Олары мыхманхана алып гитмекчи боланларында, Эзиз аяк чекип, өзүниң кимдигини мәлим этди. Ол хем-ә көплүгиң арасына дүшеси гелмеди, хем-де мыхманхана дүшсем, аматлы вагты голдан бермегим мүмкин дийип ховатыр этди, аслында, ол, мыхманхана гелмән, өз досты Җүнейдиңкә гелипди.

Умумы түркмен геййминде, орта бойлы, гызыл йүзли, йити гөзли, тегелек ак сакгаллы дыкыз бир пыяда гелип, Эзиз билен гадырлы гөрүшди, гуҗаклашды, Эзизиң голуны узак вагтлап сыпдырман, оңа хырыдар чиңерилди.

— Доганым, Эзиз хан, агаңа хормат гоюп, үстүме гелмегиң мени бир шатландырса, дуйдансыз гелмегиң ики шатландырды! — дийип, онуң эгнинден япышып уграды.

Шол Җүнейт ханды.

Җүнейт хан Эзизи өзүниң айратын җайына алып гитди.

Эзиз Җүнейт ханың тутумына хайран галды. Оңа топар-топар гелйән-гидйән җигитлериң саны-сагынҗы ёкды. Ала гайышлы ёргалары тасадып гелйән чаллар — тире башлыкларына огшаярды. Бойнуна танап салнып, ябың ызына тиркелен, аяк алдыгына ылгадылян адамлар-да кәнди. Гамчы астына алнып, сайгыланып барянлар-да барды.

Эзиз илки ховла гиренде, оларың буграларыны алып галдылар. Шол ховлудакы чыплак эерленен атлар көкерилен гоюн ялыды. Ол Җүнейт хан билен икинҗи ховлуда душушыпды. Оңа гирйән йүклер, даңылгы гүлебентлер гүйземик паяндеки ялыды. Ол үчүнҗи ховлуда Җүнейдиң айратын отагына гирди. Тамың дашкы гөрнүши йөнекей ялы, эмма ичи башдан-аяк дүрли нагыш билен безелен. Тәзе халыларың үстүне төверeклейин айланан махмал көрпечелер, аладан, шахыдан мүндер ёрганлар, дашы овадан йүпек матадан пер яссыклар, бир күнчде болса ичерини гошаландырып дуран уллакан айна.

Аяклы чилимиң сувуны, пилегини тәзелән чилимсаз Дашховзуң ак теммәкисинден чыглап салып, оҗарың көзүни үстүне гойды-да, серпинҗегини гейдирип, чилим тутуп берди. Чилим Эзизиң башыны айлады: нагышлы там онуң гөзүниң өңүнде гезим эдйән ялы дуюлды, электрик моторының товх-товхы бираз узаклашды, эмма гошаланып эшидилди.

Эзизиң бейниси бираз дүзеленден соң, Җүнейт ханың хал-ахвалыны билмәге, ондан таглым алмага нәче ховлукса-да, ковуп гелйән авуның хайсы токая сиңенини аңламак оны бетеррәк гыссады. Ол, асыл, узак ойламага-да май тапман, Җүнейт хана йүз тутды.

— Гурбанмухаммет хан, мени багышла...

Эзизиң сөзи Җүнейдиң (Гурбанмухаммет ханың) гулагына үйтгешик эшидилди, ослагсыз сөз оны геңиргендирди. Аслында, түркмен адатына гөрә, мыхман ери хабар сораянча, мыхманың дилини ярмагы айып саналярды. Җүнейт хан хич бир зада дүшүнмән, Эзизе чиңерилди-де, сораг берди.

— Эзиз хан, сениң гелшиң дуйдансыз болшы ялы, сөз уршуң хем дуйдансыз болды. Эйгиликмидир?

— Хан ага, хәзир сениң билен сөзлешйән Эзиз хан дәл-де, гачакчының ызындан хайдап гелйән ковгы. Ме-

ниң йитгилерим шу гүн эртир, гиҗә галан болса, гүнортанлар сениң үлкәңе гелип гирендир Кын болмаса, өңи билен шолардан дерек билип бермегиңи хайыш эдйән.

— Йитги?.. Эзиз хан, сениң муның матал ялы ойлап тапмалы бир зат болды. Йитгиң — өйдечими, дүзечи?

— Өе-де гелшенок, дүзе-де.

— Ииймелими, иймесиз?

— Итиң этинден харам!

— Мениң демимиң етйән ерине дабаны дүшен болса, сен эртир турмаңкаң, ол сениң гашыңда пейда болар!

Эзиз Чары Чаманың бүтин аламатларыны мәлим этди.

Җүнейт хан шол сагадың өзүнде бүтин районлара, обалара чапар гөндерди: Чары Чаманы ёлдашлары билен, мыхман ери билен эллерини баглап, алып гелмәге хөкүм берди.

Эзизиң алдыраны бар ялы болуп гелшинден хем бир алҗыраңңылыгының барыны аңлан Җүнейт хан гиҗәни гүндизлиге айландырян чыра ягтысына, Эзизиң йүзүне ене бир гезек гарады. Шонуң үчин мыхман демини-дынҗыны алманка, онуң халыны сорамага меҗбур болды.

— Эзиз-хан, арамыз даш болса-да, йүрегимиз якын боланы үчин, мен сениң хал-ахвалыңы хер гелен-гиденден сорап дурян. Сениң дабараңа гуванян. Эмма сениң хәзирки гелшиң, хәзирки гөрнүшиң — эгер ядавлыгыңдан болмаса, маңа башга хили хабар берйәр. Бейле диймекден, мен сениң хабарыңы алдыгым дәл-де, йөне мени газалаңа салан шол ики ягдайың тапавудыны билмек ислэним үчин.

Эзиз Җүнейт ханың тизпәхимлигини билйәрди. Хатда йүз адамының ганыны бирден дөкмели болса-да, ойламан буйрук берйәнини аңлаярды. Шонуң үчин онуң хәзирки совалыны гең гөрмеди. Ол чай башында эвмезлик билен гүррүңе башлады:

— Хан ага, сениң «Душманың чала хыялланаңыны дуйсаң — онуң этҗек болян ишини сен деррев амала ашыр» диен весъетиңи мен хич вагт-да унутмандым. Аз салымың ичинде болуп гечен ишлерде шоны ерине-де етирдим. Эмма дүйпли бир ишде сениң весъетиңи тутмадым: көп билмишиң гепине гитдим. Нетиҗеде, соңуна галдым: — шарпык датдым...

Җүнейт хан Эзизиң гиң маглуматындан соң ойланып--пикирленип хем дурман, оңа совал берди.

— Эзиз хан, мен нэме үчин Хывада — Испендиярханың көшгүнде отурман, Дашховузда — Тагтада месген тутдум?

Җүнейт ханың совалы Эзизе гең эшидилди: шол совалың Эзизли меселә нэме дахылы бар? Эзиз нэче ойланса-да, шол совалың нэме үчин берленине дүшүнмэн:

— Хан ага, Җүнейдиң ханы боланың үчин болаймаса, мен-э билмейэн? — диййип җогап берди.

Җүнейт, Эзизе гыҗытлы гөз билен гарандан соң, гүррүңе башлады.

— Сен, шинди, хакыкатданам, билеңок. Мен Испендиярханың көшгүнде отурсам, бир гараңда — ша ялы гөрүнсем-де, икинҗи гараңда — капаса дүшен билбил орнуны тутардым. Шол көшгүң узак төвереги гала, бир яны гелене-гидйэне ёл берйэн деря, шонуң билен биле, онуң бүтин думлы-душы Испендиярханың төрелери. Оларың хеммесиниң хем менден ичи отлы. Ери гелсе, оруслар хем мениң йүзүмден сыпаҗак дэл. Бу гүнки гүнде, элбетде, мен хер ерде болсам-да, оларың хич бири маңа батырыныл билҗек дэллер. Барды-гелди, бир янымдан сэхелчеҗик гозгалаң етдими — оларың бары мениң төверегими халкалайын алан душмана өврүлҗек. Ондан соң мен олара гайтавул берейинми я өз ишими йөретмэге чалшайынмы?.. Хэзир болса мениң үстүме гелип билҗек ёк. Атлы гелсе — тойнагындан, гуш гелсе — ганатындан айрылҗак. Хывада, Хорезм үлкесиниң хер бир еринде сэхелчеҗик гондалав барыны билдимми — мен оңа шол гиҗеде етип билйэн, шол гиҗеде чым-пытрак эдип билйэн...

Җүнейт, Эзизе ене бир гезек кинели гарандан соң, сөзүне довам этди.

— Сениң ягдайың хас хем үйтгешигрэк. Сен, шэхерде отурып, киме хөкүм сүрҗек? Патышаның төрелеринеми? Хамана, сен, соңуна галман, өңүрденем экениң — шонда сен нирэни яндырып билҗек? Отлының дүшеги сениң гарныңы ярып гечйэ. Шэхерде дурсаң, шол демирлер сениң бүтин төверегиңден найза болуп санҗылар. Шэхерде отурып, бирине бу гүн бир шарпык урсаң, эртире етирмэн, сениң ики яныңдан еңсэңе дувүндирлер: агзың ер гарбар. Сениң отлы билен ойнуң дең гелмез! Хамана диели, мен саңа бэш йүз атлы берип гойбердим, эртир барып, сен Теҗен шэхерини даргатдың — дагатҗагыңа-да шүбхе ёк, эмма сен эртире чыкманкаң, ики гапдалдан бэш мүң атлы гелер вели, сен шолара нэме җогап берерсиң?..

Сен чөлде өнүп-өсен түркмен оглы ахыры! Сен өзүңи чарканлага урма-да, бир яныңы хемише бош тут. Теҗен шәхеринде бирини йигрендиңми я хөкүмети гөвнүңден турмадымы — бар, бир гиҗеде агдар-да гайт. Шонуң ялы боланда, олар нәхили иш алып барсалар-да, сенден тайы рахатда болман, хемише үнҗүде болар; сениң үстүңе сүрүп болса, олар бу вагт хич бир зат эдип билмезлер. Онсуз-да оларың дертлери өзлерине етикдир. Аслында, сен еке Теҗене хан боланың билен Аркаҗы, Ахалы, Марыны өз элиңе алдыгың дәл. Сен өриңи гайрарак чек-де, тутумыңы улурак тут, йыкылсаң хем улудан йыкыл. Еменде мен — яныңда мен. Герек вагты маңа гук дий. Ондан соңам Ниязбегиңе, Ораз сердарыңа мениң пиҫиндим отуранок. Оларың адамлары мениң үстүме-де бирсыхлы гелйәрлер. Мен олара хош сөз берсем-де, этҗегим өз янымда. Олар сениң билен өз дилиңде кеплешселер-де, саңа кичи диллеринден бәрдәкини айдярлар, өз хайырлары үчин сени эшек ялы уланмак ислейәрлер. Олар патышаның сувуны ичип улалан адамлар: диллери бир болса-да, йүреклери башгадыр. Шейле диймекден — дилмачлардан гач дийдигим дәл, сен олара мәтәчсиң. Эмма олара йүрекден уйма-да, хаҗык-хуҗук эт, олары сен өзүң эшек ялы уланмага чалыш. Чынлакай ишде сен олардан маслахат сорама, гой, олар сенден сорасынлар...

Эзиз өзүни бишишендирин хасап этсе-де, Җүнейдиң несихатыны эшиденден соң, өзүни энтек чага хасап этди: «Хава-да, хан ага көпини гөрен, муң-де бир сапалак өвренен көне тилки-дә» дийип дүшүнди. Шол вагтда Эзизиң ядына бир зат дүшүп, Җүнейде йүзленди.

— Егсамам, хан ага, мундан алты ай озал, Хабибуллаханың адамсы сениң яныңа гелип гитдими?

— Хабибуллаханың?.. — Җүнейт бираз оя чүменден соң: — Абдыкеримханмы? — дийип сорады.

— Хава, Абдыкеримхан.

— Бир дәл; ики хем гелди. Башга-да гелйәнлер гыт дәл.

Җүнейт, Абдыкеримханың овган адамсы дәлдигини билсе-де, Эзизе онуң барасында гүррүң бермәни артык хасап этди. Эмма Абдыкеримханың гуллук эдйән дөвлети хем өзүниң шол дөвлет билен арагатнашыгы барада сөз ачып, Эзизи хем өзүне гошмаң күйүне дүшди. Ол гүррүңи дашдан айлап алды.

— Эзиз хан «Урдумшалык» дийилйән дөвүр — шу вагткы бизиң гечирйән дөврүмиздир. Шу вагткы буламы

«бужар деврден хайсы бир ёл билен хем болса пейдаланмак герек. Шейле пурсат узак дурмаз, нәхили ёл билен болҗагыны билемок, эмма тиз дүзгүне мүнер...

Эзиз онуң ара кесмегинден пейдаланып:

— Хайсы ёл билен? — дийип сорады.

— Мениң хем орта гойҗак болян меселәм шол. Биз озүмизи шу вагт хан хасап этсек-де, шу гүнкүҗе гүйҗүмизе даянсак-да, шол ханлыгы, шол гүйҗи дүйпли бир мая билен беркитмесек, юрт дүзгүне мүненден соң, бизде ханлык-да галмаз, гүйч-де галмаз, сан-да галмаз. Биз озал оны гөрдүк...

— Патыша деврүнде.

— Хай, берекелла!.. Эрк-ыгтыяр русларың байларының эллерине гечсе-де, гарыпларының эллерине гечсе-де, бизиң үчин хеман патышадыр!.. Биз шол эрк-ыгтыярың өз элимизде галмак чәресини гөрмелидирис! Шонуң үчин болса улы девлетлерден бирине аркадаянмага межбурдырыс!

«Улы девлет» диймек билен Җүнейдиң хайсыны гөз өңүнде тутяныны дүшүнмедик Эзиз:

— Меселем? — дийип сорады.

— Элбетде, бизиң гоңшуларымыз Эйран, Овган бизиң аркамызы тутуп билмез: оларың өзлери хем кесеки девлете голгарама. Бизи шол барада голдап билҗек диңе бир девлет бар. Ол-да болса... Иңлис.

«Иңлис» сөзүни эшиденде, Эзиз бир хили диңиргеди: иңлис империализминиң хилегәрлиги, шонуң үчин хем түркмен халкының оны йигренйәнини, иң ярамаз адамыны иңлис маядарына меңзедилйәни — ата-бабадан бәри онуң гулагында галыпды. Хәзир Җүнейт хан оңа иңлис хөкүмети билен достлашмагы, хилегәр бир девлете аркадаянмагы маслахат берйәр. Эзиз өз шүбхесини мәлим этмән дуруп билмеди.

— Хан ага, «Дагдан аркасы боланың — дашдан йүреги болар» диен накылы менем билйән, иңлис девлетиниң гүйҗүне-де шеким ёк, эмма.... онуң йүпүниң үстүнде одун гоюп болармыка?..

— Бизиң юрдумыз урдумшалык дийип, мен саңа озал айтдым. Мениң алан маглуматларыма, мениң аңлышыма гөрә, иңлислериң гошуны якын вагтда бизиң юрдумыза гирҗек. Элбетде, иңлис хөкүмети өз гошунының ганыны бизиң гара гөзүмизе ашык болуп дөкмеҗегине мениң хем [illegible] етйә. Оңа пагта герек, йүң герек, халы герек,

гаракөли герек, гепиң гысга ери — түкениксиз газанч герек. Бизиң юрдумыз шолар ялы затлара бай: бизи хем эклэп билжек, иңлислериң хем гөвнүни доюржак... «Гүнүм үчин — гүним огланыны аллаларын» диен накыл бар. Биз өз гүнүмиз, өз ханлыгымыз үчин оларың гөвнүни гөрмэге межбурдырыс. Иңлис хөкүмети бизиң байлыгымыза далаш этсе-де, большевиклер ялы бизиң ханлыгымыза далаш этмезлер. Таңрының берен байлыгыны пайлалашанымыз билен — биз гарып галасымыз ёк.

Жүнейт ханың өз ислегине гөрэ туталгалы сөзлери ханлык үчин жаныны бермэге хэзир Эзизи ырды: гүйчли бир девлете аркадаяман, ханлык дөредип болмажагыны, дөретсе-де саклап билмежегини Эзиз аңлап башлады. Шонуң үчин Жүнейдиң шол барадакы пикирине гаршылык гөркезмэн, гайта, онуң гүррүңиниң соңуны ыхлас билен диңледи. Жүнейт оңа иңлис ичалыларының дүрли адамларың сыпатларына гирип гелйэнлерини, олар билен ылалашык башланыны, якын вагтда иңлис гошунының Закаспия гиржегини, түркмен ханларына оларың пэсгел бермежегини мэлим этди.

Олар шол барада белли бир карара геленлеринде, эгни бэшатарлы, били сапанчалы, эгинлериниң үсти ашыры терслин-оңлын пешеңли хатардан дүзүлен, муртлары товланан, сакгалыны бирнеме гырчан, гөзлери янып дуран, даяв бири салам берип гирди. Ол, чакы, улы бир тирэниң башы хем йүзбашы болара чемели. Ол өзүни гозгалаңа салан меселэни Жүнейде гысга сөз билен мэлим этди.

— Хан ага, ...яшулусы, хан аганың берен буйругыны рет эдипдир. Иберилен адамларың ярагларыны сыпырып алып, муртларыны сырыпдыр-да, ызларына бакан ковупдыр: «Барың, Жүнейт хана айдың: мундан соңра өз обамың ханы — мен өзүм» дийипдир. Шоны акыла гетирмек үчин, хан ага, мен сизден изин сораян.

Ол хабар үчин Жүнейт ханың реңки үйтгемеди, отурышында бир үйтгешиклик гөрүнмеди, диңе йити гөзлериниң гарашы бираз дегишди.

— Хэзириң өзүнде ики йүз атлыны яныңа ал-да атлан. Обасының эркек гөбеклисини гыр. Өйүни-өвзарыны яндыр. Малыны олжала. Начарларыны есир эт. Эртир намаз вагтындан гижэ галман, битирен ишиңден маңа хабар бер!

Тиребашы хем йүзбашы:

— Гуллук, хан ага! — диййип, чыкып гитди.

Җүнейт хан шондан соң, хич бир вака болмадык ялы, өңки отурышында кемайын гүррүңе довам этди.

Шол учурда, Гуламалы хан, Гочмәммет хан өз тирелерине өвлери башлыклык эдип, өз нөкерлерини көпелтмек билен Җүнейт хана гаршы гидйәрдилер. Олар «Җүнейт ханың бизден нәмеси артык? Ол бизиң билен маслахатлашман, бизи хасап этмән, өз пейвагтына хөкүм сүрйәр. Җүнейди — Җүнейт эден биз дәлми? Биз өзүмиз хан» диййип дүшүнйәрдилер. Гылычныяз хем оларың тарапына йыкгын эдйәрди. Җүнейдиң бирден-бир кесгир ярагы Черрикбайды. Җүнейдиң шейле айгытлы буйрук бермеги — Гуламалы хан билен Гочмәммет хана хем башга мейлини бозянлара гөз этдигиди.

Җүнейт хан Әзизиң өңүнде овунҗак йүпек яглыклар чыкарып гойды. Олар яглыга меңзесе-де өрән кичиҗикди: инлери дөрт бармак, бойлары алты бармак мөчбериндеди, докалышы өрән дыкызды. Әзиз шолара хайран галыҗылык билен серетди. Ол соватсыз болса-да, оларың йүзүндәки онлук, йүзлүк, бәш йүзлүк номерлери селҗерди. Онуң шолар ялы номерлере кагыз манатларың йүзүнде гөзи өвренишипди. Әзиз шолары еке-екеден барландан соң:

— Хан ага, булар нәме? — диййип сорады.

— Яглык.

Әзиз яңадандан ене чиңерилип серетди.

— Ек, хан ага, бейле яглык болмаз.

— Эйсем нәме?

— Нәмедигин-ә билемок вели, пула меңзеш мөхүрлери бар.

— Пула меңзейәрми?

— Меңзейә.

Җүнейт хан элде докалан йүпекден өз адына пул чыкардыпды. Олар Җүнейт ханың абрайы хем гуванҗыды. Әзиз өз янындан «Җүнейт хан матадан пул чыкарса, аягым ер тутандан соң, мен халыдан чыкарын» диен карара гелди.

Ики хан бири-бирине йүрегини дөкди. Олар ханлыгы нәхили алып бармак барада узак вагтлап гүррүң эдишдилер. Үсти товуклы яглы палавдан, Дашховзуң «Гаррыгыз» гавунындан герк-гәбе болан Әзиз агралды, аяклы чилими ызлы-ызына күкетсе-де, гернип, паллап башлады. Бирнәче гүнүң укусындан галан Әзиз иң соңунда

махмал пер дүшекчә гөмүлди. Ол Чары Чаманы, онуң ярагларыны гөз өңүне гетирмек билен ука гитди.

Чары Чаман гүн эңегини ики деңләнде, Өкүзлер обасына барып дүшүпди. Өкүзлер ёмут түркменлериниң гадымдан гелйән белли бир тиресиди. Өкүзлер агшам Чары Чаманың дашына үйшдүлер, ярагларындан бирини, икисини чыкардып, сынлап гөрдүлер, ырхыны сорадылар.

Чары Чаман чишди.

— Ёмут гарындашлар! Мен ярагдан хайыр гөрмек үчин, газанмак үчин, сизиң агзыңыздакыны сырып алмак үчин гелмедим. Мениң хем мениң яшулуларымың ниети: ша өлдүден пейдаланып, ёмут гарындашлары ярагландырмакдыр. Ярагларa ынсап билен өз кесен нырхыңыз маңа ярар.

Чары Чаман мыхман ерине бир бәшатар сылаг бермек билен онуң нырхыны өңүнден аңлапды, мыхман ериниң өз тарапыны чалжагына, ярагларың бахасыны етирип сатжагына ынанярды.

Сөвда яңы гызып башланда, ат тойнагының гүпүрдиси эшидилди. Адамлар үшеришдилер. Чары Чаманың сүңңи бир зат сызып, сандырап башлады. Ол, гөзлерини петредип:

— Бу нәмәниң аламаты? — дийип сорады.

Чары Чаманың мыхман ери онуң говгалаңа дүшенини аңлады, шонуң билен биле, онуң өзүниң хем хайы гачды: бимахал чак шонча атлының нәме үчин гелйәнине акылы чатмады, шейле-де болса, мыхманыны рахатландырмага чалышды.

— Мыхман, сениң ясы яның ерде болайсын. Жүнейт ханың саглыгында, саңа бармагыны батыран тапылмаз. Гайтам, сениң шунча ок-яраг алып гелениңи эшитсе, сени өз янына чагырар, хеззетләр, сылаг-пешгеш билен уградар.

Шол вагтда етип гелен атлылар атдан агдылар. Оларың баштутаны:

— Чары Чаман ким? — дийип сорады.

Чары Чамана, бир яндан, галпылды етсе, икинжи яндан — мыхман ериниң сөзи онуң гөвнүне гөтерди. Ол өз ярагларындан «Мени Жүнейт хан чагырандыр» дийип ойлады-да, шатлыклы жогап берди.

— Чары Чаман-а — мен.

Сөзе салым ёк, Чары Чаманың ики элини сыртында айлап даңып башладылар. Онуң мыхман ери:

— А ха-а ха-ав! Емут ха-ав! Эдйәниң нәмедир?! Гыр-лышарын! — дийип гыгырды. — А ха-ав! Өкүз болсаң ет ха-ав!

Онянча, онуң өз голлары хем сыртына айландырылды.

Жигитлериң баштутаны Өкүзлере азм урды:

— Эшитмедим диймәң: бириңиз элиңизи галдырсаңыз, әхли обаңызы отларын!

Жүнейт хан эртир намазының төвүрини ики йүз атлының эдип гелен вагшылыгына пата бермек билен галдырды. Эзиз хан болса алан авуның хорматына йүзүни сылады.

Чары Чаман Эзизиң гашында пишик өңүндәки сычана дөнди.

— Нәче яраг гетирдиң?

— Ики йүз он секиз, хан ага.

— Ок нәче?

— О-он ики муң.

— Ярағлар, оклар кимиңки?

— Мениңки дәл, хан ага, Гуллуханыңкы.

— Нәчесини совдуң?

— Хич бирини.

Ок-ярагың саны Эзизи канагатландырды. Ол, Жүнейт хандан хайыш эдип, Чары Чамандан башга барыны бошатдырды. Чары Чаман болса Жүнейт ханың зынданына дүшди.

Эзиз, Жүнейт билен тиркешип, ховлының дашына чыканда, үйтгешик бир картина гөзи дүшди. Йүзләп ярым-ялаңач, ач-әбтат аял-гыз, оглан-ушак ызлашып отыр. Эркек гөбеклиден хатда оняшар огланда гөрүнмейәр. Диңе оба яшулусының агажың башындан илдирилип гойлан келлеси айылганч бир зат болуп гөзе каклышяр. Шол келләниң ачык гөзлери гымылдысыз гарайр. Шемалда ыранян узын сакгалы болса: «Ынха, середиң: вагшылыгың нәхили хетде етенини аңлаң. Йыртыжы Жүнейдиң ханлыгына гувансаңыз — иң соңунда болжагыңыз шудур!» диен ялы маны билен, загырдашып отуран машгаланы салгы берйәр.

Эзиз өзүне нәче доң йүрек хасап этсе-де, Жүнейт ханың вагшылыгыны гөренде ичини чекди. Эйсем-де болса, ол «Жүнейт хан хак эдйә. Бир обаны шейтсе, йүз оба оңа табын болар» диймек билен макуллады.

Эзиз яраглары өзүне герегинден артыгыны Жүнейт ханың адамларының үсти билен сатдырып, герекли таглыматлары алды-да, ёла дүшди.

Эзиз Дашховуздан гелип, өз отуран ери болан Агаланда месген тутды. Шол ери — шәхерден он еди вёрстлук демиргазык-гүнбатардады. Эзиз өз төверегине яңададан нөкер топлап башлады. Ене-де Алты сопы, Гарры молла, Аннагурбан юмуртгачы хем байлар онуң дашына әгеленишип башладылар. Ахунлар, ишанлар хем ондан араны үзмедилер. Халназар өленден соң, өзүни етим хасап эден Мәмметвели хожа-да онуң төверегинде тимисгенди. Эзизе думлы-душдан арзачылар хем ягып башлады.

Халназар байы Ата дәлиниң өлдүрен хабары дүшди. Эзиз, Халназарың өлүми үчин гынанмаса-да, өз векиллеринден бирини өлдүрден ады оны намыса гойды. Шонуң үчин ол өз векиллериниң гашында азм урды:

— Хоп боля-да! Сен дәли ахырында мениң элиме дүшерсиң. Мен сени шейле бир өлдирин, индики несил хем оны унутмаз!

Жүнейт хандан таглым алып гайдан Эзиз инди хас батыргай депреди. Өз жигитлерини ил ичине хайдап, ниреде ат болса, бир янындан топлап башлады. Гураклык нетижесинде чаңңалаклы ябыдан Теженде оңлы зат галманды. Болаянда-да ол ябылар, белки, Эзизи канагатландырмазды. Агалаң алаңында тохум атларың саны гүнсайын көпелди.

Агалаң төверегинден өзүни сайлаян алаң бир ерди. Шонуң үстүнде, ики саны палчыкдан тамжагазың гапысында үч саны өй барды. Шолар Эзизиң, агасының хем атасының өйүди. Олардан узагракда болса нөкерлер үчин тутулан ики-еке өйлер сомалышярды. Шол өйлериң төвереклериндәки даңылгы атлар болса тойнаклары билен ер пешейәрдилер.

Өз алаңында отурып, гана сувсан бүргүт ялы төверегине гаранжаклаян Эзиз өзүниң көне душманларыны, патыша чиновниклерини талап башлады. Гелжекде өз ханлыгына пәсгел берере чемели адамларың болса ганыны дөкдүрди.

Эзизиң залымлыгы бүтин ил ичине яйрап, онуң адыны эшиден адам сандырап башлады. Халк Агалаң адасыны — өлүм адасы дийип дүшүнди.

Эзиз өңки жигитлеринден өз янына гелмедиклериң,

ылайта-да, оларың эдерменлериниң атларыны тутуп, ёкдап башлады. Ол Гызылхандан:

— Ханы, Артык ниреде? — дийип сорады.

Йигрими бәшинҗи бап

Иван Тимофеевич өз кабинетинде отурып, Закаспи областының ягдайы барада Дашкенде бүтин төвереклейин доклад язярды. Ашгабатда облсовет ёлбашчылары билен болан душушыгы оны бир хили агыр ягдайда галдырыпды. Эгер-де ослагсыз ерден Тыченко пейда болуп, оны голдамадык болса, Теҗен Советини, белки, бу вагта ченли дагадардылар, Иван Тимофеевич, белки, түрмеде отурарды, Эзиз, белки, обадакы зулумыны шәхерде довам эдерди. Гуллухан, белки... Эзиз билен биригерди... Облсоветиң составының көпүси онуң гөзүне Совете ят адамлар болуп гөрүнди. Шол болса Закаспиниң меркезиди. Бүтин уездлери, волостлары шолар эдара эдйәрдилер. Облсовет членлериниң көпүси ыкманда Фунтиковың, Доховың сазына танс этселер, ишиң соңуның нәхили гутарҗагы белли дәлди. Шол меселе Чернышовы гозгалаңа салярды...

Чернышов аҗы, ёкунч сөзлерден хем чекинмән, Ашгабат облсоветини веҗера танкыт этди, Советиң ичиниң эрасса дәлдигини, халк ичинде абрайының песелйәнини, өзүниң шол барадакы гозгалаңыны язды, Ашгабада сыясы тайдан гиң дүшүнҗели, башарҗаң партия ишгәриниң иберилмегини талап этди.

Япык гапының дашындан какдылар. Чернышовың кейпи бозулды, гыссаглы ишиңи ишлемәге-де гояноклар дийип хүңүрдеди, гапыны ачанда болса, ыгтыярсыз йылгырды: онуң гаршысында дуран — Мавыды. Дайханың халы-ахвалы, шәхди, мейли барасында ине гүрлешмели адам!.. Шол ягдай хәзириң өзүнде өрән дервайыс меселеди. Шол меселә сап йүрекли Мавыдан башга ким говы җогап берип билҗек! Совет дөврүнде адамчылык дереҗесине етенлерден бири — Халназарың дүйнки гулы Мавы ахыры!

Хакыкатдан-да, ол өңки Мавы дәлди. Онуң билинде ыкҗам даңлан патронташды, дашкы гөрнүшине гөрә, ол ярагы кемсиз эйгерйән болара чемелиди. Онуң өңки найынҗар кешбиниң ерине-де мердемсилик гонупды, га-

рашында-да бир айгыт гөрүнйәрди. Иван Тимофеевич «Революция кадрлары — ине, шулар ялы сап йигитлерден дөрейәр» дийип ойланды. Иван Тимофеевич оңа якымлы сөз урды.

— Гел, Мавы, гел! Отур.

Эмма Мавының херекетинде бир говшаклык, гөвнүнде бир иңкис болуп, отургычда гөвүнсиз отурды-да, йүзүни ашак салды.

Чернышов онуң кешбиндәки гайгы аламаты сайгарды.

— Ери, Мавы, кейп ненең?

— Кейпми?.. көк дәл, Иван ага.

— Нәме үчин?

— Иван ага, мен еке галып барян...

— Душмедим.

— Нәме үчин душеңок? Өз обамыздан бир өзүм галдым. Артык... ол бизе душман болуп гитди. Ашыр болса...

— Мавы, сен аркайын бол. Ашыр хич яна гитмез!

— Сакланышы шол болса, элбетде, гидеси ёк.

— Ене душмедим. Ол нәме дийдигиң болды?

— Нәме, этҗегиңизи эдип, ене-де меңден сораярмысыңыз?

— Нәме эдипдирис?

— Ашыры түрмеде отурдан нәме, менми?

— Ашыр түрмеде?!

— Эйсем, ниреде?

— Ким оны туссаг эден? Мавы, мен ол барада хич бир зат билемок. Сен нәме билйән болсаң, мәлим эт!

Мавы улудан дем алып, эшиден хабарыны мәлим эденде, сесинде бир ынамсызлык мәлим болды:

— Мениң эшидишиме гөрә, Ашыр... сениң буйругың билен тутулыпдыр. Оны өрән берк сақлаярлар. «Бир адам дуяйса, сениң соңуңа сув чайкарын» дийип, Гуллухан түрме начальнигине берк табшырык берипдир. Мен оны туссаглара нан пайлаян милиционерден эшитдим.

Чернышов:

— Ах, хайын! — дийип, бир секунт оя чүмди: «Бу нәме болдугы? Шахсы душманчылыкмы я-да дөнүкликми?.. Совет хәкимиетине иң ынамдар адамлара Гуллуханың теммги берип башламагы нәме үчин?..» Ондан соң ол Мавының йүзүне чиңерилди.

— Мавы, сен маңа өз билйән задың хеммесини айтмадың. Чекинме. Совет адамлары бири-бирлеринден сыр гизлемели дәлдирлер.

— Мениң башга билйән задым ёк...

— Мавы, сен мерт йигит хем гвардиячы. Сен гөнелде, дограны айт.

Чернышовың талабына гөрә, Мавы билйән затларыны айтды, ичиниң бүтин лоусуны дөкди. Ол гапа бакан эсерденлик билен гарап, Эзизиң сарайындан Чары Чаманың йүклэп гиден ярагы барада Ашыр билен эден гүррүңи хакда, Ашырың гвардия начальниги билен гызарылышаны догруда, Ата дэлиниң ара дүшени барада жикме-жик гүррүң берди. Ол өз гүррүңини жаны яныжылык билен гутарды.

— Бизиң арамызда харамзада болмадык адама гүн ёк. Гуллухан хэзир мени хем екирйэр. Онуң ниети мени хем Ашыра гошмакда. Саңа шу айдан гүррүңлерими ол аңлайса, мени ёк этмекден хем чекинмез. Мен ондан, элбетде, горкуп дурамок. Ашырың отуран еринде мен хем отурып билерин. Геп онда дэл. Ол Совет достларыны, большевиклер билен арагатнашыклы адамлары шейдип, еке-екеден гутармага чалышяр.

— Мавы, ене гайталап айдян: мениң ол ишден хабарым ёк. Сен аркайын бол: Ашыр хем чыкар, саңа-да бармагыны узадан тапылмаз. Гуллухан билен мен өзүм якын вагтда беллисини эдерин.

— Хей нэбилейин? — дийип икиржиңлэнден соң, Мавы өз йүрегиндэкини мэлим этди: — Мен сениң билен, Ашыр билен биле дуруп, сөвешип өлсем — өлүмден горкамок. Мен йөне көчэниң бурчунда пейда болян ослагсыз өлүмден горкян.

Чернышов оңа айгытлы сөзүни айтды.

— Ек, биз оңа ёл бермерис! Мавы, гызылгвардияны биз Гуллухан ялылардан тиз арассаларыс. Хэзир болса... — Ол бирнэче сетир хат язып, печать басды-да, Мава бакан узатды. — Ине Ашыры бошатмак барада түрме начальнигине хөкүм. Сен яныңа ики саны гызылгвардиячы алып, түрмэ бар-да, оны шу ерик алып гел.

Шол гүн агшам Теджен Советинде йыгнак довам эдйэрди.

Оды сөндүрилмэн чекилйэн махоркаларың түссеси ичерини тутярды, чалымтык түссе чыра ягтысына үмүр болуп айланярды.

Иван Тимофеевич эййәм бир сагада голай сөзлейәрди. Ол өз нуткунда советлер республикаларының дашкы, ички ягдайлары барада анык гүррүң-этди. Ол Советлериң хем Орта Азияның өңүнде дуран эгирт кынлыклар барада, сынпы душманларың гөркезйән гаршылыклары догруда, Түркүстаны үлкәниң революцион меркезинден үзмек нйети билен акгвардиячыларың турзан гозгалаңы барада, эс-эр хем меньшевиклериң, буржуаз миллетчилериң хайынлыклары барада гүррүң этди.

Чернышов сөзүне довам этди.

— Эйсем-де болса, меркез билен арагатнашык хем Москваның бейлеки үлкелере болан көмеги дурдугыча гүйчленйәр. Душманларың вагтлайын үстүнликлерине гараман, Ватанда революцион херекет барха гиңейәр, Совет хәкимиети дурдугыча берклешйәр, зәхметкеш көпчүлиги онуң төверегине үйшйәр. Революцияның гүйҗүни бөлмеги хем өңки Руссия империясының зәхметкеш миллетлериниң агызларыны алартмагы — акгвардиячылар хем буржуаз миллетчилер башармазлар.

Түркүстан Совнаркомының Ленине хем Дашкент Советиниң Сталине берен телеграммаларындан Чернышов мысаллар гетирди. Онуң биринҗиси ашакдакы маныдады.

— Түркүстан республикасы ачлык өлүминиң өңүнде. Кавказ билен ара кесилди... Сибирь билен хем шонуң ялы... Самараң үсти билен чәре гөрүлмегини сораярыс. Сәхел эвмезлик — айылганч нетиҗе билен горкузяр...

Икинҗи телеграммада, ачлык, эпидемия хем ишсизлик барада мәлим эдилип, Түркүстан республикасына көмек үчин галла хем он миллионлап пул гойберилмеги хайыш эдилйәрди.

Чернышовың телеграммалардан мысал гетирмеги — үлкеде пейда болан кынлыклары мәлим этмек билен, отуран адамлары горкузмак үчин дәлди. Ол шол барада җаныгып довам этди.

— Бизи дири ювутмак үчин буржуазия хем оларың гуллары нәхак ойланярлар! Түркүстаны Питерден, Москвадан, Руссияның революцион пролетар меркезинден үзмек үчин нәхак ере сынанярлар! Биз еке дәл. Руссияның федерация хөкүмети бизи ядындан чыкаранок, революцияның сердарлары Түркүстан республикасы хакында алада эдйәрлер. Түркүстан Совнаркомының хайышы канагатландырылды: ёлдаш Сталин Царицындан Дашкенде эййәм он мүң путларча галла иберди, ёлдаш Лениниң

гөркезмеси боюнча болса Москвадан миллионлап пул иберйәрлер. Биз кын гүнлериң якын вагтда соңуна чыкарыс. Революция душманлары бизиң билимизи эпип билмезлер. Революцион Түркүстан революцион Руссия билен хемише бирликде галар!

Черньшов Теҗен меселесиңе геленде, шәхер хем онуң голайындакы обалара хачан көмеге гарашмак болҗагы барада даянды.

— Көмек вагты голайлашяр. Эмма көмеге гарашып, гол говшурып отурмак мүмкин дәл. Бизиң хер бир сахүвмизи, хер бир кынлыгы революцияның гаршысына уланмага чалышян адамлар хем бар. Шолар болса — Совет хәкимиетиниң гизлин хем ховплы душманлары. Оларың көмекчилери эдил бизиң арамызда-да бар. — Черньшов Теҗениң гызылгвардия отряды барада җошгунлы сөзледи. — Ёлдашлар! Бизиң отрядымыз оңлы ягдайда дәл. Отрядың өңки командири Келевханың талаңчылык билен мешгул боланы сизиң өзүңизе мәлим. Мәне-Чәчеде эден позгаклыгы үчин биз оны орнундан айрып, ишини суда бердик. Шонлук билен, биз отрядың ичиндәки позгаклары ери-дүйби билен гопардык хасап эдипдик. Эмма вели, бейле дәл экени. — Совет башлыгы Агсак мүрзә бакан айланып, хер бир сөзүни аныклап айтды. — Мен Советиң члени, отрядың хәзирки командири Гуллуханы айыплаярын!

Гуллухан, өз адатына гөрә, болуп дуран гүррүңе үнс бермейән ялы, агзыны гышардып, яглыгыны чейнәп отырды. Черньшовың соңкы сөзүни эшиденде, ол, ичян чакан ялы хасанаклап галып, додагыны элиниң аясы билен сүпүрди-де, гарылҗык сес билен гыгырды.

— Сен мени нәме барада айыплаярсың?

Черньшов онуң йүзүне чиңерилип:

— Гуллухан, Ашыр ниреде? — дийип сорады.

Илкибада өзүни йитирен Гуллухан додакларыны сыдырдып сүпүренден соң, бираз өзүни тутды-да, башга сыпалга тапманы үчин боюн алды:

— Мен оны туссаг этдим. Ол — Эзизиң җансызы. Ол бизиң арамыза душманчылык саляр.

— Шейлеми!.. Ким сениң нәҗис сырларың үстүни ачса, ол җансыз хем контрреволюционерми? Ол көне бир хең. Белки хем, сен патыша охранкасында гуллук эденсиң?

Соңкы сөз Агсак мүрзәниң хайыны гачырды.

— Иван Тимофеевич, сен нәхили? Ким оңа ынанҗак?

Чернышов Совет членлерине-де билдирмек үчин, өңки совалларының бирнәчесини гайталады.

— Әйсем, Чары Чаман ким?

Шол совал Гуллуханың хайыны алса-да, дашкы йүзе ол өз гозгаланыны билдирмезлиге чалышды:

— Илде чаман хем кән, йындам хем, мен оларың хайсы бирини билейин?

Бирденкә газаба мүнен Чернышов столы юмруклады:

— Галат айдярсың!.. Сен өзүңе герек адамыны тапярсыңам, танаярсың хем. Совет сенден ики йүз он секиз яраг билен он ики мүң окы киме иберениңден хасап сораяр!

Гуллуханың чекге дамарларының дартышмагы онуң мүйнүни әшгәр гөркезип дурса-да, ол, юмры додакларына херекет берип, шол гозгалаңларының үстүни өртмәге чалышды.

— Иван Тимофеевич, сен Ашыр ялы ичалыларың сөзүне гидип, маңа гаралык йөңкемәге чалышясың. Сен, асыл, маңа нәхак мүңкүр болясың. Әзизиң я онуң нөкерлериниң алып гиден ярагларының мен хайсы бирине җогап берейин?

— Хеммесине-де берерсиң!.. Мен сенден хәзир Җүнейт хана иберен ярагларыңдан дерек талап эдйән!

Агсак мүрзе хер нәче сапалак атса-да, Чернышовың догры сөзлери оңа сыпмага май бермеди. Әйсем-де болса, ол өзүниң кечҗал хәсиетине гөрә хич боюн алман, өзүни айыпсыз хем мүйнсүз гөркезмәге чалышды-да, хайярлыга тутунды.

— Ачык йүрек билен җаныны гоюп ишлейән адама сен ерсиз гара йүкләп, Совете хыянат эдйәрсиң!

Совет членлеринден пагта заводының ишчиси Тайлы Таган-да барды. Ол көп геплемәни сөймейәрди, диңе герекли еринде дегерли гысга сөз билен канагатланмак хәсиети барды. Гуллуханың надаралыгы онуң дегнасына дегйәрди, гашларыны чытып, столуң үстүндәки бар-ёк зады дырмалап отурмагы хем шонуң үчинди. Эмма Гуллуханың соңкы чылкасыз ажы сөзи оны отуран еринден зөвве галмага межбур этди. Ол сөз сораманы хем унудып, газап билен гыгырды.

— Ким ол Совет хөкүметине хыянат эдйән? Чернышовмы?.. Атаң-бабаң, еди пуштуң билен биле галат айдярсың!.. Чернышов Совет үчин, халк үчин җаныны орта

тоймага хэзир. Черньшов патыша чиновниги дэл. Ол — ишчи сыныбының векили!.. Эмма сен?.. Сени мен инди танамалымы нэме? Сен хениз хем Николай дүзгүнини күйсейэрсиң. Сен өзүңе ынаныллан ише каст эдйэрсиң. Советиң абрайдан салып билсең, сениң башга арманың ёк. Сен, эден гөмүсгэң үсти агтарыланда, дүрли хайярлыга тутунярсың, эден хыянатыңы башгаң үстүне атмага чалышярсың... Шол яраглардан хасап бермегиңи мен хем талап эдйэн, оны бүтин халк талап эдйэр!..

Отуранларың хеммелериниң гөзлери Гуллухана дирелди. Эмма шол гөзлерден кэбириниң гең галыңкылыгы Гуллуханы гараламак үчин болман, онуң дүрли хилесини, сапалак тапышыны сынламак үчинди. Өзүне чиңерилйэн көп санлы гөз бет иш билен бишишен Гуллуханы алжыратмады. Ол «мугаллым» ады билен Совете член сайланан эс-эри хем гарнизондан гечен үсти өртүли акгвардиячыны өз тарапына чекипди. Агсак мүрзе шонуң үчин өзүни аркалы көпек хасап этди-де, гыжалата хем йүкленйэн гүнэ эхмиет бермэн, асуда гепледи:

— Совет, яраг сөвдасыны эдйэнлериң өңүни алмак ислесе, маңа отряды ене ики эссе гиңелтмэге, оба ичине хөкүм сүрмэге долы ыгтыяр берсин...

Черньшов онуң сөзүни кесди.

— Гүррүңи башга яна совма-да, сорага жогап бер!

Гуллухан бирденкэ хүжүме гечди.

— Иван, сен ончаклы гыгырма! Мен саңа дүшүнйэн: мениң гөвнүме болмаса, сен патыша хөкүметиниң сыясатыны тутясың. Шонуң үчин хем сен түркмениң үстүне баярың гыгырышы ялы гыгырярсың!

Тайлы Таган ене хасанаклап галып, Черньшовдан өңе дүшди.

— Түкет, хайяр!.. Патыша сыясатыны тутян, гадымкы өвренен кэрини довам этдирйэн охрана агенти сен дэл-де, ишчи Иванмы?! «Огурлык эден утанмаз — үстүне гелен утанар»... Шейлеми?

Гуллухан гыкылык билен хем сынап гөрди.

— Түкетмэнде, дүнйэни гапышдырян болсаңыз — гапышдырың!

Тайлы Таган хас өтерэк гыгырмакчы боланда, Черньшов оңа элини даддалады. Эйсем-де болса, Иван Тимофеевичиң муртлары саңңылдады. Ол Гуллухана чиңерилди, онуң чекгесине чекэймесе, хайярлыгының гаршысыны алып билмежегине дүшүнди. Оны хем, элбетде, Черньшов

эдип билҗек дәлди. Герек болса, Тайлы Таган шондан хем гайра дурарлы дәлди, эмма Черньшовың оңа-да ёл бермәге хакы ёкды.

Ара бираз суслук аралашандан соң, «мугаллым» сөз алды.

— Мен бир зада хайран галян: Гуллухан яраг севдасыны эдйә диймеги мен—гүн терсине херекет эдйә диймек билен дең хасап эдйән. Ол оңа йөнекей бир төхмет хем болман, онуң эден абрайының үстүни өртмек, оны гөз-гөртеле аяк астына салмак дийип дүшүнйән. Гуллухандан дөвлет ярагының бирҗе окуны алып болямы? Гуллухан Совет хөкүмети үчин җаныны орта гойян адам. Шол ак йүреклилигиң, шол гайдувсызлыгың үстүни өртүп, оңа дагдан агыр төхмет йүкленилишине мен-ә хайран?.. Бу ишде мен сунги агзалалык дөретмек пикири бармыка диен иңкисе гидйән.

Тайлы Таган өз сөзүниң башында оңа кинаялы гаралы.

— Ёлдаш «мугаллым»... Хава, багышлаң. Мен сизиң өз адыңызы хем атаңызың адыны билсем-де, сиз өз мугаллымлыгыңыза айратын хормат гойяныңызы аңланым, шол ады өзүңизе дереҗе билйәниңизи сызаным үчин, мен сизи шол ат билен тутян. Ёлдаш мугаллым, мен сизиң өзүңиз ялы окумыш дәл, йөне вели, шу меселеде баш чыкармаз ялы чылшырымлы зат ёгуна гөзүм етйә. «Сунги агзалалык» диен ялы ясама, зыянлы пикириң киме герелги бар? Совет члениниң агзындан шейле айылганч сөз эшидемде, мен мүңкүрлик атына атланярын. Шейле ясама пикирден сиз өзүңиз бир бәхбиди назарда тутян болсаңыз, ол башга геп...

— Мениң дүшүнишиме гөрә, сиз мени хем масгараламак ислейәрсиңиз. Мен—Совет члени, совет мугаллымы болуп, агзалалык ислейәнми?

— Ёлдаш мугаллым, сиз гаңңаңызы гышартмаң, йүрегиңиз пәк болса, Гуллуханы акламага чалышмаң-да, онуң бет ишинден хасап сораң.

— Мен...

— Багышлаң, мен сизиң сөзүңизи кесйән. Ёлдаш башлык, меселе айдың. Шонуң үчин мен нетиҗә гелинмегини теклип эдйәрин.

Черньшов өзүниң гысгаҗык соңкы сөзүнде, Эзизиң сарайындан алнан ярагларың ёк боланы барадакы акты окады, Гуллуханың хыянатыны тассыклаян материалла-

рың, шаятларың етерликлидигини мэлим этди. Ондан соң шол барада кимиң нэхили теклибиниң барыны сорады.

Тайлы Таганың теклиби Чернышовың түйс йүрегинден турса, бейлеки членлере ол ерэн можук эшидилди:

— Гуллухан өз гуллук везипесинден пейдаланып, эдйэн ишине каст эдипдир: душманлары гүйчлендирмек нието билен олара хөкүмет ярагыны сатыпдыр, Совет хокимиетине ынамдар жигитлерден бирнэчесини душман хөкмүнде түрмэ басыпдыр. Шонуң үчин оны Совет составындан чыкармалы, отряд командирлигинден айырмалы, ишини болса харбы трибунала бермели!

Теклибе сес берен ики болса, Гуллуханың тарапыны чалан-да өзүнден башга ики болды.

Чилим кэн чекилен түссели кабинетде Чернышов йыгнакдан соң хем эп-эсли отурды, ойланды, эйсем-де болса, рухдан дүшмеди — хак иши тиз ёла сүрүп билжегине, Гуллухандан басым дынжагына ынанды. Доланып гелен Тайлы Таган-да оңа шол барада гөвүнлик берди, диңе бир ишчилер дэл-де, дайханларың-да Совет үчин хич бир кынлыкдан гайтмажакларыны дуйдурды.

Чернышов гичден соң телеграфа барып, Ашгабат облсоветиниң векилини прямой провода чагырды. Ол, болуп гечен ягдайы мэлим эденден соң, Гуллуханың деррев суда берилмегини хем Тежен Советиниң тэзеден сайланмагыны талап этди. Эгер-де облсовет хэзириң өзүнде Тежене эхмиет бермесе, гөс-гөни Дашкенде, Совнаркома йүз тутжагыны хем дуйдурды. Гуллуханы деррев Ашгабада чагырып, огурланан яраглар барасында барлаг этжеклерини оңа вада бердилер.

Хакыкатдан-да, шонуң эртеси гүн харбы комиссара доклад үчин Гуллуханы телеграмма билен Ашгабада чагырдылар. Шол осларсыз чакылык Гуллуханың гонжуна гор гуян болара чемели. Ол, Чернышовың янына гелип, Эзизиң сарайындакы яраглары онуң өз адамларының алып гиденлерини яңадандан ынандырмага сынанды. Эгер-де Чернышовың оңа гарашы шу вагткылыгына довам этжек болса, онда шол ерде ишинден бошап гайтжагы билен хем Иван Тимофеевичи сынап гөрди.

Чернышов Гуллуханың йүрегиниң саплыгына бары бир ынанмады. Облсоветиң-де Гуллухана дүйпли чэре гөржегине ончаклы ынам этмеди. Шейле-де болса, ол герекли материалы, документлери: Эзизиң сарайындан алнан ярагларың йитен актыны, Ашырың, Мавының хем

оба дайханының геркезенлерини топлап, йерите курьер билен Ашгабат облкомиссарына иберди.

Чернышов, Гуллуханы охрана агенти, Ашыр оны девлет хазнасының огрусы диййип айыпласа-да, Агсак мүрзэниң тутумы, планы оларың гевнүне гелшинден гиңрэкди. Абдыкеримхан Гуллуханың янына башга бир гейимде, башга бир атда, айратын сыпатда; үйтгешик бир девлетиң векили хекмүнде гелипди. Гуллухан оңа илкибада шекленсе-де, ол езүниң кимдигини ынандырыжы документлер билен тассыклапды. Оларың арасында гизлин гүррүң болуп гечипди. Руссияның даганыны олар икиси хем бирден тассыклапдылар. Оларың арасында илки билен: Совети перде эдинип, патыша хөкүметини яңадандан дикелтмек хакында гүррүң болупды. Соңра болса хер хили ёл билен—герек болса, кесеки девлетиң кемеги билен Совети агдармак, Закаспини гүйчли бир девлетиң гарамагына гечирмек барада карар болупды. Абдыкеримхан оңа кэн затлар вада берипди, ылайта-да, Гуллуханың Закаспи велаятына ыгтыярлы дикме болжагыны ынандырыпды. Шонуң үчин Гуллуханың эдйэн ишинде, бүтин болшунда йүреги сувлуды. Шонуң билен бир вагтда, облсоветде-де онуң аркадаянжы кепди. Белки, облсовет членлериниң хем Абдыкеримхан я шоңа меңзешлер билен айратын ылалашыгы боландыр. Онуң үстүне, милли комитет билен Агсак мүрзэниң арасында илгезлүгин душманлык болса-да, оларың йерейэн ёллары, эдйэн ишлери, тутян тутумлары, аркадаянчлары—бирди. Ашгабатда шол вагтда айратын хем үйтгешик вакалар гидйэрди.

Эйранда дурян казаклар, иңлис миссиясының геркезмегине герэ, бүтин отрядлары билен, ярглары билен Закаспэ, ондан хем Түркүстана бакан гечмэге башлапдылар. Олардан дуйдансыз я гүйч геркезип гечeнлери мундан бирнэче вагт озал Кокант контрреволюционерлериниң хатарына гошулыпдылар. Хэзирки гечмэге сынанянлары болса Оренбургың теверегинде Совет хэкимиетине гаршы север эдйэн дутовчылара барып гошулжакдылар. Оларың шол миссиядан алан табшырыклары барды.

Облсовет формал тайдан олары ярагсызландырмага сынанярды. Эмма Фунтиковың, Доховың дүрли делиллер билен жаныкмакларына герэ, олар кепленч вагтда аркайын гечип гидйэрдилер.

Милли комитет, бир яндан, олары ярагсызландырмак тарапдары болуп гөрүнсе, оларың ярагына гызыкса, икинжи яндан, оларың үлкеде азаланларыны кем гөрмейәрди. Милли комитетиң шол вагтда, асыл, сулхы өчүкди: Совет Гошуны ондан бирнәче вагт өң «Кокант автономиясыны» чым-пытрак дагадып ташлапды. Шол ягдайдан хабардар милли комитетчилер, бир яндан, өз хелэкчиликлеринден ховатыр этселер, бейлеки тайдан, казаклар гечип гитселер, оларың көмеги билен «Кокант автономиясының» яңадандан диреллмегине умыт баглаярдылар.

Шонуң ялы бир ягдайда, Гуллухан өз докладыны еке харбы комиссара дәл, Советде-де эшитдирди. Ол өз сөзүниң соңунда хас жаныгып гепледи.

— ...йүзләп яраг, яка санжып өтәйдер ялы, иңңе дәл ахыры! Онуң бирини гоэгасаң, бүтин дүнйә мәлим болжак. Мунда башга меселе бар. Мен оны сизе ачык айтжак: Совет хәкимиетини шовхунландырмак, гурпландырмак ерине, гайта, оны юмурмага, рус-түркмен агзалалыгыны салмага жан чекйәнлер бар. Мениң гөвнүме гелшине гөрә, ол диңе Черньшовың өз башындан чыкжак иш дәл, онда башга дөвлетиң эли бармыка диййән... Мен сизе гайталап айдян: ынсап ниреде? Хакыкат ниреде? Мениң гүнәм нәмеде? Совет үчин жанымы орта гоймагымдамы? —Гуллухан яглыгы билен еке агзыны дәл, гөзүни-де сүпүрди. Ол, гөйә диерсиң, кынлык билен ардынандан соң, гарылжак сес билен довам этди.—Эгер мундан бейләк хем Теженде иш шейле гитжек болса, мен ол позгаклыгың ичинде ёк! Мениң ынсабым, выжданым оны кабул эденок! Онуң ялы болса... ине ярагыңыз!

Гуллуханың совгадыны кабул эден эс-эрлер агызларыны көпүржикледип гепледилер. Ылайта-да, Фунтиков жаныгып сөзледи.

— Советиң тутян сыясаты еке Теженде дәл, Ашгабатда-да гышык. Чынлакай ише үнс бермән, гайта, ишгәрлери болгусыз дерңемек: сениң аңрыңда мещан гатанжың бар, сен пылан вагтда граф билен саламлашыпсың, сениң атаң алыш-бериш эдипдир баханасы билен, сап ишгәрлере төхмет эдийәнини мен чекип билмейән. Шоңа гөрә-де Советден талап эдйән: Теҗен Советиниң иши Гуллухана табшырылсын. Биз шонуң ялы айгытлы чәре гөрмесек, еке Теженде дәл, хич ерде-де ишимиз ёла гитмез!

Дүрли гыкылык, дүрли женжелден соң Гуллухан ене өңки гуллугында галып, ызына доланды.

Йигрими алтынжы баш

Артык машгала дурмушына адатланыпды.

Теҗениң дерясы бу йыл алабахардан жошуп гелипди. Йылың режеси örән оңат болуп, дайхан оглы Артыгың үнсүни өзүне бакан чекйәрди. Онуң дайысы билен биле сүрен шүдүгәринде гөгерен бугдайлар йылак ялы дүртеришип галыпды. Мейданың гөрнүши örән оңатды. Ол өз экинине бакан, энеяпдан совуп, янсалма чекйәрди...

Артык гүнлериң биринде, гүнорта дүшлеминде гелип, чай ичмәге отурды. Ажымтыл гөк чайың тәсири оңа бираз етди. Ол дүрли ойлар арасында Ашыры ядына салды. Бу гүн бири оңа яман хабар хем айдыпды: Ашыры Гуллуханың туссаг эдениниң мәлим эдипди. Артык Ашыр билен айры пикирде душен хем болса, онуң билен атышан хем болса, шол хабар онуң йүрегини аватды. Ашыр билен чагалыкдан бәри ойнап-әсен гүнлерини ядына салды. Шонуң билен биле, Гуллуханың оны аман сыпдырмажагыны, хатда суда-да бермән атып гойберҗегини ядына салды. Ылайта-да, Ашыра онуң өзи зерарлы гүнә йүкләни: «Сен Артыгың гуйругы» дийип тутаны оны алдым-бердиме салды. Ол өз йнындан: «Ашыр мениң зерарлы отыр. Мениң оңа шу вагт көмегим дегмесе, хачан дегҗек» дийип дүшүнди. Ол шу гүнүң өзүнде шәхере гитмәге, ассырынлык билен Ашыры алып гачмага, жуда болмаса, Гуллуханы бир яңалак этмәге йүрегини дүвди.

Шол вагтда болса, гөйә диерсиң, онуң пикири билен пикирдеш ялы ослагсыз ерден Ашыр пейда болды. Артык оны гөренине шатланып, еринден нәхили галаныны билмеди, бирденкә-де болса онуң йүзүне ынжы аламаты яйлып гитди.

Ики дост адат боюнча гөрүшсе-де, саламлашса-да, оларың йүзлериндәки ынжы чызгымларыны кеседен гарайнлар хем сайгарып билйәрди. Хатда хич затдан хабарсыз Нуржахан хем оны селҗерди. Ол өз йнындан «Булара нәме болдука? Бударың арасындан нәхили арвах-жын гечдикә?» дийип ойланды. Шекер оларың хемишеки

Артык билен Ашырдыгыны танамады. Олар онуң гөзүне ят адамлар ялы болуп гөрүндилер. Айна шол нәсазлыгың себәбини нәче ызарласа-да, ол нәче дүшби болса-да, Артык билен Ашырың арасындакы ягдайдан хич бир зат дүшүнмеди. Артык оңа хер бир зат барада хабар берен хем болса, Ашыр билен арасындакы болан ваканы дуйдурманды; Айнаның йүрегини буламак ислемәнди.

Артык Ашырың саглыгына, ховпдан сыпанына, айратын хем өз үстүне геленине гуванды. Эмма йигитлик намысыны голдан бермезлик үчинми я озалкы ынжысының авусыны хениз йүрегинден чыкарып билмәни үчинми, я-да өз айыбыны өңи билен боюн алмак ислемейән дикбоюнлугы үчинми — хер халда, шатлыгыны йүзүне чыкарып билмән, чага ялы, өйкели ялы башыны ашак салып отурды.

Ашыр Артыгы атаны үчин, өзүни гүнәкәр санярды: Артык хәзир өзүниң гөмелтей ялңышы үчин душман тайында дурса-да, онуң йүрегиниң саплыгыны, Совет хәкимиетиниң душманы дәлдигини, онуң ене гайдып гелжегини билйәрди. Ол, Артыгың шол от ичинден саг-аман сыпанына бегенсе-де, Артыга бакан атан окы онуң йүзүне шатлык рухуны гетирмейәрди. Ол өзүни йөне бир мүйнли дәл-де, гандар ялы сызярды. Ашыр өлүм халында яралы ятанда, Алёша Тыченко билен биле оны Чернышовыңка гөтерип гетирен Артыкды ахыры! Эгер Артык, Ашырың хем Совет хәкимиетиниң душманы болса, шоны эдермиди? Шонуң үчин Ашыр Артыгың шол адамкәрчилигини, оңа болан миннетдарлыгыны хич унудып билмейәрди.

Артык Ашырың нәме үчин геленини, беладан нәхили сыпаныны, кейпи-ахвалыны сорамады. Оларың арасындакы сейрек совал-җогаплар бири-бирини тутмады. Ашыр иң соңунда, чай башында Артыкдан узур өтүнди.

— Артык... мени багышла. Мен Чернышовың өйүнде сени нәхак ынҗытдым.

Шол ики сөзлеми айтмак Ашыра нәхили агыр гелди. Онуң эндамы гызып, йүзи гызарды-да, шагга дер гелди, достуң хатырасыны саклап, ялңышыңы боюн алмак—душман окуның өңүнде дурмакдан агыр дуюлды.

Артык Ашырың йүзүне серетди: онуң йүзүнде шол буланчаклыкдан, гадымкы садалыкдан башга, есерлик ёкун-

дысыны сайгармады. Онуң өз үстүне башыны ашак салып гелмегине-де йүреги авады.

— Ашыр, гүнәкәр еке сен дәл. Бизи бири-биримизден айран — бизиң башга-башга дүшүнҗелеримиз болды.

— Артык, дүшүн: сениң яныңа гелмек — Гуллуханың түрмесине гирмекден агыр гелди.

— Ханы онда, ал бәшиңи!

Көне достлар яңадандан гөрүшдилер. Оларың икисиниң хем йүзлерине чагалыкдакы гүнәсизликлери, оглан-лыкдакы шатлыклары гелип гонды. Олары икинҗи гезек гөрен Нурҗахан ене хич бир зат дүшүнмеди. Чай ичим салым мундан өң оларың икисиниң хем йүзүнден гар ягярды, инди болса оларың икисиниң хем йүзлеринден нур ягяр.

Ашыр Чернышов билен Гуллуханың арасында болан вакалары, Гуллуханы Ашгабада доклада, суда чагыранларыны, онуң инди гызылгвардия гайдып гелмеҗегини гүррүң берди-де, икирҗиңлемек билен артдырды:

— Артык, мен сениң яныңа диңе өз йүрегимиң буйругына гөрә гелмедим. Мени сениң яныңа Иван Тимофеевич иберди. Ол саңа гарашяр, гелҗекде өз ялңышыңы дүзетҗегиңе ынаняр.

Ашырың хабары Артыгы шатландырды. Гуллуханың гелмән галаныны я онуң элинден ыгтыяр гиденини анык эшитсе, ол, Иваның янына аягы билен дәл, башы билен йөрәп барҗагыны мәлим этди. Эмма Гуллуханың гелмән галҗагына мүңкүрлик эдйәнини хем дуйдурды.

Ашырың шәхере гайданына бир гүн гечмәнкә болса, Гуллухан ызына бир топар атлы тиркәп, ил ичине чыкды, ассырынлык билен Артыкларың өйүне дөкүлди, эмма ол гүн Артык өйде ёкды. Ол иң соңунда Баллы ханыңкыда дүшүп, Атайры гелниң янында чишди.

— Баллы хан, сен өрән аркайын бол. Мен сениң атаң ганыны өтерәк аларын. Халназар еке сениң атаң дәл, мениң хем атамдыр. Мен Артыгың хер агзасыны бир шахадан асдырын. Онуң багты гетирди — бу сапар мениң элиме дүшмеди. Эмма онуң гутулҗак ери ёкдур. Сен бираз сабыр эт: Ашырың хем бойнуна йүп салып, ата сүйредерин. Халназар байың аркасының зордугыны, дәнесиниң кераматлыдыгыны олар шонда билерлер. Шонда Халназар бай хем диерлер. Онуң өмүрлик рухы саңа гечер. Сен шондан соң Халназар байың орнуны тутарсың.

Мениң башымың сагАыгында, саңа бармагыны узадан тапылмаз!..

Өйлерини гелип агтармагының үстүне, Гуллуханың шол батарракылары-да гүнүбирин Артыга етди. Артык оңа чыдап билмеди: ятды, турды, оя чүмди. Артыгың шол ягдайы Айнаны хем ынжалыкдан айырды.

— Артык жан, бу гүнлер саңа ене нәме боля?

— Хич зат, Айнам.

— Ёк. Сен бу гүнлер өңки Артык дәл. Сениң йүзүң үйтгәпдир.

— Айнам, мениң йүрегими йүзүмде гөрер ялы, мен айна дәл ахыры!

— Сениң шәхдиңи сайгармак үчин маңа айна-да хаҗат ёк, әйнеге-де.

— Айнам, Гуллуханың сениң чувалларыңа ченли агтаранына хениз ики гүн геченок. Ол шол хайынлыгыны гайталап билмез хасап эдйәмиң?.. Шонуң үчин хем, Айнам, Артыгың йүрегини сен, белки, йүзүнде гөрйәнсиң.

Артыгың ягдайы Айнада хас хем агырракды: Гуллуханың гелип, өйлерини дөкүп гидели бәри, онуң укусы тутмаярды, ол минутсайын Артыгы ховп астында дуййарды. Шейле-де болса, өзүниң агыр аладасыны Артыга мәлим эдип, онуң алҗыраңңылыгыны артдырасы гелмейәрди. Хәзир болса икисиниң хем ички сыры—агыр ягдайлары йүзе чыкды. Айнаң: «Артык жан, Гуллухан инди бу ерик аяк секмез. Илде айдан-диен хем кәндир. Сен хич бирине гулак габартма-да, аркайын гезибер» диймәге дили бармады.

Артык өз янындан: «Ахмаллык билен соңуна галандан я гөрене гүррүң болуп, намыс астына дүшенден — өңүртмек ягшы» диен карара гелди. Шол вагтда болса бирнәче жигидини ызына тиркәп, Гызылхан гелди. Ол атдан агман хабарыны мәлим этди.

— Артык, Эзиз хан саңа салам иберди. Ол бирнәче вагтлап саңа гарашса-да, сен бармадың. Шонуң үчин сениң үстүңе мени йөрите иберди. Бол, шайыңы тут, гиделил

Артык, Гызылхана деррев жогап бермән, ойланмак үчин өзүне май агтарды.

— Гызылхан, сениң гелен ериң чөлде чопан гошумы я обамы?

— Мени Эзиз хан чопаның үстүне ибермеди ахыры!

— Сен мени бир адам хасап эдйәмиң я ер уруп, ерде галан дийип дүшүнйәмиң?

— Я валла, Артык, бежердиң-ов! Адам хасап этмесем, сениң үстүңе гелермидим?

— Я сениң үчин шу ерде бир атым чай тапылмаз өйтдүңми?

— Ишим-ә гөрдүң-айт!—Ол төверегине гөз гездирип, жигитлерине бакан гыгырды: — Дүшүң-айт!

Гызылхан Дашховза гидип гелишлериндеи, Эзизиң нәхили иш алып баршындан гүррүң берди.

Гызылхан эдил вагтында гелипди. Артык пыяда-да болса, еке-де болса, аяк үстүне галмага тайынланыпды. Гуллухандан етен ынжы инди оны өйүнде аркайын ятыржак дәлди. Шонуң үчин ол, Гызылханың жигитлеринаң бири билен сыртлашды-да, Гызылхана:

— Халназар байыңка бакан сүр! — дийди.

Ол Мелегушы назарында тутупды.

Шейле-де болса, оба баранларында, оларың үстүне абаныл, әжизлән вагтларында, Мелегушы өзи гаңрып алмагы өзүне услып билмеди. Ол, Ашырың энеси билен саламлашмага галып, Мелегушы алып гелмеклерине гарашды.

Гүн яңы эңегини ере берипди. Хениз үмүш-тамыш аражашманды. Гүнбатардан галан булут гөгүң йүзүни гаплап барярды. Язың шемалы яңы өрен гөк отларың, ёвшанларың ысы билен өсйәрди. Баллы хан ичерде Атайры гелниң игенжини, гаргынжыны чекип отырды. Ослагсыз гелен ат тойнагының гүпүрдиси онуң бейнисини сарсдырды. Ол, йүреги ярылан ялы, хасанаклап, дашарык чыкды. Эййәм бир топар жигит хатарың өңүне айланыпдыр. Мелегуш атлылара хайбат атып, хайкырмак билен асмана товусяр. Мес атлар аякларыны пешейәрлер. Шол атлыларың үсташыры гаймалашян, жүррүлдешйән серчелер гараңкы дүнйәниниң хабар берйәрдилер.

Халназарың машгаласы үчин болса, шол гөрнүшиң өзи — шол тойнак түпүрдиси — гараңкыдан, гайдан-да айылганжрак хабарды.

Баллы Эзизиң йыгынчак тутяныны эшидипди. Ол Мелегушы сатмаң я-да Гуллухана бакан гачырмаң күйүне дүшүнди. Эмма ол соңуна галды. Ол ысытма тутан ялы сандыраң, атлыларың янына барды, горкулы сес билен мүрехет этди:

— Хә, батырлар, гелевериң-де, дүшевериң!

Гызылхан атыны илеррәк дебсәп жогап гайтарды.

— Саг бол, бай. Бизиң дүшүп отурмага вагтымыз ёк.

Баллы хан өзүниңкә меңзеш атлары гөренден соң, Мелегушдан тамасыны үзди. Эйсем-де болса, пейда эдер умыды билен ялынжалык этди.

— Шу атлар аягыңызың ашагындака, етип билмежек ериңиз бармы? Дүшүң, ынхаToклы сойдурайын. Нахарланып гидиң.

— Саг бол, бай. Эден хорматыңа таңры ялкасын!

— Гичләпсиңиз, белки, ятып гидерсиңиз?

— Ёк. Бизиң ене етжек еримиз бар. Хава, сизлик хем биразажык хабарымыз бар.

— Ай, гараз, дүшмежегиңиз чыныңыз болса, айдып дуруң.

— Бизи Эзиз хан иберди. Биз байлардан вагтлайын ат дилейәс. Эзиз хан: «Бизиң ишимизде Халназар байың өзи болмаса-да, аты бери гошулсын. Онуң арыны биз душманлардан өтерәк аларыс» диййди.

Баллы айтжак сөзүни бүтинлейин унутды.

— Ат... ат...

Гызылхан аякларыны илеррәк узадып, атың үстүнде гайшарып отурды.

— Баллы хан, мен сениң нәмә икиржиңленйәниңи билйән. Ол еке сенде дәл, шу атларың эелериниң хеммелеринде-де болды. Тохум атлары ока бермәге бизиң хем гөзүмиз гыймаз. Бизиңки хәзир, ненең-ничик болянча, душмана хайбатдыр. Атлары ене доландырып эелерине берерис. Айратын хем биз Халназар байың атыны саклап билмерис.

Баллы хениз сесини чыкарманка, Атайры гелин етишип, яшмагыны аркан серпди.

— Сизиң үчин ат бакыланок. Өрән дашда гезиң!

— Бейле дәл, гелин. Биз сизиң горагчыңыз. Атлар сизиң абрайыңызы сакламак үчин герек.

— Мени гурт иеси ёк. Маңа горагчам герек дәл, сизден гелжек абраям герек дәл, атам бержек дәл!

— Өзүң-ә бир оңат гелин велин, гысганчлыгың-а говы дәл экени.

— Оны сайгармак сизе галмандыр.

— Биз аты Баллы хандан дилейәсми я сенден?

— Баллың атам болмаз, итем. Дилеге-де зат ёк; дүшүнүклими?

— Бехли хабар оңат зат. Онуң ялы болса, дилемэн аларыс.

— Атың янына барсаңызам — алдыгыңыз болсун!

Атың эер-эсбабыны алып чыкмак үчин Гызылхан җигитлерден бирине буйрук берди. Җигит атдан дүшүп, хениз онуң янына етмэнкэ, Атайры гелин гапысыны дашындан гулплады. Икинҗи җигит аты яланачламага дуранда, Атайры гелин гынаҗыны галгадып, оңа бакан топулды: бара-бармана җигидиң эгнинден япышып силтерледи. Шол вагтда гапа баран җигит онуң гулпундан еке ок урды. Түпеңиң гүңлеч сеси Атайры гелниң усташыры обаның ичине яйрап гитди. Озалдан хем геңиргэп середйэн адамларың гөзлери Халназарың хатарына дирелди. Атайры гелин гынаҗыны галгадып, гапа бакан окдурылды. Ол, йүзүниң угруна ерде ятан пили гарбап алып, ичерден эер-эсбабы алып чыкан җигидиң депесинден эңтерди. Пилиң дүэи гапың ёкаркы ишигине дегип, сапы өзүне гылтыз каклышан җигиди энтетди: эер-эсбап онуң элинден зыңлып гитди. Җигит өзүни дүрсемэнкэ, Атайры гелин эер-эсбабы гуҗаклады.

Җигит оңа хайбат атды:

— Атарын!

Атайры гелин оңа бакан додагыны чөврди.

— Эр болсаң, ат, доңуз!

Гызылхан ат үстүнден гыгырды.

— Гайгырма, ат!

Бэшатарың окы Атайры гелниң депесинден вазлап гечди.

Бейлеки аяллар алагопгун өйлерине бакан гачанларында, Атайры гелин агзына геленини гаргап, эери газап билен җигидиң депесинден эңтерди; онуң үзеңңиси өзүниң хем чекгесинден илип, биле алып гитди.

Шол картина узакдан эсеван эдйэн Гандым гүлүп йыкылды.

Дашарык чыкып билмен, бусуп отуран хоҗамың түпең сеси бутларыны саңңылдатды.

Атайры гелин хасанаклап галып, җигиде яңадандан пенҗе урмакчы болды. Җаны янан җигит оны элиниң терси билен пызып гойберди. Ондан соң ол эер-эсбабы алып гайтды. Атайры гелин тована булашып галандан соң, агзына гелен гаргыныч билен Мелегуша бакан окдурылды. Баллы ара дүшҗек боланда, онуң гурсагындан итеклэп, диң-аркан серрелтди.

— Хей, сынатың гурсун, харамзада! Ене утанман, эрдирин дийжексиң!

Садап оңа ялбармакчы боланда, Атайры оңа-да азгырды.

— Ягшам бир огул догрупсың? Ондан итиң бирини догран болсаң, жуда болмаса, гарбарды.

Атайры Мелегуша япышжак боланда, онуң ики элини гыңажы билен даңдылар. Онянча, ат зерленди, кечеси сыртына бөкдерилди. Атайры эллериниң даңылгылыгына гараман, дызап, атың ашагына урмакчы болды.

Шоны гөрен Гызылхан буйрук берди.

— Шунуң ялы батыр бизе-де герекдир. Даңың атың сыртына!

Атайры гелин нәче хорланса-да, эллери аркасында даңылса-да, дили дек дурмады.

— Шонуң ялы көплүге өз уяңы экит. Абрайың артар!

Гызылхан оңа гахарланжагыны, гүлжегини билмеди:

— Элхепис, заңдыямаң экен-ов!

— Нәме, уяңы бири билен тапышдыранымы гөрдүңми?

Атайрыны горкузмак үчин, оны Мелегушуң сыртына даңмакчы болдулар. Эмма Атайры гелинден Мелегуш хем гачды, оны өз янына элтмән, бүкүрди урды.

Мелегушы идип угранларында, Атайры гелин өйүнден өлүси угран ялы меңңүрип аглады.

Бабахан арчын Эзизден, Артыкдан нәче гачгалакласа-да, гүнүниң көпүсини Агсак мүрзәң гуйругында гечирсе-де, гүнүң бир гүнүнде, бир сөй билен өйүнде галды. Ол ынжалыкдан айрылды. Онуң бир гөзи ука гитсе, бейлекиси оя галды. Гиже узады: хер минут гүне, хер сагат йыла айланды. Итлериң үйрмеги онуң бейнисини чайкады: вах, аллам, ити нәме үчин яратдың дийип игенди.

Шол ойлы-укың арасында, бирденкә онуң гулагына ат тойнагының гүпүрдиси эшидилди. Гапыдакы ит жабжынып үйрмәге башлады. Ат тойнагының гүпүрдиси ёл угрунда дәл-де, Бабахан арчының бейнисинде токмакланды. Ол ятан еринден сандырап башлады. Туржак боланда, онуң эли-аягы гурп бермеди, энтеди, йыкылды. Ол соңкы гүнлерде Эзизиң гижәни бош гечирмейәнини билйәрди: Гурбаны, Гарагөкжәни өлдүрдип ташладыпды, малларының

хем таладыпды. Өзүниң гаршысына гиден адамлара, гайтавул берере чемели адамлара онуң дандавы ёкды. Бабахан арчын алжыраңңылык арасында өзүни саман дөлә атып, харпы-хурпуларың астына гизленмек күйүне дүшди. Эмма онуң гошулан аяклары бейнисиниң буйругына эмел этмеди.

Атлылар өйүң дашыны габап алдылар.

Бабахан арчын гыссагарада хелейиниң көмеги билен онуң көйнегини гейди, башына гыңач оранды. Шол вагтда болса гапы депилди. Ичинден мәкәм гулпланан гапы ачылмады Арчының аялының:

— Кимсиң? — дийип гыгырмагына-да гараман, икинжи гезек бат билен депиленде, габсаның зынжыра зулпи жыңңырдап, зыңлып гитди, ики ян ганаты тәриме зарп билен дегип, өйи сарсдырды.

Бирнәче жигит ичерик күрсәп урды. Олардан бири:

— Ханы, Бабахан арчын? — дийип сорады.

Набат өзүни рахат сакламага чалшып жогап берди.

— Онуң-а дүйнки шәхере гидишидир.

— Галат айдярсың, еңңе! Бабахан арчын шу гүн икиндинлер хем барды, гүн яшанда-да барды, хатда ятыланда-да барды Шу ики арада оны эййәм ер ювудаян дәлдир.

— Жаным, жигим, ынанмасаң — мен нәдейин? Онда ынха өй, өзүң гөзле-де тапай.

— Мен гөзләп тапсам — говы болмаз.

— Мениң, ханым, сизе эдип билжек көмегим ёк.

Жигитлер чуваллары ярар гошларыны дөкмек билен биле, Бабахан арчыны агтардылар. Чуваллардан нәче [illegible]й-сеп чыкса-да, Бабахан арчын чыкмады. Жигитлербаш[illegible] өз янындан: «Бә, оңа нәме болдука? Я бизиң гелже[illegible]ри эшидип, гижәң бир вагты шәхере өтәйтдимикә? Я-да [illegible] гоңшы-голамлардамыка?» дийип ойланды. Ичерини, [illegible]шарыны, тә саман күмә ченли барладылар — хич ерде [illegible] Бабахан арчын чыкмады.

[illegible]тлербашының гөзүне бирденкә ики тирсегини яссыга [illegible], йүзүни эллериниң аясына гоюп, чүмре бүрениң о[illegible] аяла гөзи дүшди Ол шол өйде Набатдан башга [illegible]ны билйәрди. Шонуң үчин оңа совал берди.

— [illegible] ким?

На[illegible]рав икиржиңлежек ялы этди-де, совалга тапд[illegible]

— [illegible] биз[illegible]иң гудамыз-ла. Гөрме-герше гелипди.

— Хава-ла, ханым, хо Гарайөрмелердендир-дә.

— Гудаңызың ады нәме?

— Ады... Дурсун.

Җигит чоммалып отуран аялдан сорады.

— Шейлеми, Дурсун?

Яшмагың ашагындан сандырап чыкан ясама аял сеси — онуң өзүниң кимдигини деррев мәлим этди:

— Хава, жа-ным.

Җигит онуң яшмагыны барламак исләнде, Набат ара дүшүп хаялчыратмак исследи.

— Аю, җиги җан, утанавери! Хий, аяла әл урланы, аяла мүңкүрлик эдилени гөрлүп-эшидилен затмыдыр?

Җигит бир эли билен Набады итекләп, бейлеки эли билен «Дурсуның» яшмагыны барланда, Бабахан арчының сакгалына эли илди. Ол шол сакгалы сыпдырман, өлүгси чыра бакан чекди.

— Дурсунмы шу? Бә, бу нәхили дуруп билеркә?

Җигитлер дегишдилер, гүлүшдилер.

— Хич ненең дәл-айт! Гелишмән дуранок.

— Хава, сакгаллыҗа гелин-дә.

— Бә, бу хунса болаймасын?

— А хав, хәзир болуң, адаммыка бери? Сакгаллы аял гөрен дәлдирис. Арвах-җын болаймасын?

— Ханы, гыңаҗыны айрып гөрели, келлеси нәхиликә?

Бабахан арчының сырылан келлеси чыра ягтысына ялпылдан гөрүнди.

— Бә валла, сачсызам аял болҗак экен-ов!

Җигитбашы Набада хабар гатды.

— Еңңе, сениң гудаңы биз өз өйүне говшурайсак нәдеркә? «Дурсун» сениң өйүңде узак дурса, белки, бейлеки аялларың хем сачы сакгала өврүлер? Маслахат билсең, «Дурсун» инди сениң өйүңде дурмаса нәдеркә?

Набат оңа җогап ериие ики эли билен йүзүни тутуп, хоркулдап аглады.

Бабахан арчының аякларының диен этмиши ялы, дили хем тутулды. Ол, җигиде ялбармакчы, пара-җире хөдүрлемекчиди. Онуң ваззык-вуззук сесинден хич ким хич бир зат дүшүнмиши ялы, хич ким оңа гулак хем асмады. Белки, онуң гөзлери хич кими танан хем дәлдир, сайгаран хем дәлдир.

Бабахан арчыны сөзледип болмышы ялы, аяк үстүнде дурзуп хем болмады. Оны сүйрәп чыкармасаң, гөтерип әкитмесең, онуң өзүниң бүтин гымылдысы кесилди. Шо-

нуң үчин җигитлерден бири кич хайсына маслахат хем салман, онуң гурсагына бир ок гойберди. Җигитбашы:

— Саклан! — дийип гыгырса-да етишмеди.

Оны атан җигит хүңүрдеди.

— Мөҗек маслыгыны сүйресең, бир гоюн берйәрлер. Мунуң дерисиниң бир пула геччек гүманы ёк ахыры!

— Артык бизе дири гетириң дийип табшырыпды.

— Биз оңа маслык порсан экен дийип айдаярыс.

Набат «Дурсуның» үстүне өзүни гойберенде, атлылар өңки гелишлери ялы, ене дабырдашып гитдилер.

Йигрими единҗи бап

Совет хәкимиетиниң душманлары бүтин Түркүстанда гүйҗәп башлапды. «Кокант автономиясы» дагандан соң, Ферганада басмачылык херекети дөрәпди. Җүнейт хан еке Хыва дәл, Петро-Александровскә-де ховсала берйәрди. Бухара эмири Совет хөкүмети билен «ярашык» этсе-де, пурсат араярды. Эйранда дуран иңлис миссиясы өз херекетини гүнсайын җанландырярды: шол контрреволюцион гүйчлериң хеммеси билен эриш-аргач арагатнашык баглаярды — хеммесине бир ерден ток берйәрди.

Закаспиде шоларың хеммесинден хем Эзиз айылганч болуп гөрүнйәрди. Ол Закаспиниң эдил йүрегинде: демир ёлуң боюнда отырды. Ол эгер иңлис миссиясы билен арасыны савлайса, җуда болмаса, вагтлайынча бухара эмири билен бирикәйсе-де, демир ёлы ислән вагты, ислән еринден кесип билҗекди. Ел кесилсе, Орта Азияда бүтин организмиң ичегеси ёлнана дөнҗекди. Шонуң үчин Түркүстан хөкүмети биринҗи гезекде Эзизи ёк этмек карарына гелди. Шол әхмиетли меселәни областа-да ынанман, йөрите отряд билен Түркүстан республикасының харбы комиссары — Осиповы иберди.

Өз отряды, гураны билен Теҗен шәхерине гелип етен комиссар йүзүниң угруна Эзизиң үстүне гошун чекмән, онуң ахмаллыгына гарап үстүне дөкүлмән, нәме үчиндир гыссанмады, ара салым салды, нәме үчиндир Эзизиң өзи билен душушмак, сөзлешмек иследи. Нәме үчиндир ол, Теҗен Советине, онуң башлыгы Черпышова-да үнс бермән, өз салон вагонында диңе Гуллухан билен айратын маслахат гечирди.

Чернышов Түркүстан харбы комиссарындан шейле ягдая гарашманды. Шол әхмиетли меселәни Совет йыгнагына гоймагы ол комиссара теклип этди. Эмма Осипов оңа йыгнак гечирмәге гелмәнини мәлим эдип, диңе Чернышовың өзи икичәк сөзлешип билҗегини дуйдурды.

Иван Тимофеевич, харбы комиссарың салон вагонына гиренде, гиҗе сагат он бире голайды. Осипов оны ачык йүз билен, гадырлы кабул этди. Йүзи нагышлы, күмүш портцигарыны шыркылды билен ачып, папирос хөдүрледи. Голундан тутуп, диванда отуртды. Гүррүңе башламанкалар, гызгын иймит гетиртди. Ики рюмкаң бирини Чернышова бакан сүйшүренде, ол ичмекден боюн толгады. Хениз чүйшәни еринде гоймадык Осипов оңа геңиргәп серетди: «Бу менден, белки, чекинйәндир» дийип ойлады-да, гөзлерини гүлдүрди.

— Ёлдаш Чернышов, мениң гуллук везипәме гарама. Мен хем өзүңиз ялы бир машгаладан эмеле гелен адам.

Иван Тимофеевич онуң нәме дуйдурмак ислейәнике дүшүнди.

— Ёк, ёлдаш комиссар, онуң үчин дәл. Маңа яранок.

— Нәме, доктор гадаган этдими?

— Доктор хем маслахат беренок, өзүм хем дуйян.

— Диңе сизиң хорматыңыз үчин, болмаса, мен хем ичип йөрен адам дәл.

Чернышов онуң билен бир рюмканы чакнышдырмага межбур болды.

Олар нахар башында Түркүстаның хәзирки агыр ягдайындан бираз гүррүң этдилер. Осипов Чернышовы хер бир меселеде, хер бабатдан эсеван сынап гөрди: гүррүң иңлис миссиясының Түркүстандакы алып барян гизлин пыссы-пыжурлыкларына геленде, Иван Тимофеевич адатдан дашары гызаны үчин, онуң хакыкы большевикдигини аңлады.

Шол харамзадалыклара ганы гызан Чернышов бирденкә Осиповың үстүнден дүшенини, өз йүрегиндәкини ынжылы сес билен дикарынлап айданыны хем дуйман галды.

— Шонуң үчин хем, ёлдаш комиссар, сизиң херекетиңиз мени геň галдыряр.

Осипов онуң газалаң билен жошуп чыкан сөзүне дарыкмады: «Ай, ишчи ганыдыр — бир гызар, бир совар» дийип ойланды, диңе онуң пикирини айдыңлатмак үчин ыауке совал берди.

— Ёлдаш Черньшов, мениң гелелим хениз сутка етенок...

Иван Тимофеевич онуң сөзүни кесди.

— Эмма Эзизе, бүтин ил ичине етди.

— Эйсем, мениң хайсы херекетим сизи гең галдыряр?

— Ёлдаш комиссар, икимизиң арамызда дипломатлыга хаҗат ёк. Иңляс торуның Эзизиң хем бойнундадыгыны сиз, белки, менден ягшы билйәнсиңиз. Закаспиде бир үйтгешиклик турайса, Эзизиң айылганч ховпдугы сизе хас аяндыр. Шонуң үчин хем аматлы вагты голдан бермән, Эзиз ховпуны йүзүңизиң угруна ёк этмегиңиз герекди: оны ахмалка басмалыдыңыз, оңа сизиң гүйҗүңиз хем етерликди. Сизиң йөрите иберилишиңиз, гелшиңиз хем шонуң үчинлиги маңа аян ахыры!

Осипов өз гозгалаңыны ятырмак ниети билен, чаласын гуйды-да, икинҗи рюмканы гөндерди, гәвүш арасында:

— Эйсем, сизе гараңкы ери нәмеде? — дийип сорады.

— Сиз, геле-гелмәне кесгин чәрә гечмән, Советиң пикирини аңламак ислемән, гөр кимлериң үсти билендир, Эзиз билен дипломатларча арагатнашыга йүз урярсыңыз. Мениң аңлышыма гөрә, шол «дипломатлык» — оңа май бермекден, оны улалтмакдан, оңа гурп бермекден башга бир зат дәл.

Папиросының түссесини совран Осипов киная билен йылгырды.

— Ёлдаш Черньшов, сиз, белки, оңат дипломатсыңыз. Эмма багышлаң, харбы ягдайдан сизиң ончаклы маглуматыңыз ёк. Бүтин ягдайы өңүнден аныкланмадык хүҗүм—шовлы гечмез.

Черньшов күти портфелини гыссанмач ачып, ондан схема чыкарды-да, Осиповың өңүнде язды. Шол схемада Агалаң аланы, онуң бүтин төвереги, оңа барян ёллар анык гөрүнйәрди.

— Элбетде, харбы комиссар мен дәл, сиз. Сизиң харбы билимиңизе, тежрибәңизе-де шүбхәм ёк. Йөне вели, бу ерде өвренер ялы, ялңышлык гойберер ялы уллакан тактика ёк. Онуң тактикасы: ахмаллыгына гарап, гапҗык гысан ялы гысмак! Шол пурсат голдан берилсе, оны эле салып болмаяр. Ол бир гүн онда, бир гүн мунда.

Харбы комиссар схема гөзүниң гытагыны чала айлап, ики бармагы билен ызына бакан итекледи.

— Менде, муңа гараңда, хас анызрак карта-да бар. Иш онда дәл. Онуң нәче нөкери бар, нәче ярагы бар, ким билен арагатнашык эдйәр, хайсы ховадан дем аляр, халк оңа нәхили гараяр — ана, шолары аныкламак герек.

— Байлардан, севдагәрлерден, руханылардан башга, онуң ызына халк эеренок.

— Гуллуханың маглуматы башга хили.

— Гуллухан өз гуллук везипесине гөрә, сизиң хем бизиң адамымыз болса-да, онуң хайсы меслеге гуллук эдйәнини дүшүнмек аңсат дәл.

— Нәме-де болса, ёлдаш Чернышов, ерли халк ишини — халкың өз векилине ынанмакдан башга бизиң чәрәмиз ёк.

— Гуллухан ерли, эмма халк дәл!

Осипов нәразы бир гөрнүшде еринден галып, дивана бакан бошлаң ере ики әдим әтледи-де, чынлакай совал берди:

— Ёлдаш Чернышов, сиз иң соңунда, менден нәме ислейәрсиңиз?

Иван Тимофеевич хем онуң билен бойдаш болды. Эмма аркайын гепледи:

— Мен сизиң — өз бойнуңыза йүкленен өрән әхмиетли, чылшырымлы ишде ялңыш гойбермезлигиңизи ислейән.

— Нәме, оңа шүбхәңиз бармы?

— Мен сизиң хәзирки везипәңизиң жогапкәрлилигини ядыңыза салмак ислейән; Өзизи шу вагт әле салмасаңыз, соңра иш кыналар. Шонуң үчин хем дипломатлыга баш урман, харбыларча хүжүме гечмегиңизи — мен Теҗен Советиниң адындан талап эдйән!

Осиповың Чернышова чиңерилен гөзлериниң алармагындан башга, сеси-де сандырап чыкды.

— Менден талап?!.. Мен республиканың харбы комиссарлыгының дашындан, шу ишде — адатдан дашары, өз эркли бир комиссар! Менден хич кимиң хич бир зат талап этмәге хакы ёк. Мениң маслахатча мәтәчлигим ёк! Дүшүнүклими?.. Ким маңа гаршылык гөркезмек ислесе, онуң бир өзүни дәл, бүтин гурамасы билен вагона басмага ыгтыярым бар!..

Чернышов үчин инди айдара сөз галмады. Оңа диңе: харбы комиссарың хатасы барада Түркүстан Совнаркомына маглумат бермек хакы галды. Ол шол барада ойланып, йүзүни ашак салды.

Чернышовың кешбиниң дегшенини гөрен, шол дегишмегиң өзи хем суссы басылмакдан дәл-де, башга бир ниет билендигини аңлан Осипов шол секунтың өзүнде юмшады-да, ясама йылгырды, Иван Тимофеевичиң эгнине элини гойды.

— Ёлдаш Чернышов, мени багышлаң!.. Гуллук везиписи адамының гылыгына-да тәсир эдйәр. Меслекдеш ёлдаш үстүне гыгырмак — ёгсам, адамчылык хәсиети дәл ахыры!.. Әлбетде, бизиң хеммәмизиң бәхбидимиз бир. Биз — совет адамлары. Маслахатлы бичилен донуң гысга болмаяныны билйәрис. Йөне, мениң гөвнүме болмаса, онуң билен мылайым сөзлешигимиз — яраг херекетинден говы нетиже берҗек ялы. Екардан маңа табшырык-да шейлерәк. Шу вагт яраг уланмак, онда-да халк ичинде — өрән ховатырлы зат. Мен оңа алдав салмак, онуң билен достлашмак, оны бүтин отряды билен я өзүни, хәзир болмаса, бирнәче гүнден — Дашкенде әкитмек ниетим бар. Эгер шол ниетими ерине етирип билсем, онда меселе гансыз, говгасыз гутаряр.

— Әзиз аңа гаргадыр, ока бармаз.

— Җуда баша бармаса, маңлайымыз даша дегсе... ондакы эдилҗек иш белли зат!.. Мен гайталап ене хайыш эдйән, мениң гызгын ганлылыгымы гечириң!

Ол, Чернышовы гадыр билен гаршылашы ялы, гадыр билен хем угратды.

Осиповың адамсының хабарыны совук-сала алан Әзиз:

— Мени гөрмек ислейән адамың өзи гелә йсин! — дийип гайтарды.

Арада гатнаян векиллериң үсти билен, олар иң соңунда чөлде икичәк тапышмак карарына гелдилер.

Оларың тапышҗак гүни — язың гөрнүкли гүнлериниден бириди. Мәхнет гүн тәмиз ховада асудалык билен йүзйәрди. Гүнүң өлчегсиз дөкүлйән нуры гүр чөплериң дүйбүне ченли ягтылдярды. Ховада еңилҗек, якымлы өвүсгин барды. Ериң йүзи яшыл өвүсйәрди. Чылгым-чылгым узын йылгынлар ораяны-гызыл гүллер билен безенип отырды. Шол отларың, шол гүллериң тебигы ысы хованы долдурярды. Шол йылгынларың пүрлеринде аз өмүрли җызланлар хем леззет алярдылар. Асманда хем гөк отларың, йылгынларың араларында гаймалашян гушлар дүрли нова-саз билен җүрлешйәрдилер.

Әзиз өз ызына йүзе голай атлы тиркәп угרады. Ол өз

атлыларыны Векилиң сакасына ики чакрым ер галанда, белент райышда галдырып, душмана хайбат үчин яйбаңрак гезмеклерини, хер секунтда хэзир болуп дурмакларыны табшырды. Ол өз ынына Гызылхан билен диламаҗыны тиркэп, Векилиң сакасына белленен мөхлетинден өңрэк барды.

Шол багтда Осипов хем шэхерден сайланып уграды. Ики душман чөл ичинде тапышды.

Осипов күмүш портцигарыны чыкарып, Эзизе папирос хөдүрледи. Эзиз шол папирослара авы гатылмагындан хедер этҗек ялы икирҗиңлесе-де, бирденкэ гөмелтей бармаклары билен ашаграгындан бирини сайлап алды. Шол ягдайы аңлан Осипов гута серетмэн, бармагына илен папиросың бирини алып, Эзизиң шүбхесини гидермек үчин өңи билен өзүниңкини, ондан соң Эзизиңкини яндырды. Папирослардан чыкан мавы түсселер тэмиз ховада яйрап гитди. Олар ябың чыглы райышында отурып, гүррүңе башладылар. Гызылхан гайрарак дуруп, гапдалындакы сапанчасының чекеринден бармакларыны үйтгетмеди. Осиповың адъютанты хем оны өз назарындан салмады.

Хемайын шовх гүррүңден соң, Осипов Эзизе йүзленди:

— Эзиз хан, сени нэче айылганч суратландырсалар-да, сениң Совет хэкимиетине йүрекден душманлыгыңа мен ынанамок. Сениң терҗиме халың маңа мэлим ахыры. Сен патыша хөкүметине гаршы чыкып, догма юрдуңы терк этмэге меҗбур болан бир адам. Шонуң үчин сени гөрмэге, сениң билен сөзлешмэге мен Дашкентден йөрите гелдим. Ынха икимиз бир чөлүң ичинде отырыс: не менден саңа ховатыр бар, не-де сенден маңа. Гел, икимиз шу ерде йүрегимизиң посуны дөкүшели.

Осиповың мылайым сөзлери Эзизи гең галдырды. Ол бейле гиң гөврүмлиге, асуда гүррүңе гарашмаярды. Мундан өңки душушыклардакы ялы: «Сен Совет хөкүметине боюн болҗакмы, ёкмы? Сен өз пейвагтыңа ярагыңы табшырҗакмы, ёкмы? Сениң, асыл, ниетиң нэмеде?» дийилҗек совалара гарашярды. Шонуң ялы соваллар үчин хем өз янындан җогап беслэп гелипди. Шонуң үчин ол бир хили йөрелгесини унудан ялы болды-да ардынды, хаял-ягаллык билен Осиповың йүзүне серетди. Эзизиң ган чылгымлы гөзлери Осипова, бир тарапдан, айылганч гөрүнсе, икинҗи яндан, бир хили якымлы дуюлды. Ол шол гөзлерде бир кувват гөрди, бир хили өзүне бакан

мейил эдиҗилик сызды, шол гөрнүшни өз ниетине гарылҗак бир кебшир санады.

Адатланмадык папирос түссеси богазыны бираз гыраны үчин, Эзиз ардынып, ёгын сес билен оңҗаҗогап гайтаранда, өзүни халк тарапдары гөркезмәге чалышды.

— Елдаш Юсуп! Дәлиден — догры хабар. Ким мени, ынҗытса — ислесин, ол — патыша болсун, ислесин, Совет болсун — шол мениң душманым. Ким маңа мәхрибан гөз билен гараса — шол мениң достум.

Эзизиң сөз уршы Осипова ярады.

— Эзиз хан, мениң йүрегимиң дуйгусыны сен сөз билен хем тассыкладың. Мениң саңа ене бир совалым бар: Советден йүз өвүрмәге саңа нәме пәсгел берди... Хава, сөзүң агзыңда, келлең гвардиячыларың сениң үстүңе чозуп, йүрегиңи буланларыны мен билйәрин. Совет билен, гвардиячылар билен араңыздакы терслешиге нәме себәп болды?

— Юсуп! Сизиң совудиңизиң башында отуран йөнекей еңиёлугың бири болса-да, онуң эсасы гүйҗүне эелик эдйәнлер башга.

— Дүшүнйән. Сиз, белки, Гуллуханы назарда тутянсыңыз?

— Еке Гуллухан хем дәл, патыша төрелериниң хеммеси.

— Эгер Гуллуханы иш башындан айырсак...

Эзиз онуң сөзүни кесип, элиндәки гамчы билен эдигиниң гонҗуна какды.

— Иш онда дәл. Гуллуханың, белки, мен өзүм хем хөтдесинден гелерин. Мениң ислейәним, илиң эрки бир ере топланып, шәхерде бир ерде сандыга салынмасын. Ил өзүниң ата-бабадан бәри довам эдип гелйән дүзгүнини йөретсин. Ол өз такдырыны киме ынанса, шоңа табшырсын. Шол меселе билен рус солдатының иши болмасын.

Осипов чыгар йылгындан девүп алан чыбыгы билен ики аягының арасындакы чыглы ери дырмашдырды. Ондан гөтерилен агрылҗык ыс онуң бурнуна урды. Ол бир хили паллаҗак ялы этди, ойланды, Эзизе бакан йүзленди:

— Эзиз хан, сениң сөзүңден, мениң аңлышыма гөрә, Теҗен Совети совет кануны билен йөремән, бейик рус агалык сыясатыны тутупдыр, түркменлери ынҗыдыпдыр, шейлеми?

— Элбетде, шейле. Ёгсам бизиң өз арамыздакы — Агсак мүрзе билен арамыздакы давада рус солдатының нәме иши бар? Ики яндан гошун гүйҗи гелип етишмедик болса, Гуллуханмыдыр маңа эрҗешҗек?

Эзиз, совет солдатының халк солдатыдыгына дүшүнмек ислемән, өз үстүне солдат чозман, халк чозаныны башга яна өврүп, Осиповы өзүне бакан чекерин дийип дүшүнди. Осипов билен арасының голайламагы үчин, белки, шейле өврүмли сөзлере хаҗат-да ёкды. Осипов өзүни еңил гөркезмек ислемән, бираз пикирленип сөзлемек үчин ене папирос чыкарды. Эзиз онуң папиросындан бу сапар икирҗиңлемән алды.

Осипов папиросың түссесини соврандан соң, өзүниң ислегине гөрәми я Эзизиң тарына какып гөрмек үчинми, үйтгешик теклип этди.

— Эзиз хан, сиз нәхили гөрйәсиңиз: шәхере гелип, сиз өзүңиз Совете башлык болсаңыз...

Эзиз, Осиповың сөзүни ортасындан кесип, зөвве еринден галды-да, ярысы чекилмедик папиросыны дүйби отлы яндагың ичине бакан зыңып гойберди. Гызылхан сапанчасына япышды, адъютанта-да гозгалаң етишди. Дилмачлар хич бир сөз дүшүнмән, бири-бириниң йүзүне серетдилер. Эзизиң ызы билен аяк үстүне галан Осипов оңа хайран галыҗылык билен гарады.

— Эзиз хан, мен сизе нәме артыкмач сөз айтдым?

Эзиз комиссара бакан гамчысыны чоммалтды.

— Көр хасасыны бир алдыр — ики алдырмаз! Шәхере гелип, мен сизден озал нәме гөрдүм? Аркайын болуң, мен инди ол чочгара чолашман!

Осипов Эзизе яранҗаңлык этди.

— Дүшүнйән, Эзиз хан. Сүйтде агзы бишен — сувы үфләп ичер. Сиз бир гезек авуныпсыңыз, инди икирҗиңлемәге, элбетде, хакыңыз бар! Йөне вели, Эзиз хан, мен сенден бир зат хайыш эдйән: сен мени хәзир большевик хөкүметиниң адамсы хасап этмән, өз достуң хасабында гөр, җуда болмаса, йөнекей бир танышың хасабында кабул эт. Мен сизе ховатыр бермек, сизи алдамак үчин гелмән, халыс йүрекден сөзлешмек үчин гелдим. Сиз маңа, җуда болмаса, бир гезек ынаның!

Осипов өз дилмаҗыны ышарат билен галдырып, Эзизиң дилмаҗына гөз үмледи, ондан соң Эзизиң голтугындан тутуп, чөплүгиң арасындакы көне ёда билен ики-бака асса-асса гезим эдип башладылар. Пүрли йылгын-

ларың гызгылт гүллериниден оларың бурунларына якымлы ыс урды. Олардан гондалав етен чирлентгилер яндаклардакы хөвүртгелеринде үчлән-дөртлән юмуртгаларыны галдырып, зейренишмек билен учушдылар. Оларың гейимлерине чөплериң ширеси, эдиклерине отларың чыгы елмешди. Эмма гүррүңе гызан адамлар олары сызмадылар: Осипов мылайым гүррүңлер билен Эзизи өз тарапына чекмәге, гелҗекде өзи үчин өтгүр яраг эдинмәге чалышды. Эзиз, бир яндан, онуң сөзүне ынам этмесе, бейлеки тайдан, онуң якымлы вадаларына ымырганып башлады. Гүррүң Эзиз билен Совет арасыны барлышдырмакдан өте гечип, Эйрандакы дурян иңлис миссиясына барып етди. Эзиз сакга даяныпп, харбы комиссара ынамсыз гөз билен гарады, өзүни сынап гөрмек ислейәндир дийип дүшүнди. Шонуң үчин өз йүрегиниң кечҗесине җогап берди, Осиповың нәхили хеңден гопяныны билмек иследи.

— Юсупбег, олар бизиң дин душманымыздыр. Биз олар билен бир ёла гадам уруп билмерис.

Эзизиң соңкы сөзүни эшиденде, онуң мәхнет дор аты салпы гулакларыны үшердип, тойнагы билен өл гум пешеди. Ата гөзи дүшен Эзиз йылгырды.

— Мениң җигитлерим хасап дәл, хатда атым хем оны макул биленок.

Эзизиң дили нәме дийсе-де, гүррүң шол меселәниң үстүнден дүшенде, шәхди ачылып, җанланып башлапды. Эмма өз пикири билен мешгул Осипов оны сызманды. Ол, Эзизиң өз атыны гүррүңе гошмагына эхмиет бермән, өз пикирине довам этди.

— Эзиз хан, ери геленде, душмандан хем пейдаланмак герекдир.

— Оның догры. Йөне вели... сенден йүз гезек пейдаланман, бир гезек гуйрук тутдурармыка?

— Ол онуң билен иш салышян адама хем анык карара баглыдыр.

Эзизиң харбы комиссара хошаллык билен гарамагы — онуң теклибине гаршы дәлдигини мәлим этдигиди. Осипов хем оңа дүшүнди. Олар иңлис миссиясына билеликде хызмат этмек үчин, сөз билен хем, ичгин гараш билен хем вада беришдилер.

Иңлис миссиясының гөркезишине гарап, демир ёлуң дүшегини яссанып ятан Бухара эмирлиги Совет хәкимиетине адатдан дашары кән пәсгел берйәрди. Беевбар шол ерден говга тураянда, Эзизиң Бухара эмирине ке-

мегe барып билжеги барада Осипов онуң пикирини билмек иследи. Эзиз Бухара меселесинде жаныкды.

— Ол бизиң өз мусулманымыз. Олар билен бир ёла гадам уруп билерис. Эмма онда-да олара көрлерче зермерис. Мен онуң топрагына аяк бассам, Бухара эмири өз байлыгыны мениң билен дең-дермеян пайлашса — шонда мен өз жигидими онуң нөкерлерине гошуп билерин. Онда-да, яңкы айдышым ялы, сусагың сапыны бүтинлейин оңа табшырман!

Хатда өзүниңкини хем гайгырмажак айылганч бир тиниң өз тарапына гечмеги Осиповы гувандырды. Шол вагтда оларың еңсесинден «жак, жак» сес эшидилди: олардан йигрими-отуз әдимликде, ябың райышына чыкан, гуйругы бир гулач гырмызы хораз бакжаклап гөрүнди. Көп вагтдан бәри шол төверекде адам гарасыны гөрмәни үчин, ол хич кимден чекинмеди. Эзиз деррев наганыны чыкарды.

— Юсупбег, серет! — дийди-де атды.

Хораз райышдан тогаланып гайданда, Эзизиң ики чакрымлыкдакы дуран атлылары түпең сесини эшидип, олара бакан ат гойдулар. Ат тойнагының тозы асмана галды. Шол ягдайы гөрен Осиповың гөзлери улалды.

— Эзиз хан, мен сенден бейле намартлыга гарашмаярдым.

Эзиз ялңыш иш эденине, түпең атаныңа өкүнди-де, Гызылхана буйрук берди.

— Гызылхан, атлан деррев. Жигитлер ызына долансынлар!

Гызылхан атыны гамча басанда, онуң тойнакларындан чыкан гүпүрди узага яйраман, чөп-чаламың ичиңе сиңип гитди. Шол вагтда болса демир ёлдан бәрлигине бакан угран сотня хем ики тигирли еңил топ сайгарылды. Эзиз хениз сесини чыкарманка, Осипов өз адъютантына буйрук берди.

— Деррев атлан-да, сотняны ызына дола!

Адъютант шәхере бакан ат гойды.

Достларың гүррүңи бирсалым кесилди. Оларың гөвүнлерини буланчаклыга салан перде деррев йыртылды: ики янлыгына гиден атлылар икиси хем өз нөкерлерини ызларына бакан гайтардылар.

Достлар ене бири-бирине якымлы сөзе башладылар. Эмма гүррүңи узатман, гысга сөз билен вадалашдылар, бири-бирлерини унутмажакларына, бири-бирини голдажакларына, бири-бириниң намысына — яраг усти билен

касам ичдилер. Осипов өз билиндәки агач гаплы маузерини кемери билен чөзүп, Эзиз хана узатды.

— Эзиз хан, бу саңа менден достлук ядыгәрлиги!

Эзиз хан маузери гозгалаң билен аландан соң, оны нәме билен янышдырҗагыны билмән, бирсалым ойланды, шол вагтда доланып гелен Гызылхана гөзи дүшүп гыгырды.

— Гызылхан, аты бәрик гетир!

Еңсесини туңкердип, агыздырыгыны чейнейән жынс ал ат тойнаклары билен ер пешеди. Атың эндамындан чыкан буг Осиповың бурнуна урды. Эзиз онуң иришмесини Осиповың элине гоюп, берк гысды.

— Юсупбег, бу-да менден саңа ядыгәр!

Осипов Эзизиң элини ики эли билен гысды, шәхере барандан соң, Эзизиң адына Түркүстан харбы комиссариатының гуллукчысы дийип шахадатнама иберҗегине, Дашкенде барандан соң болса, меселәни башга хили гойҗагына вада берди.

Душманлар достлашып айрылышдылар.

Йигрими секизинҗи баш

Яз билен томсуң сепгидинде Теҗенде галла меселеси хас хем яманлашды. Ачлык газаплы хөкүмини сүрүп башлады. Черек шәхерде җан башына ярым гадакдан хем етмеди. Дүрли кеселлер көпелди. Өлүм гүнсайын артды. Антанта дөвлетлериниң эсасы везипеси хем шондан ыбаратды. Олар атаман Дутова көмек берип, басмачылар топарларыны гурап, яраглакдырып, Руссиядан хем Кавказдан Түркүстаның арасыны үзмек билен — Совет хөкүметини ачлык аждарының ялынлы деми билен богмага ымтылярдылар.

Теҗен шәхериниң, илатың агыр ягдайы Иван Чернышовы гиҗе ятмага, гүндиз рахатланмага гоймады. Шол агыр гүнлер өз лабырыны атмага башланда болса, аз-аздан көмек гелип башлады: Царицындан иберилен галладан бирнәче вагоны Дашкент үсти билен гелип етди. Каспиден пароход билен хем гелип башлады. Эмма онуң аграмыны Красноводск, Ашгабат тутуп алып галды, шейле-де болса, Теҗене хем ондан он бәш вагон, элли мүң путдан говрак галла гелип етди. Шол болса Теҗен Совети-

ниң, шәхериниң ягдайыны бираз еңлетди, чөрек нормасы артды.

Шонуң билен бир вагтда болса, арпа эййәм туммул болуп барярды.

Ачлык зерарлы шәхере дөкүлен дайхан кем-кемден ызына бакан доланды. Он секизинҗи йылың яз айының асманы дайхана гаращык эдип, йыгы-йыгыдан сиңңитли ягыш ягды: ир гөгерен селме, ысманак ачларың җанына етишди. Дайхан өз экинине эелик этди, җоя газды, гавун гәмикледи, күнҗи экди. Бугдай майса болуп галды. Арпа болса гылчыгыны яйрадып, алтын реңки билен саралып гөрүнди. Дайхан инди ондан туммуллик хем алды. Гүр бияраларың ичинде гоша юмрук ялы теркелер хем пейда болды.

Дайхан үчин гүндизине көлеге гүррүңини этмәге инди вагт галманды. Тебигатың гөзеллигинден, дурмушың җанланып башлаяныңдан леззет алан дайхан агшам бир гапа үйшүп, шовхунлы гүррүңе башлады. Томус гүнүниң гүндизки ыссысы совлуп, агшамың якымлы, пессайҗа шемал өсди. Асмана галан долушан ай ериң, гөгүң йүзүне сүйт чайды. Шол гөрнүкли гиҗеде, салкын ховада гызышан гүррүңиң бир яны Совете барып етди. Совет хөкүметине хер ким өз дүшүнҗесине гөрә баха берип башлады.

— Бә валла, Совет хөкүметем бир хили-айт! Инди йылы етип баря: бизден не салгыт аля, не-де азар берйә.

— Азар ниреде? Гайта, аҗың гарныны доюря!

— Эйсемем болса, мениң-ә ондан гөвнүм сув иченок.

— Нәме үчин?

— Гөрйән вели, эмелдарлар ене өңки адамлар. Гуллуханмы, Хоҗамырат воласмы, дилмачлармы...

Гапдалыны гашаныл, гышарып ятан Гандым лаңңа галды.

— А хав, җуда бейле дийме! Тәзе адамларам ёк дәл ахыры!

— Ханы, ким бар?

— Артыгың досты Иваны нәтҗек!

— Еке Иван нәме...

— Иван еке дәл. Тайлы диермиң, Ашыр диермиң, Мавы диермиң, Майса диермиң... ай гараз, башыңы агырдып нәдейин, хөкүмети эдара эдйән адамларың көпүси өз диен адамларымыз ахыры!

Насыны мейдана бакан пүркүп гойберен ёгын сесли бир адам гүррүңе гошулды.

— Бу адамлар, болса-да, болкөйнек ялы дәл хав!.. Булар янларына баран адамлара болкөйнек ялы гыкларыны пүркүп дураноклар, гайта, бир хили йитирип тапан ялы сөзлешйәрлер. Мен-ә догрусыны догры айтжак: хайсы хөкүмет герек дийсе — Совет хөкүмети дийәйжек!

Гоҗарак бириңден нәразы сес эшидилди:

— Гараз, хер зат дийсеңизем, озалкы ялы дүзгүнә-ә ёк.

— Сен нәмәң гүррүңини эдйәсиң? Өңки дүзгүн сениң өйүңде берин галдымы? Көне ёрганыңы сүйрәп, нирелерден чыкдың? Нәче таныш адамлары йитирдиң? Оларың шу ачлыкдан баш чыкарышларына, сен, гайта, берекелла дий!

— А ха-ав, маңа гулак гой: мен бир гезек оларың йыгнагында болдум. Олар өңки баярлар ялы, бар, нәме болса — шол болсун дийип, йүзүниң угруна хөкүм бермән, хер бир меселе барасында чекишйәрлер, эл галдырышярлар — кимиң тарапы көп болса, шонуң сөзи гечйә.

— Хава-айт, ене бир гең зат: хемишеки вагтда баярың аттутарына, гапы хызматкәрине ченли эл гөркезмесең, диваның гапысына гөзүң дүшҗек гүманы ёкды. Диванда отуранлар инди сени доганы ялы гаршылаярлар.

— Гуллуханам шейлеми?

— Еке Гуллухан хайсы боланда нәме. Гөвнүме болмаса, онуң хем аягының асты горп атян ялы, шу гүн я эрте о-да гүпүрдәр!..

Шол үйшмекде Ашыр хем барды. Ол ярагыны шәхерде ташлап, йөнекей дайхан сыпатында, гуллук юмшы үчин чыкып, өйлерине гелипди. Ашыр болуп дуран гүррүңлери бирсалым хезил эдип диңләнден соң, өзи хем гүррүңе гошулды.

— Совет хөкүметиниң, асыл, гурлушына сөз диер ялы дәлдир. Хөкүмет — халкың өзи болмалыдыр. Обада арчын сайлавындан башлап, тә ёкарсына ченли башлыкларам, членлерем сайлав билен болмалыдыр. Эмма оны энтек долы суратда иш йүзүне чыкарып боланок.

Гандым онуң аркасына какды.

— Хә, халамарсың сен Ашыры! Бу басырылгыдыр, басырылгы!.. Бу орус дилинем билйә. Бу ак патышанам агдарып гелен адам ахыры!

Башга бири Ашыра гайтавул берди.

— Сайлав диййлйэн зат шейле кынмы, нэме? Бир гүн уйшдуң — гутарды. Биз мирабы бир отурышда сайламаясмы, нэме?

Башга бири оңа гайтавул берди.

— Хава, бир отурышда мирап сайлап, нэче-де, гараз, гөнеййэс! Мираплар херпэ халкың зэхмети билен бокурдакларыны яглаярлар.

— Хэзир нэме, харамзада ёкдур ейдйэмиң? Шэхере элли муң пут галла гелипдир диййэлер, Гуллухан нэчесини мухурандыр өйдйэсиң?

— Гуллуханың кимлиги анык. Мен сизе бир зат айдайын, өңки вагт болса, шол галладан сизиң дишиңизе бирҗе дэнеси дегермиди?

— Нэсини айдясың!.. Или ачлык аждарындан азат эден Совет хэкимиети дэлми?

Ашыр ене сөзе гошулды.

— Тамы йыкмак — аңсат, эмма салмак — кын. Меселем, сиз өз экеранчылыгыңызы алып гөрүң. Оны эмеле гетирмек үчин нэче зэхмет гоюля, нэче вагт гечйэ, нэхили гүнлер гөрүлйэ, хемише шовуна-да болуп дурапок. Хөкүмет иши ондан хем кынрак, ондан хем чылшырымлырак. Совет хөкүмети көнэниң ерипде гуралан тэзе бир хөкүмет. Шонуң үчин оны мирап сайлавы ялы бирден гурап боланок. Халк өз хөкүметине нэче тиз душүнсе, шонча-да тиз ровачланҗак. Эмма дайхан оңа энтек оңлы-душүненок. Ине, шу отуранларымызың арамызда-да дүрли пикирлер бар. Совет хөкүметиниң иши мазалы ёла душйэнчэ, Агсак мүрзе ялы сыртыны габардянлар тапылар. Эмма ол адамлар вагтлайын болуп, Совет хөкүметиниң дүйби дүздүр. Ер-сув байыңкы болман, депесинден гум совурян дайханыңкы болмалыдыр...

Гандым онуң сөзүни кесди.

— Берекелла, Ашыр, берекелла! Ине сизе тэзе хабар!

— ...Завод-фабрик гиҗе-гүндиз гара гэзе булашып йөрен ишчи контроллыгына гечмелидир.

— Бэ, Алтын хоҗайын оңа разы болармыка?

— Алтын хоҗайын галдымы? Пагта заводы, ун харазы элинден алнандан соң, гаңңасыны аркасына алып, умма гачмадымы, нэме?

— Өз-э бир хили гең-айт, шэхер сөвдагэрлериниң хем жинлерине сув гитди.

Ашыр ене өз сөзүне май тапды.

— Дура-бара онуң хеммеси хем дүзелер. Оны тизле-

мек үчин болса, хер ким ерли-ерден, гүйҗүниң етдигинден Совет хөкүметине көмек бермеги герек. Хөкүмет — бизиң хөкүметимиздир. Онуң, миллетлериң аркасыны чалян бейик Ленин бизиң доганымыздыр.

Ене думлы-душдан гүррүң чыкды.

— Хава, ёгсамам, шол Ленин дийилйән өрән зор адаммыш-айт!

— Зор болмаса, патышаны агдарып, онуң еринде өзи отурып билермиди? Әлбетде, бейик адам!

— Мениң эшидишиме гөрә, онуң палчабик атлы гайдувсыз гошуны бармышын.

Ашыр онуң гепине йылгырып, ене бир агыз сөз айтды.

— Дурубер, сәхел соңрак сенем онуң гошунына өврүлерсиң!

— Шол Битирмурга гидипми?

— Ёк. Онуң гурамасы хәзир бизиң шәхеримизде-де бар. Соңрак, белки, оба-да гелер.

— Бә, Ашыр, онда сенем шонуң нөкери-ов!

— Бүтин йүрегим билен!

Гандым гүлди.

— Ашыр басырылгы дийип, мен айтмадыммы?

— Бай билен пукараны деңлеҗек дийилйәни догры болса, шол-а өзи түйс бизиң хөкүметимиз-айт!

— Догрулыгыны нәме гөзүң гөрмедими? Агзың гыллыгыны акдырып ятаңда, Мелебайлара меңзешлерден бир дәне алып билйәмидиң? Бизиң обамызы ачлыкдан алып галан ким?

— Ба-ай, валла, сенем өрән дашдан гөрйәсиң-ов! Бизе нәме Халназардан галла алып берен Ленинми?

— Әйсем, ким?

— Артык билен Ашыр саг болсун!

— Артык билен Ашыр өтен йыл ёкмуды? Халназар оларың харманларының дүйбүни супүрип, өзлерини ач галдырыпды. Дөвүр үйтгейәр, дөвүр! Ашырың айдышы ялы, шол, белки, хакыкатдан-да, дайхан дөври болаяды!..

Гиҗе ярыма голайлап, өйли-өйүне, аяллы-аялының янына дагандан соң, Ашыр еке галды. Ол бир йыл өмрүни пәлеликде гечирсе, инди ярым йылдан бәри дул гезип йөр, «Дүнйә дүзелйәнчә өйленмен» дийип, Артыга сөз хем берен болса, хәзирки екелик оны ойландырды. Артыгың он алтынҗы йылдакы халы хәзир онуң башына гелди. Ашыр ол вагтда Артыга көмекчи болан болса, хәзир инди онуң өзүне көмекчи герек болды.

Ашыр агшам ятанда, эртир туранда, дүрли гызлары гөз өңүне гетирип, олар хакында хыял йөредип башлады. Оба гызларының хеммесинден Шекер онуң гөзүне ыссы гөрнүп башлады. Эмма Шекер энтек яш: ол диңе он алтысында. Онуң үстүне-де, Ашыр дул ахыры. Шекер оны халажакмы? Нуржахан оңа гөвнежекми? Достлар арасында шейле ягдайың өзи, асыл, гелшикли затмы? Кесеки адамлар «Ашырың Артык билен достлугының себәби белли экени» диймезлерми?

Ашыр шол ойлардан соң өз ниетини бүтинлейин кечже дийип дүшүнди. Шейле бир ягдай онуң өз башына гелсе: дост болуп йөрен йигит өз уясыны сөйсе — шоңа нәхили гаражагыны хәзир ол айгыт эдип билмеди. Шол барада Артыгың намысының өзүниңкиден етерәкдигини ядына салды. Эйсем-де болса, Шекер Ашырың гөвнүне эелик эдип башлады. Ашыр оны ойлыгында гөз өңүне гетирсе, дүйшүнде-де оңа саташды. Чоларак ерде Шекери ядына салып, айдым хем айтды.

Ашыр, иң соңунда, хал-ягдайларыны сорап гайтмак үчин, Нуржаханлара барды. Ол бәрден баранда, Артыгың өйде ёклугынданмы я Шекериң өйделигинденми — бир хили богны ысмады. Эмма Нуржахан оны өз оглы ялы гаршылады. Айна Ашыр билен өз бирлери ялы гүррүң этди. Эмма Шекер ондан бираз чекинйән ялы, онуң гөрежине гөзи дүшенде, бираз утанян ялы, өйүң төрүнде башыны ашак салып, кешде иши билен мешгул болуп отырды. Ашырың гөзүне болмаса, Шекер инди öңки Шекер дәл-де, бойы етен улугыз ялы. Ол инди өрүмли сачларыны ики гөвсүниң үстүнден гойберип, төрде сүлмүрәп отыр. Ол, Ашырың гөзүне гүйдүшип, огурлык эдйән ялы чендан онуң йүзүне бакды, йыгы-йыгыдан сапагыны үзди, иңңесине сапжак боланда гүйменди. Онуң шол болушлары, шол гарашлары онуң энтек кемаллы етишмәнини Ашыра хабар берйәрди. Шейле-де болса, онуң гиң маңлайы, язылып ятан гашы, йылгырян додаклары, дуры яңагында яңыжа товарян гулпагы Ашырың гөвнүни үйтгетди. Ашыр Артыкларың өйүни өзүниңки ялы хасап этсе-де, хәзирки отурышыны мүйнли ялы сызды. Онуң эли сандырамаса-да, чайыны гайтаранда, дашына дөкди. Ашырың Шекере сөз хем гатасы гелди, эмма богны ысмады, өзүнде бир хили говшаклык сызды: «Ашыклык шейле кын иш огшыя. Белки, Шекериң менден хабарам ёкдур? Ягшы, ашыклык Айнаның-а башындан гечендир ахыры! Ол нәме Ше-

кер барада сөз урмаяр? Мениң дул гезип йөреними ол билмейәрми нәме? Я ол Шекери маңа мынасып гөрмейәрми? Я Нурҗахандан чекинйәми? Я Ашырың бейле зат гөвнүнде бардыр дийип ойламаярмы? Я ики достуң арасында шейле иши лайык билмейәрми? Я докуң ачдан хабары ёк-да; Айна сөйги дуйгусыны эййәм унудыпмы? Я мениң эден ягшылыгымы янышдырмак ислемейәрми? Айна бейле түнт, бейле гелеңсиз машгала дәлдир ахыры! Я гызлык гелинлик билен дегшенден соң, гылык хем үйтгәййәрми?».

Ашыр шол ойлардан соң йүрегине даш баглап, Айнаның үсти билен Шекере хабар гатды:

— Түвелеме! Шекер улугыз болуп гиден огшуя!

Ашырың сөзи Айна гең эшидилмеди. Улугыз хакында шейле совалы хер ким хем берип билйәрди. Эмма Ашырың сесиндәки үйтгешиклик оны бираз геңиргендирди. Шейле-де болса, оңа айратын үнс бермән, йөнекей җогап берди.

— Хава-ла, ики аяклы — ики гүнде диен ялы, Шекер эрс-мерс өсүп баря. Инди гөрсең, өңки Шекер дәлдир. Ана гөр, улугыз ялы сүлмүрәп отурандыр.

Шекер бираз йылгырҗак ялы этди. Онуң гузыңкы ялы хатара деӊ дишлери акҗарып гөрүнди. Кемала етен улугыз болса, белки, сырыны билдирмән отурарды. Шекериң шол ядына дүшен болара чемели, — шол секунтың өзүнде, өзи барада гүррүң гидйәнини эшитмедик ялы, улугызлар каблында чынлакай сыпата гирди.

Ашыр Айнадан ене сорады.

— Белки, эййәм гудачылыга гелйән хем бардыр?

Шекер Ашыра бир хили аларылып серетди.

Айна аркайын җогап гайтарды.

— Ёк. Шекер шинди ящдыр. Биз энтек савчыны өз гапымыздан хем гетирмерис. Шекери, асыл, узак юрда чыкарман, оба огланларындан бирине берерис.

Ашырың йүреги гүрсүлдәп урды: «Оба огланлары» диймекден—өзүни назарда тутяндыр хасап этди. Шекериң додакларының чала йылгыранына гөзи дүшенде болса, гелнеҗесиниң сөзүни тассыклайҗы, Ашырың гөвнүнден туруҗы бир гөрнүшдир дийип дүшүнди.

Шекер хакындакы дегишмекден соң гүррүң Артыга гечди.

Айна Ашыра бираз игенди.

— Ашыр, сен онуң билен кемсиз дост болсаң хем, оны кемсиз танасаң хем, сен нәме үчин оңа басалга болаңок?

— Айна, Артыгы сен менден ягшы танаян болсаң герек: онуң йүрегине дүвен задыны кесип ташламасаң, үйтгедип болҗак гуманы бармы? Шол гылыгы үчин хем ол—кечҗе ёла дүшди.

— Онуң барасындакы өзалкы гүррүң—Халназары өлдүрипдир дийлен гүррүң әзмыды? Ол Бабахан арчыны хем өлдүрдипдир диййәлер?

— Бабахан арчының өлүмине менем гаршы дәл.

— Ва-ай, налач эдейин! Сизиң икиңиз хем бир хили ганоҗак ялылыгыңыз бар-ла! Нәхак ган—ерде ятмаз ахыры!

— Нәхак дәлдир, Айна, өрән хакдыр! Онуң үчин Артыгың йүзүне хич ерде чирк гелмез!

— Өйүнде ятан адамының ганыны дөкмекден хем бир хак иш бормы?

— Сени сазлыгың ичинде атың өңүне басып гайдан кимди?

— Вий, ол Халназарыңкылар дәлмиди нәме?

— Ек. Халназар шоңа аркадаяныпэдйәрди. Артык икиңизи дор алашаның үстүнде тутдурдан кимди?

— Олар Халназарыңка гелен газаклардыахыры!

— Бабахан арчын кимиң итиди? Дайханларың агызларындакыны гарбап алып, Халназарың уруларыны долдурдан Бабахан арчын дәл-де, кимди? Мени пәлелиге иберен шол дәлмиди? Халк ганыны сорян сүлүклериң шо-да бириди!

— Ашыр, менем Артыгың аяк астында боланыны ислэмок. Аякда боланыңдан—агызда бол диййә. Дор алаша агдарыланда, Артыгың хырчыны дишләп айдан сөзи мениң хем ядымдан чыканок. Гуллуханың Артыгы агтарып, өйүмизи дөкүп гиденине-де нәме этҗегими билемок. Шейле-де болса, ягдай билен дарашмак герек. Артыгың хем җаны ики дәл ахыры!

— Айна, мениң Артык билен оңушмаян меселәм бар. Ол бизиң өз арамыздакы иш. Эмма онуң айгыт эдиҗилиги, эдерменлиги үчин, ол өз ёлуны ялңышса-да, мен оны сөййән, онуң өз ялңышына дүшүнҗегине-де ынанян!

— Белки, мен сенден хем артыграк сөййәндирин.

— Ол тебигы зат!

Артыгың соңуны санмазлыгы, өз җаныны ерден тапан ялылыгы барада Нурҗахан хем Ашырың башыны

агыртды. Ол өз перзендини гайгырмак билен, енекилериңден ховатыр эдип, гөзяш хем дөкди.

Артык барада Шекер хем дилини ярды.

Ашыр хәзир Шекер билен өз арасындакы ыссы гаращы бүтинлейин унудып, достлук намысы билен җошды. Ол хәзир өз төверегиндәкилери—өз машгаласы ялы сыэды. Шонуң үчин хем җошгуныны дашына чыкарды:

— Артыга әл уэаданың мен голуны омуртдаңындан омруп ташларын!

Гозгалаңа дүшен гарры Ашыры гөзяш билен гуҗаклады.

— Ашыр җан, сенем мениң балам!